

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav českého jazyka a teorie komunikace

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Jana Pernicová

Jmenné derivační sufixy ve slovanštině a latině
Nominal derivative suffixes in Slavic and Latin

Praha 2012

Vedoucí práce: doc. PhDr. Jiří Rejzek, Ph.D.

Ráda bych na tomto místě poděkovala vedoucímu své diplomové práce doc. PhDr. Jiřímu Rejzkovi, Ph.D. za inspiraci, odborné vedení, věcné připomínky a čas strávený nad četbou práce a na konzultacích.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 21. 7. 2012

.....

Jana Pernicová

ABSTRAKT

Tato diplomová práce se zabývá jedním z postupů tvoření slov, odvozováním (derivací), ve dvou indoevropských jazycích, latině a slovanštině. Její náplní je popis a porovnání jmenných (substantivních) derivačních sufixů i celých slovotvorných typů, jež si v daných jazycích odpovídají. Hlavním těžištěm práce je rozdělení těchto paralel z funkčního hlediska a popis jednotlivých slovotvorných typů v rámci onomaziologických kategorií.

Protože latina a slovanština v jiných jazykových rovinách podobné paralely nevykazují, je nápadná podobnost derivačních sufixů (i celých slovotvorných typů) pozoruhodným jevem. Jedním z jeho možných vysvětlení je to, že oba jazyky si zachovaly původní indoevropskou strukturu slova. Proto tato práce vychází z latiny jako jazyka staršího, jenž tedy pravděpodobněji stojí formálně i funkčně blíže původnímu (indoevropskému) stavu než slovanština, a jednotlivé sufixy (slovotvorné typy) sleduje v jejich vývoji a snaží se ukázat jejich formální i sémantické změny.

KLÍČOVÁ SLOVA

derivace

onomaziologická kategorie

slovotvorný typ

substantivum

sufix

ABSTRACT

The present thesis treats one of the word-formative processes, derivation, in two Indo-European languages, Latin and Slavic. It focuses on the description and comparison of nominal (substantive) derivative suffixes and whole word-formative types that in these languages correspond to each other. The main focus of the thesis is to make a classification of these parallels from a functional point of view and to describe particular word-formative types from a scope of the onomasiologic categories.

Since Latin and Slavic do not display similar parallels regarding other language levels, the considerable similarity of the derivative suffixes (and whole word-formative types) is a noticable phenomenon. One of its possible explanations is the fact that both languages have retained the original Indo-European word structure. Therefore this thesis uses as a base the Latin language as the older one which is thus formally and functionally more likely closer to the original (Indo-European) forms than Slavic, and traces particular suffixes (word-formative types) throughout their developement and attempts to reveal their formal and semantic shifts.

KEY WORDS

derivation

noun

onomasiologic category

suffix

word-formative type

OBSAH

Obsah	6
Seznam zkratk	7
Úvod	9
1. Stavba a tvoření (indoevropského) jména	13
1.1. Formální klasifikace.....	14
1.1.1. Kořenná jména	14
1.1.2. Odvozená jména	14
2. Sémantická klasifikace	20
2.1. Nomina concreta – mutační kategorie.....	22
2.1.1. Staré, v jednotlivých jazycích již neproduktivní sufixy	22
2.1.2. Příslušenská jména (nomina pertinentia)	28
2.1.3. Jména nositelů vlastnosti (nomina attributiva)	33
2.1.4. Jména konatelská (nomina actoris)	40
2.1.5. Jména činitelská (nomina agentis)	46
2.1.6. Jména prostředků a nástrojů (nomina instrumenti).....	61
2.1.7. Jména míst (nomina loci).....	72
2.2. Nomina abstracta – transpoziční kategorie	75
2.2.1. Dějová jména	77
2.2.2. Jména vlastnosti (nomina qualitatis)	101
2.3. Nomina concreta – modifikační kategorie	105
2.3.1. Feminina	105
2.3.2. Kolektiva (názvy hromadné, nomina collectiva)	109
2.3.3. Kvantifikace	114
Závěr	120
Seznam použité literatury	123

SEZNAM ZKRATEK

Zkratky jazyků

(zkratky mohou označovat adjektivum i samotný jazyk)

anglosas. – anglosaský
armén. – arménský
balt. – baltský
č. – český
germ. – germánský
gót. – gótský
homér. – výraz z Homéra
chet. – chetitský
ie. – indoevropský
iír. – indoíránský
ir. – irský
kelt. – keltský
kymr. – kymerský
lat. – latinský
lit. – litevský
nč. – novočeský
něm. – německý
nhn. – novohornoněmecký
osk. – oský
pol. – polský
prus. – pruský
psl. – praslovanský
rus. – ruský
řec./řeč. – starořecký
slov. – slovanský
sloven. – slovenský
slovin. – slovinský
srb. – srbský
stč. – staročeský
stgerm. – starogermánský
sthn. – starohornoněmecký
sti. – staroindický
stir. – staroirský
stisl. – staroislandský
stit. – staroitalický
stlat. – starolatinský
stpers. – staroperský
strus. – staroruský
stsas. – starosaský
stsev. – staroseverský

stsl. – staroslověnský
střhn. – středohornoněmecký
umbr. – umberský
véd. – védský

Zkratky onomaziologických tříd

NActi – nomina actionis, jména dějová
NActo – nomina actoris, jména konatelská
NAg – nomina agentis, jména činitelská
NAttr – nomina attributiva, jména nositelů vlastnosti
NI – nomina instrumenti, jména prostředků a nástrojů
NL – nomina loci, jména míst
NPer – nomina pertinentia, jména příslušenská
NQual – nomina qualitatis, jména vlastností
VD – jména výsledku děje, výsledek děje

Zkratky ostatních lingvistických pojmů

abl. – ablativ
acc. – akuzativ
act. – aktivum
adj. – adjektivum
adv. – adverbium
C – konsonant
dat. – dativ
desubst. – desubstantivní
deverb. – deverbativní
dial. – nářečně
du. – duál
f. – femininum
gen. – genitiv
instr. – instrumentál
j. – jazyk
K – koncovka
km. – kmen
kompoz. – kompozitum
loc. – lokál/lokativ
m. – maskulinum
metaf. – metaforicky, přeneseně
n. – neutrum
nom. – nominativ
pas. – pasivum
pf. – perfektum
pl. – plurál
pl. tant. – plurale tantum
ppp – participium perfekta pasiva
préz. – prézens
ptcp. – participium
R – kořen
S – sufix
sg. – singulár
subst. – substantivum, též substantivizce, substantivizovaný
V – vokál

Ostatní zkratky

ad. – a další
aj. – a jiné
apod. – a podobně
arch. – archaicky
atd. – a tak dále
atp. – a tak podobně
dosl. – doslova
event. – eventuelně
i. e. – id est ‘to jest’
kap. – kapitol(k)a
kt. – který
lit. – literatura
např. – například
popř. – popřípadě
pův. – původní/-ě
tj. – to jest
resp. – respektive
samost. – samostatný
sc. – scilicet ‘rozumí se, totiž’
spec. – ve specifikovaném významu,
speciálně, zvláště, především
srov. – srovnej
st. – starší
t. v. – téhož významu
tzv. – takzvaný
vl. – vlastně
vs. – versus
zast. – zastarale
zvl. – zvláště

Zkratky jednotlivých titulů použité literatury jsou uvedeny v závorce za titulem v Seznamu použité literatury.

ÚVOD

Téma, cíl a metodický postup práce

Úkolem této diplomové práce bylo shromáždit latinské a slovanské¹ jmenné derivační sufixy, jež si vzájemně odpovídají po hláskoslovné stránce, klasifikovat je z hlediska stáří a primárnosti/sekundárnosti a analyzovat je pomocí historickosrovnávací metody. Podnětem k jejímu vzniku bylo nápadné množství latinsko-slovanských paralel v oblasti jmenné derivace. Tento jev spadá do problematiky indoevropské slovotvorby, již dosud nebyla věnována tak velká pozornost. Hlavním těžištěm práce pak bylo o těchto paralelách pojednat v rámci významových okruhů (sémantických kategorií) a konkrétních slovotvorných typů s důrazem na původní funkci jednotlivých sufixů a nástin případných změn v poli jejich působnosti.

Primární představou bylo tímto způsobem klasifikovat všechny paralelní jmenné derivační sufixy, tedy substantivní a adjektivní. Po detailním prozkoumání a sebrání materiálu, jenž nabyl rozměrů, jejichž zpracování by zdaleka přesahovalo požadovaný rozsah diplomové práce, jsme se však rozhodli daný okruh zúžit pouze na substantiva. Jelikož však, jak uvidíme níže, mnohá latinská substantiva jsou v podstatě substantivizovaná adjektiva, určujícím kritériem byla v tomto případě slovanština. Popisujeme tedy paralelní latinské a slovanské sufixy, jimiž se ve slovanštině odvozují substantiva, v latině jimi mohla být tvořena jak substantiva, tak adjektiva, u nichž však často již v latině docházelo v souvislosti se specifikací významu (a jeho lexikalizací) k substantivizaci.² Takové sufixy pak ve slovanštině fungovaly už pouze jako substantivní.

Přestože jsme při slovnědruhovém vymezení širě materiálu práce dali z uvedených důvodů přednost slovanskému hledisku, při popisu jednotlivých kategorií jsme se rozhodli vycházet z latiny. K tomu nás vedlo především sémantické kritérium, jež jsme si pro řazení

¹ *Latinské a slovanské* ve smyslu výskytu v těchto jazycích. Původ těchto sufixů (popř. jejich jednotlivých formantů) musíme hledat v indoevropském prajazyce, z něž je zkoumané jazyky zdědily. Ve většině případů se nejedná o paralely pouze latinsko-slovanské, jednotlivé sufixy ve valné většině zdědily i jiné jazykové větve.

² Substantivizace adjektiv je poměrně obvyklý obecný jazykový jev, v latině k němu mohlo docházet o to snáze, že tyto slovní druhy se nelišily v deklinaci (srov. slovanská složená adjektiva). Srov. situaci v ie., kde předěl mezi oběma kategoriemi nebyl tak zřejmý jako v češtině. „Adjektiva se formálně od substantiv nelišila, přibírala stejné koncovky a případně mohla i substantivum zastupovat.“ (Bičovský 2008: 104).

sufixů zvolili.³ Protože jsme v rámci jednotlivých kategorií sledovali význam i v jeho vývoji, bylo pro nás výhodnější postupovat od významu (způsobu užití – funkce) původnějšího, a tedy z latiny směrem ke slovanštině. Primární funkce nám totiž pomohla určit směr případného významového posunu a důvod uplatnění sufixů v dalších slovotvorných typech. Právě polyfunkčnost sufixů je jedním z důležitých rysů slovanské slovotvorby a komparace s latinským fungováním nám může pomoci snáze pochopit systém slovanský.

Roli ovšem hrálo i hledisko formální. Latina jako starší jazyk stojí blíže indoevropskému prajazyku, a tudíž i podoba slov se sledovanými sufixy je v jejím případě původnější. I z tohoto důvodu bylo výhodnější vycházet z latiny a sledovat změny, k nimž ve směru ke slovanštině i ve slovanštině samotné docházelo. Těmito formálními změnami nemíníme pouze změny hláskové u sufixů jako takových, šlo nám o celé slovotvorné typy, tedy i o základová slova, k nimž jednotlivé sufixy při derivaci přistupují (analogické tvoření od různých základových slov), a také jevy, jež tento proces provázejí (ablaut, okrajově posun přízvuku).

Struktura práce a jednotlivých kapitol

Svou práci jsme rozdělili do několika oddílů. V prvním oddíle se zabýváme obecným popisem stavby indoevropského slova a nejdůležitějším způsobem tvoření slov nových, derivací. Zároveň zde také rozebíráme základní (jednoduché) indoevropské kmenotvorné sufixy, jejichž kombinací může docházet k vzniku sufixů složitějších, tzv. konglutinátů, které většinou mají specifitější význam (Erhart-Večerka 1981: 98, Mátl 1954: 108). Již v tomto výčtu uvádíme některé příklady funkčního užití jednotlivých sufixů.

Další oddíl rozděluje sufixy ze sémantického hlediska. Nejprve uvádíme významové okruhy jmen se sufixy starými, v samotných jazycích už většinou neproduktivními. Hlavní náplní práce je pak rozdělení jmen (konkrét a abstrakt) podle onomaziologických kategorií do konkrétních slovotvorných tříd a v rámci nich na jednotlivé slovotvorné typy. V každém z těchto významových okruhů postupujeme formálně podle (kmenotvorných a slovotvorných) sufixů od jednodušších ke složitějším se zřetelem k jejich významovému usouvztažení.

Kapitolka o každém sufixu obsahuje nejprve lexikální příklady z jiných indoevropských jazyků a původ sufixu. Poté následuje úsek o latinské podobě daného sufixu. V něm uvádíme

³ Podrobněji viz níže v kap. Sémantická klasifikace (2.).

příklady, popisujeme způsob tvoření, produktivitu, význam a způsob užití (funkci), a to z gramatického i pragmatického (stylistického) hlediska. Dále následuje obdobný úsek o slovanské formě sufixu. Součástí každé kapitoly je také srovnání fungování sufixů v obou jazycích. Ne vždy musí kapitola obsahovat všechny uvedené části a v uvedeném pořadí, záleží na konkrétním sufixu či kategorii.

Základní literatura

Nejdůležitější slovotvornou sekundární literaturu, již jsme při vzniku této práce využívali, můžeme rozdělit do tří okruhů: 1) literatura komparující sufixy ve všech indoevropských jazycích, 2) literatura zabývající se latinskou slovotvorbou a 3) literatura zabývající se slovotvorbou slovanskou, potažmo českou, neboť právě z tohoto hlediska můžeme slovanské uplatnění sufixů (v jeho vývoji) popsat nejfundovaněji.

1) Do první skupiny patří Brugmannova práce *Vergleichende Laut-, Stammbildungs- und Flexionslehre nebst Lehre vom Gebrauch der Wortformen der indogermanischen Sprachen* (1906). Jedná se sice o poměrně starý, ale velmi užitečný podrobný souhrn sufixů jednotlivých indoevropských jazyků probíraných z formálního hlediska podle kmenů. Každý formant obsahuje i stručné shrnutí podle jazykových větví, což umožňuje snazší orientaci při letmé komparaci funkcí jednotlivých sufixů v určitých jazycích. V závěru této práce najdeme i nástin sémantické klasifikace.

Práce *Úvod do etymologie* (1981) autorů Erharta a Večerky nám poskytla především stručný soupis sufixů (včetně příkladů) obecně indoevropských a slovanských, řazených od jednodušších ke složitějším, tzv. konglutinátům. Kapitoly o morfonologii a jménech Erhartovy studie *Indoevropské jazyky* (1982) tento přehled doplňují převážně v otázce sufixů kmenotvorných a jednotlivé sufixy usouvztažňují v indoevropském kontextu.

2) Pro latinskou slovotvorbu jsou nejdůležitější literaturou dvě práce. První z nich je *Lateinische Gramatik. Erster Band. Lateinische Laut- und Formenlehre* (1977, ed. Manu

Leumann), jejíž druhá část (*Formenlehre*)⁴ je obsáhlým souborem latinských slovotvorných sufixů řazených formálně podle jednotlivých kmenů.

Druhou je nová monografie Lucie Pultrové *The Latin Deverbative Nouns and Adjectives* (2011), v níž autorka sleduje jednotlivé slovotvorné typy deverbativních jmen z hlediska jejich původního tvoření (primární odvozeniny) a snaží se celý systém deverbativních jmen sémanticky klasifikovat a jednotlivé slovotvorné typy v tomto systému usouvztažnit. Substantiva rozděluje do dvou velkých skupin (osobní a neosobní jména), jež dále člení (viz níže). Při určování základových slov striktně dodržuje formální hledisko.⁵ Studii doplňuje abecední rejstřík jazykového materiálu, s nímž autorka pracovala.

3) V první kapitole své monografie *Problems of Proto-Slavic Historical Nominal Morphology* (2006) finský slavista Jussi Halla-aho představuje soupis obecně slovanských jmenných deklinačních typů na základě staroslověnských textů. Postupuje formálně podle jednotlivých kmenů, u každého sufixu vždy uvádí způsob tvoření a všechny jeho významy. Tento přehled doplňuje vyčerpávajícím seznamem slov, jež jsou daným sufixem utvořena.

Vývojem jednotlivých sufixů (i s ohledem na staroslověňštinu) a jejich distribuci ve staré češtině se v oddíle o slovotvorbě zabývá *Historická mluvnice češtiny* (1986) autorů Lamprechta, Šlosara a Bauera.

Funkční pojetí využívá Miloš Dokulil v rozsáhlé práci *Tvoření slov v češtině* (1962, 1967). Sémantické hledisko převládá nad formální stránkou v tom smyslu, že pro autory je důležitější, jak slovo v jazyce funguje, než jak bylo vytvořeno.

Z jednotlivých monografií a příruček také čerpáme uváděné příklady. Pro české ekvivalenty k latinským slovům užíváme převážně *Latinsko-českého slovníku* (Pražák, Novotný, Sedláček). V případě, že se zde dané výrazy nevyskytují,⁶ pomáháme si překladem anglických ekvivalentů jednotlivých výrazů v *Oxford Latin Dictionary* do češtiny.

⁴ Dále tento oddíl obsahuje poučení o kompozici a flexi jmen a celou kapitolu o latinských verbech. Užitečný je též závěrečný abecední rejstřík slov, s nimiž tato monografie pracuje.

⁵ Za deverbativní jména považuje ta, jež jsou „odvozena od sloves nebo přímo od slovesných kořenů – ne ta, jež mají slovesné kořeny ve svém základu, ale jejichž příslušná bezprostřední základová slova jsou už jiná deverbativní jména“ (např. *captīvus* ← *captus*, *prōvidentia* ← *prōvidēns* apod.) (Pultrová 2011: 15). Tímto pojetím se liší od moderního českého funkčního přístupu (např. Dokulil 1967, AMČ1), jenž v podobných případech na základě převažujícího slovesného významu připouští i motivaci verbální a takové odvozeniny klasifikuje jako deverbativní.

⁶ Brugmann (1906) a Leumann (1977) občas uvádějí výrazy dost periferní.

1. STAVBA A TVOŘENÍ (INDOEVROPSKÉHO) JMÉNA

Indoevropské jméno se mohlo skládat z jednoho či více morfémů. Tyto morfémy byly jednak lexikální, jednak gramatické. Pro různé druhy morfémů v prajazyce se vžila označení kořen (R), sufix (S) a koncovka (K). Každé slovo musí nutně obsahovat kořen a koncovku. Sufix je formant fakultativní. Slova, jež jej postrádají, se nazývají kořenná. Indoevropské jméno tedy mělo strukturu: R – (S) – K.⁷

K tvorbě nových slov docházelo v prajazyce více způsoby, jedním z nich bylo odvozování (derivative). Při derivaci se na základě jednoho existujícího slova (motivujícího) tvoří pomocí slovotvorného formantu slovo odvozené. Tento postup v indoevropštině někdy doprovázela ablautová nebo přízvuková alternace (Bičovský 2008: 101, ESČ: 107). V této práci se soustředíme na odvozování jmen pomocí sufixů (sufixaci).

Základní, široký význam je pomocí sufixů většinou specifikován (zužován), modifikován jak gramaticky, tak lexikálně (Dostál 1954: 100). Z hlediska vztahu slova motivujícího (základového) a motivovaného (nově vzniklého) se v novodobé slovotvorné literatuře (poprvé Dokulil 1962: 29nn) hovoří o třech způsobech podle toho, k jaké významové změně slovotvorným procesem došlo. Nejčastější onomaziologickou kategorií je **mutace**, při níž „odvozené slovo pojmenovává skutečnost významově souvisící, ale netotožnou se slovem základovým.“ Po formální stránce „odvozené slovo může (nemusí) být jiným slovním druhem než slovo základové“. Druhým typem je kategorie **transpoziční**, slovo vzniklé transpozicí „pojmenovává stejnou skutečnost jako slovo základové“, tato skutečnost je však vyjádřena jiným slovním druhem. Poslední způsob je **modifikace**, jejímž výsledkem je pojmenování stejné skutečnosti, ale jeho význam je určitým způsobem modifikován nebo specifikován. „Odvozené slovo mívá bohatší obsah“ a „musí být stejným slovním druhem“ (Mališ 1999: 20).

⁷ „V slovanském a indoevropském flektovaném slově vůbec můžeme s hlediska nauky o tvoření slov rozeznávat několik základních částí: kořen, pravidelně kmenotvornou příponu, koncovku a případně též jednu nebo více předpon. Tyto části flektovaného slova lze pokládat do jisté míry za základní slovotvorné jednotky, protože je lze nalézt ve velkém množství slov a protože se zpravidla na ně na všechny váže jistý význam.“ (Dostál 1954: 99). O kmenotvorných sufixech viz níže.

1.1. FORMÁLNÍ KLASIFIKACE

Po formální stránce můžeme slova rozdělit na kořenná jména, jména odvozená kmenotvorným sufixem a slova odvozená slovotvorným sufixem.

1.1.1. KOŘENNÁ JMÉNA

Tato jména obsahují pouze kořen, vyznačují se absencí dalších slovotvorných morfémů, vždy se skládají jen z kořene a koncovky. Jako příklad se uvádí např. ie. **dōm*, **dīēus*, **muHs*, č. *dům*, *div*, *myš* (Bičovský 2008: 111).

Tímto způsobem se v indoevropštině tvořila i některá nomina agentis (N_{Ag}): **h₃rēgs* ‘vůdce, král’ (lat. *rēx*, skr. *rājan*). Bičovský do N_{Ag} řadí i široce pojatá N_{Ag} (nejen osoby): **wōkʷs* ‘hlas’ (lat. *vōx*, řec. *ὄψ*), ← **wekʷ* ‘mluvit’, **leuks* ‘světlo’ (lat. *lūx*), ← **leuk* ‘zářit’, řec. *κλέψ* ‘zloděj’, ← *κλέπτω* ‘kradu’. Tento typ tvoření je obzvláště hojný v latině (Bičovský 2008: 111).

Kořenná jména se objevují v indoiránštině, řečtině, latině, ve zbytcích také v germánských a keltských jazycích. Jinde tento typ zanikl přidáním derivačních sufixů (Erhart 1982: 108). Mnohdy u těchto slov došlo k rozšíření nejtypičtějším indoevropským kmenotvorným elementem *-o-*, tento element se pak mohl zase ztratit, např. ve slovanštině (**-os* (lat. *-us*) > *-b* > *-Ø*). Pak se tato slova hodnotí opět jako kořenná (např. Dostál (1954: 99) považuje *kvap* za kořenné slovo, Pultrová (2011: 87) celý český slovotvorný typ nomin actionis (N_{Acti}) (např. *sluch*, *pohled*, *odchod*, *křik*, *pláč*) označuje za kořenná jména, jak tomu vlastně ze synchronního hlediska je). Stejně tak je tomu s rozšiřováním a opětnou ztrátou i jiných kmenotvorných formantů, např. *-i-* (ie. **muHs*, lat. *mūs*, *mūris*, stsl. *myšb*, č. *myš*). Srov. též Erhart 1982: 108.

1.1.2. ODVOZENÁ JMÉNA

V případě odvozených jmen je nutné vytknout dva důležité aspekty.

1) Jak již bylo řečeno, k odvozování slov dochází pomocí sufixů, které se přidávají k základovým slovům. U některých odvozenin však toto základové slovo nejsme schopni určit. Sufix je však zřetelný, a proto tato slova za odvozená považujeme. Taková slova Erhart-Večerka (1981: 91nn) označují jako **izolovaná**. K označení těchto slov je možné, a

snad i výstižnější, používat i termínu **nemotivovaná**.⁸ U slov tohoto typu nelze určit slovotvorné a onomazilogické kategorie.

Další termíny, kterých Erhart-Večerka užívají, jsou primární a sekundární odvozeniny. **Primárními** odvozeninami (i v souvislosti s pojetím Pultrové (2011))⁹ označujeme ta slova, jež jsou odvozena přímo od slovesného kořene. Za **sekundární** považujeme ty, které jsou tvořeny od základů, jejichž součástí již nějaký sufix je.

2) Druhým aspektem jsou kmenotvorné vs. slovotvorné sufixy. Funkcí **kmenotvorných** sufixů v indoevropštině je v první řadě zařazovat jména k určitému deklinačnímu typu. Jsou to původní, staré sufixy, často bývají primární. U těchto sufixů však někdy můžeme pozorovat také jisté sémantické charakteristiky. Z tohoto hlediska lze vlastně i tyto kmenotvorné sufixy považovat za slovotvorné. Funkcí **slovotvorných** sufixů je totiž tvořit ze základových slov slova nová. Tyto sufixy většinou můžeme rozdělit i po významové stránce do určitých skupin.¹⁰

Jednotlivé sufixy se často kumulují a tvoří tak složitější formanty, které nabývají specifitějších významů, „významový úkol suffixů pozdějších, zvláště složitějších, je zřetelnější než významový odstín suffixů příliš obecně rozšířených a zejména jednoduchých.“ (Mátl 1954: 108). Následující výčet udává ty, jež jsou paralelní v latině a slovanštině, pro úplnost však uvádíme příklady i z ostatních ie. jazyků.

⁸ Srov. tradiční českou slovotvornou literaturu, např. Dokulil 1967 nebo AMČ1.

⁹ Pultrová, jež se snaží dobrat původních pravidel slovotvorných typů (kromě sufixu jde při slovotvorném procesu také o ablaut a přízvuk) a etymologických souvislostí, pracuje pouze s primárními (od slovesného kořene) odvozeninami. Analogické formace (např. od přítomného kmene) vylučuje. U některých typů však zjišťuje, že už od původu jde o formace sekundární (srov. sufix *-tīō*). My se analogickým formacím nebráníme, neboť u jednotlivých sufixů velmi pěkně dokazují jejich produktivitu.

¹⁰ I u samotných derivačních sufixů můžeme sledovat určitou strukturu: C (např. formant *-t-*), CV (*-to-*, *-ti-*), CVC (*-tāt-*), CVCC (*-ment-*), výjimečně i CVCV (např. *-meno-*) (Erhart 1982: 82).

1.1.2.1. JEDNODUCHÉ SUFIXY (ZÁKLADNÍ INDOEVROPSKÉ KMENY)

1.1.2.1.1. Kmenotvorný sufix -o-

Tímto sufixem se tvoří tzv. *o*-kmenová substantiva. *O*-kmeny jsou vůbec nejčastější a vysoce produktivní kmen v prajazyce (Bičovský 2008: 116). V převážné většině jde o izolované útvary (bez slovotvorného významu), často však jsou to jména živých bytostí (maskulina), především zvířat (sti. *vrka-*, řec. *λύκος*, lat. *lupus*, gót. *wulfs*, lit. *vilkas*, stsl. *vlkъ*, sti. *aśva-*, řec. *ἵππος*, lat. *equus* ‘kůň’ atd.) a NAg (vlastně substantivizovaná adjektiva: sti. *bhara*, řec. *φορός*, stsl. *sokъ*, *prorokъ*). Maskuliny jsou také (často konkretizovaná) NActi (sti. *kāma-* ‘láska’, řec. *τόμος* ‘řez’, lit. *laikas* ‘čas’, stsl. *vozъ*, *morъ*, *brodъ*, *plotъ*, *cvětъ* apod.). *O*-kmeny bývají také neutra (sti. *yuga-*, řec. *ζυγόν*, lat. *iugum*, gót. *juk*, stsl. *igo* ‘jho’, sti. *maṃsa-*, gót. *mimz*, stsl. *męso*) (Erhart-Večerka 1981: 92).¹¹

1.1.2.1.2. Kmenotvorný sufix -ā-¹²

Stejně jako u *o*-kmenů jsou i *a*-kmenová substantiva NAg (lat. *scrība*, *agrīcola*, lit. *gyra* ‘vychloubáč’, stsl. *vojevoda*, *sluga*) i (často konkretizovaná) NActi (řec. *φυγή*, lat. *fuga* ‘útěk’, gót. *giba* ‘dar’, lit. *rauda* ‘pláč’, stsl. *slava*, *běda*) (Erhart-Večerka 1981: 93n). Tento sufix je obzvláště typický pro tvoření indoevropských feminin. K tomu v kapitole Feminina (2.3.1.1.).

K těmto dvěma kmenům, tedy k *a*-kmenovým a *o*-kmenovým substantivům, přecházela většina ostatních kmenů, a to zvláště s přihlédnutím k přirozenému rodu, např. lat. *rōs* → stsl. *rosa*, lat. *hiems* → stsl. *zima*, lat. *r*-kmen *soror* → *sestra*, ie. **d^hugh₂tēr* → *dcera* přešly k *a*-kmenům, pův. *r*-kmen *bratr* přešel k *o*-kmenům, tzn. tematizoval se (rozvinul se vokálem -o-) (Erhart 1982: 117, Bičovský 2008: 106 a 116).

1.1.2.1.3. Kmenotvorný sufix -i-

Tímto sufixem se tvořila substantiva všech tří rodů. Většinou jde o izolované útvary (sti. *avi-*, řec. *ὄις*, lat. *ovis*, sthn. *ou* ‘ovce’, *ignis*, stsl. *ognъ* ‘oheň’). Po významové stránce zde

¹¹ Srov. též Brugmann 1906: § 89nn, Leumann 1977: § 264nn, Halla-aho 2006: 71n.

¹² Bičovský (2008: 115) a novější lit. (srov. např. Halla-aho 2006: 78) uvádí obvykle **-eh₂-*, **-(e)h₂-*.

můžeme najít skupinu částí těla (viz samost. kap. 2.2.1.2.), popř. slovanský typ tvoření abstrakt (feminin), který v latině nemá paralelu, jsou to NActi (stsl. *rěčb*, *močb*, *žalb*) a názvy vlastností (NQual) (stsl. *zľb*, *blędb*) (Erhart-Večerka 1981: 94, Brugmann 1906: § 100c).

Formant *-i-* vystupuje jako rozšiřující element v celé řadě dalších kmenů, např. *io*-kmeny. „Ve slovanštině k těmto kmenům pravidelně přecházela většina atematických konsonantních kmenů“, např. **nek^ut* >> psl. **noktis* > č. *noc* (Bičovský 2008: 114).¹³

1.1.2.1.4. Kmenotvorný sufix *-u-*

V případě tohoto sufixu najdeme primární (většinou izolovaná) substantiva (maskulina a neutra, zřídka feminina): sti. *madhu-*, řec. *μέθυ*, lit. *medus*, stsl. *medъ*, sti. *pašu*, lat. *pecus*, gót. *faíthu* ‘dobytek’, lit. *viršus*, stsl. *vrъchъ*, lit. *ledus*, stsl. *ledъ*, sti. *sūnūh*, gót. *sunus*, lit. *sūnūs*, stsl. *synъ* apod. (Erhart-Večerka 1981: 95, Halla-aho 2006: 41). Ve slovanštině existuje pouze malý počet maskulin (slovo *medъ* změnilo rod z n. na m.), jež se přiklonila k *o*-kmenům, které však mají některé *u*-kmenové koncovky (Halla-aho 2006: 52n).

1.1.2.2. KONGLUTINÁTY

Jak již bylo řečeno výše, jednotlivé sufixy se mohou navzájem kombinovat a tvořit tak sufixy složené.¹⁴ Výše jsme se zmiňovali o rozšiřování konsonantických kmenů elementem *-a-* a *-o-*. I tyto *a*-kmeny a *o*-kmeny mohou být rozšiřovány, nejčastěji k tomu dochází pomocí formantu *-i-* a vznikají tak *ia*-kmeny (srov. postupné rozšiřování původního ie. kořenného jména pro ‘světlo’: ie. **leuk-*, lat. *lūx*, gen. *lūcis*, stsl. *luča* < psl. **lučъ*)¹⁵ a *io*-kmeny. Formant *-i-* nacházíme také jako součást *i*-kmenů (*-ih₂*-kmenů), ty jsou vedle *a*-kmenů nejčastěji užívány pro ženský rod (Bičovský 2008: 114).

Takovéto vícesložkové sufixy mívají specifitější významovou platnost. Podle ní je pak možno členit substantiva do různých významových skupin (srov. např. názvy zvířat nebo příbuzenská jména níže). Jindy však jména takto klasifikovat nemůžeme, musíme se spokojit

¹³ Srov. též Halla-aho 2006: 41 a 52n.

¹⁴ Srov. Bičovský (2008: 111): „existuje značné množství odvozovacích kmenotvorných sufixů“ a „často se kmenotvorné prvky kombinují – tehdy někdy za kmen označujeme poslední segment, někdy jejich kombinaci – např. *io*-kmeny z *i+o*“.

¹⁵ Halla-aho 2006: 42. Srov. obecné pravidlo, že staré *i*-kmeny ve slovanštině přecházely v *a*-kmeny, např. stsl. *gora* (srov. sti. *giriľ* < ie. **gər-i-*), *sekyra* (srov. lat. *secūris*), *vľbna* (srov. lit. *vilnīs* < **uľ-n-i-*) (Halla-aho 2006: 51).

pouze s konstatováním, že před sebou máme substantiva utvořená určitým formantem. Někdy mohou být tímž sufixem tvořena substantiva, jejichž část klasifikovat můžeme, neboť tvoří určitou sémantickou skupinu, zbytek však ne, popř. několik jednotlivých slov může naznačovat jistý slovotvorný význam, příkladů je však tak málo, že ze svého hlediska nemůžeme s jistotou hovořit o celém slovotvorném typu. Tyto sufixy však nejsou stěžejním bodem naší práce, proto uvádíme pouze pár příkladů, např. odvozeniny se sufixem **-ro-**, **-rā-**¹⁶, např. *vir* (snad ← *vīs*)¹⁷, *puer*, *ager*, *caurus* ‘severovýchodní vítr’ (souvisí se stsl. *sěverъ*),¹⁸ *vědro*. Z dalších sufixů jsou to **-lā-** (např. lat. *pīla*, stsl. *bъčela* – pokud nesouvisí s nominy instrumenti (NI)), **-uo-**, **-uā-** (např. lat. *equus*, *servus*, *arvum*, stsl. *stavъ*, *gněvъ*) nebo **-en-/-on-**.

1.1.2.2.3. SLOVANSKÝ STAV

Oproti latině (sti., řeč. apod.), jež strukturou slova reprezentuje protoindoevropský stav, v případě slovanštiny (germánštiny atd.) mluvíme o stavu novindoevropském (Erhart 1982: 74). „Jak už bylo řečeno, objevila se v praslovanštině celá řada nových derivačních sufixů. Jde v naprosté většině o sufixové konglutináty, z nichž mnohé mají obdobu v jiných ide. jazycích, především v litevštině. To nikterak neznamena, že by muselo jít o zděděné slovotvorné prostředky: tyto konglutináty (...) mohly vzniknout v jednotlivých ide. jazycích nezávisle na sobě. Tím více to platí o konkrétních slovech, tvořených pomocí těchto sufixů: vzhledem k jejich produktivitě je málo pravděpodobné, že slova jimi vytvořená jsou zděděná z předslovanského, předbaltského atd. období a že mezi nimi existuje etymologická souvislost.“ (Erhart-Večerka 1981: 98). Praslovanský stav nám do jisté míry reprezentuje staroslověnština (HMC: 251).

Některé slovanské sufixy jsou cizího původu. „Nejde tu ovšem o přejímání izolovaných sufixů, přejímána byla celá slova obsahující příslušné sufixy, ty pak byly abstrahovány a užívány k odvozování slov od domácích základů. Tak tomu bylo v případě sl. *-arjb* (z lat. *-ārius* germánským prostřednictvím ve slovech jako *mytarjb* ← gót. *mōtareis?*), č. *-ista* (z ř. *-istēs*) apod. Např. č. *houslista* (...) je substantivum tvořené od domácího slova *housle* přejatým derivačním sufixem *-ista*.“ (Erhart-Večerka 1981: 155).

¹⁶ Brugmann 1906: § 256, Leumann 1977: § 286, Halla-aho 2006: 67, 74 a 84.

¹⁷ Srov. Bičovský 2008: 104: „V některých případech mají slova běžně rekonstruovaná jako substantiva vlastně stavbu adjektivní, např. **wiHros* „muž“ je vlastně adjektivum od **weiH* „síla, mužnost“, srov. lat. *vis* „síla“, čili „silák“.“

¹⁸ Rejzek 2001: 570, Halla-aho 2006: 67.

Slovotvorba je ve vývoji slovanštiny (staré češtiny) důležitým zdrojem rozšiřování slovní zásoby, „během historické doby se slovní zásoba rozmnožila především slovotvorbou, kdežto počet slovních základů se zvýšil jen nepodstatně. Přitom hlavní slovotvorné afixy byly zděděny už z praslovanské doby.“ (HMČ: 251n).

2. SÉMANTICKÁ KLASIFIKACE

Přestože základní latinská literatura, s níž jsme pracovali (Brugmann 1906, Leumann 1977), rozebírá jednotlivé sufixy z formálního hlediska, rozhodli jsme se v návaznosti na rozdělení do sémantických tříd v novodobé české slovotvorné literatuře (např. Dokulil 1967)¹⁹ při klasifikaci sufixů vycházet z významu jednotlivých slovotvorných typů. Tento postup jsme zvolili i přesto, že mnohdy vede k opakování sufixů ve více kapitolách a vzájemnému odkazování mezi nimi, což může čtenáři znesnadnit orientaci. V rámci jednotlivých kategorií pak postupujeme od jednodušších (často kmenotvorných) sufixů ke složitějším.

Základním rámcem pro rozdělení slov do jednotlivých kategorií nám byl přehled, jež podává Brugmann (1906: § 461 až 552) v závěru své práce. Tuto klasifikaci jsme však doplňovali a rozšiřovali o specifitější významy jednotlivých skupin, především podle zavedené české terminologie, a celkové řazení přizpůsobili vlastním potřebám. Hlavním kritériem nám byly především onomaziologické kategorie. Nejprve uvádíme případy starých útvarů, jakými jsou jména zvířat, částí těla, příbuzenská jména atd. Přestože jsou tato slova z velké části ze synchronního hlediska nemotivovaná, tzn. nemůžeme určit jejich základové slovo, předpokládáme, že všechna vznikla mutačním procesem. Tímto způsobem také vznikla velká skupina dalších konkrét, jsou to jména příslušenská (NPer, kap. 2.1.2.), jména nositelů vlastnosti (NAttr, kap. 2.1.3.), jména konatelská (NActo, kap. 2.1.4.), jména činitelská (NAg, kap. 2.1.5.), jména prostředků a nástrojů (NI, kap. 2.1.6.) a jména míst (NL, kap. 2.1.7.). Další velkou skupinu tvoří abstrakta, jména vzniklá transpozičním postupem, jsou to názvy dějové (NActi, kap. 2.2.1.) a názvy vlastností (NQual, kap. 2.2.2.). Nakonec probíráme ostatní konkréta, a to jména utvořená postupem modifikačním, tj. feminina (kap. 2.3.1.), kolektiva (kap. 2.3.2.) a deminutiva (kap. 2.3.3.1.) a augmentativa (kap. 2.3.3.2.).

Jsme si vědomi toho, že ne všechna jména lze jednoznačně roztřídit do jednotlivých skupin. Ve spoustě případů je zařazení sporné, velkou roli přitom hraje významová blízkost jednotlivých kategorií (např. NAg a NI) a posun významu (srov. např. substantivizaci (specifikaci) původně adjektivních sufixů, konkretizaci NActi). Některé sufixy se tak mohou objevit ve více kategoriích. My se snažíme uvádět je především ve funkci

¹⁹ Významovou stránku akcentuje také Pultrová 2011, jež dvě hlavní široce pojaté skupiny deverbativních jmen (osobní a neosobní jména) dále dělí na specifitější podskupiny (osobní: NAg, neosobní: NActi, jména stavů a VD, neosobní účastníky děje, NI a NL). V rámci jednotlivých kapitol pak postupuje především podle produktivity (frekvence) jednotlivých slovotvorných typů, ale také s ohledem na etymologickou spojitost.

primární (vlastní), na jednotlivé významové přechody (sekundární (nevlastní) funkce)²⁰ však také upozorňujeme a sufixy a konkrétní příklady uvádíme.

²⁰ Rozdělení na primární (vlastní) a sekundární (nevlastní) sufixy a jejich funkce viz např. in Letz MZ: 125 – 132.

2.1. NOMINA CONCRETA – MUTAČNÍ KATEGORIE

Jména konkrétními se rozumí „substantiva mající denotát fyzické povahy“, „tj. označují takové třídy objektů, jejichž prvky jsou smyslově vnímatelné a časoprostorově lokalizovatelné“ (EŠČ: 223). Jedná se tedy především o živé bytosti a věci.

2.1.1. STARÉ, V JEDNOTLIVÝCH JAZYCÍCH JIŽ NEPRODUKTIVNÍ SUFIXY

V tomto oddíle uvádíme významové skupiny slov, jejichž zástupci jsou ze synchronního hlediska ve velké většině izolované, nemotivované útvary. K tvoření těchto slov často docházelo ještě v indoevropském období. Ačkoli nejsme ani diachronně schopni určit přesnou etymologii a základové slovo ve všech případech, přesto je možné sledovat typické formanty, jimiž jsou jednotlivá jména tvořena. Zřejmě není náhoda, že slova určitých významových kategorií mají také shodné (typické) formanty. Z tohoto hlediska můžeme mluvit o následujících významových kategoriích:²¹

2.1.1.1. JMÉNA ZVÍŘAT (NOMINA ANIMALIVM)²²

Sufix **-bho-**

lat. *palumbēs* ‘holub doupnák’, *columbus*, stsl. *golqubъ*²³, *jastrębъ*, č. *labud* (!), strus. *lebedъ*. Tento sufix u zvířat souvisí s označením jejich barev (Brugmann 1906: § 285).

Sufix **-d-, -do-, -den-**

psl. sufix *-qdb* ve slovech *labud*, stsl., strus. *lebedъ*; dále lat. *pecus*, gen. *-udis*, *(h)irundō*, *-inis* ‘vlaštovka’, *hirūdō*, *-inis* ‘pijavice’, *testūdō*, *-inis* ‘želva’, *alcēdō*, *-inis* ‘ledňáček’, psl. **govędo*,

²¹ V této kapitole (s výjimkou příbuzenských jmen) uvádíme jako příklady pouze latinská a slovanská jména. Vycházeli jsme především z Brugmanna 1906. Nomina animalium: §§ 284a, 359, 422 a 311; membra corporis: §§ 478 a 479, nomina temporalia: § 494. Další informace viz in Leumann 1977: § 327,3c, Pultrová 2011: 133, Mátl 1954: 138n.

²² Mališ 1999: 21.

²³ Brugmann uvádí nosovku *q*, nověji se tato značí *ϕ*. Týká se také následujících příkladů (např. psl. sufix *-qdb/-ϕd*).

Sufix **-so-**

stsl. (*v*)osa, kosъ (< *kopsъ), rysъ, lisъ 'liška' (psl. *lisa, *lisъ), lat. *vulpēs* 'liška', rus. *lósos'*,

Sufix **-ro-, -rā-**

lat. *taurus*, *caper*, *capra*, *aper*, stsl. *turъ*, *veprъ*, *kurъ*, psl. *vydra,

Sufix **-nt-**

Tento sufix je typický ve slovanštině pro tvoření jmen mlád'at (stsl. *mladę*, gen. *-ęte*, *teleę*, *žřebę* 'hříbě', *agnę* 'jehně', *osъlę*, *otročę* 'dítě, chlapec', *klusę* 'zvíře nosící břemena, soumar', *kozъlę*, *ovъčę*). Leumann (1977: § 327,3c) uvádí, že podle toho se utvořila latinská slova *Pīcentēs* 'mladí datli', *Avent-* ← *avis*.

2.1.1.2. ČÁSTI TĚLA (MEMBRA CORPORIS)

Sufix **-i-**

lat. neutra *auris*, slov. n. *uši* (du.), *oči* (du.), *srъdъce*, *kostъ*,²⁴

Sufix **-en-**

abdōmen 'břicho', *liēn*, gen. *-ēnis* 'slēzena', *inguen*, *-inis*, n. 'spodní část trupu, slabiny, pohlavní úd', *femur*, *feminis*, n., *abdōmen*, *-ōminis*, n. 'břicho', *iecur*, *iecinoris*, *stržēnъ* 'stržeň, dřeň', srov. také typ *vymeę, *tēmę, *rameę; snad také *pugnus* 'pěst' (srov. řec. *πυγών* 'loket'), *cunnus* 'ženský pohlavní orgán, kep' (< *cutnos),

Sufix **-ro-**

lat. *cerebrum* 'mozek', *membrum* 'úd', *labrum* 'ret', *palpebra*²⁵ 'oční víčko', stsl. *rebro*, *bedro*, *męzdra*, *nozdra*, *jadra* (č. *ňadra*), snad *jádro*,

Sufix **-t(e)ro-**

uterus, (*j*)*utro*, *jętro* (č. *játra*), *qtroba*,

²⁴ Slovo *kostъ* je snad původně neutrum (Brugmann, 1906, § 101, Halla-aho 2006: 47).

²⁵ Vlastně původně NI (srov. Pultrová 2011: 133: či spíše nepersonální činitel) se sufixem *-brum*, *-bra*, o němž je možno mluvit snad i u některých dalších z těchto příkladů. Užití významové kategorie prostředku pro označení částí těla není neobvyklé, srov. slov. sufix *-dlo* (jenž ostatně lat. odpovídá, srov. níže prostředkový sufix *-d^hro-*, *-d^hrā-*, *-d^hlo-*, *-d^hlā-* (kap. 2.1.6.1.)), např. č. *chodidlo*, *kusadlo*, *čidlo* atd.

Sufix *-es-*

lat. *tergus*, gen. *-oris*, *corpus*, *guttur*, *vīscus*, *-eris*, stsl. *oko*, *ucho*, *lice*, gen. *ličese* ‘obličej’, *slucho*, *slušese* ‘lalůček’, *tělo*, *isto*, pl. *istesa* ‘ledviny’, *črěvo* ‘střevo’, *udesa* ‘končetiny’.

Označení pro části těla, která jsme vyjmenovali, jsou obvykle neutra. Protože se v těle nevyskytují po jednom, ale velmi často v párech nebo ve větším množství, užívají se tato označení často v duálové nebo plurálové formě jako kolektivum. Např. *membra* jako ‘soubor údů’ → ‘tělo’, dále *labra*, *bedra*, *ňadra*, *játra*, *viscera*, *istesa*, *střeva*, *udesa*, *terga* (srov. č. *záda*), *rodidla*, *chodidla* atd.

2.1.1.3. ČASOVÁ JMÉNA (NOMINA TEMPORALIA)

V souvislosti s časovými jmény se uvádí *r-* a *n-*formanty. Mátl (1954: 138n) v tomto případě mluví o heteroklitickém *r/n-*kmenovém typu.²⁶ Srov. jména jako lat. *vēr* (srov. slov. *vesna*), *nūn-dinae (feriae)* ‘trhový den, trh’ a *vesper*, stsl. *jara* ‘jaro’, *večerъ*, stsl. *дънь*, gen. *дъне*, (srov. řec. *ἡμέρα*), *jesenъ* (srov. řec. *ὁπώρα*) a *zima*.

2.1.1.4. PŘÍBUZENSKÁ JMÉNA²⁷

Kromě *o-*kmenových substantiv (např. lat. *avus*) můžeme i v této skupině najít slova tvořená specifickými sufixy pro daný význam. Jedná se především o *r-*kmeny.

2.1.1.4.1. Sufix *-ter*

Tento sufix se objevuje ve velkém počtu indoevropských jazyků (sti., řec., lat., slov., gót., lit.). Ie.²⁸ **pātér-* (< **ph₂tēr*) ‘otec’ najdeme v sti. *pītṛ-*, řec. *πατήρ*, lat. *pater*, gót. *fadar*; ie. **b^hreh₂ter* ‘bratr’ odpovídá sti. *bhrātṛ-*, lat. *frāter*, gót. *brōþar* a č. **bratr**; ie. **d^hugh₂tēr* ‘dcera’ je sti. *duhitṛ-*, řec. *θυγάτηρ*, gót. *daúhtar*, lit. *duktė*, gen. *-ers*, stsl. *дъшти*, gen. *-ere* a č. **dcera**, ie. **me-h₂ter* či **māter*, event. **ma-h₂ter*? ‘matka’ odpovídá sti. *mātṛ-*, řec. *μήτηρ*, lat. *māter*, gót. *módar*, lit. *mótė*, gen. *-ers* a stsl. *mati*, gen. *-ere*; srov. také lit. *neptė*, stsl. *neti*, gen. *netere* ‘neteř’ (Erhart-Večerka 1981: 96, Erhart 1982: 112n, Bičovský 2008: 112).

²⁶ Jde o neutra, u nichž v nom. (acc.) sg. má kmen zakončený na *-r*, ostatní pády na *-n* (Erhart 1982: 112).

²⁷ Do této skupiny řadíme patronyma, jména potomků (včetně mlád'at – *nomina subolia* (Mališ 1999: 29)).

²⁸ Všechny ie. podoby dle Bičovský 2008: 112, *w* nahrazujeme znakem *u*.

Všechny příbuzenské termíny mají na rozdíl od činitelského *-ter* (viz kap. 2.1.5.4.) před sufixem ještě **h₂* (*-(h₂)ter*). Podle Bičovského (2008: 99n a 112) sufix²⁹ *-ter* znamená asi něco jako ‘příbuzný’ a mohla se jím jako novým morfémem pro odvozování příbuzenských termínů už v indoevropštině analogicky tvořit další slova.

2.1.1.4.2. Suffix *-er*

ie. **sʷésōr* ‘sestra’: sti. *svásr-*, lat. *soror*, lit. *sesė*, gót. *swistar*, č. *sestra* (v gót. a č. vkladné *-t-*); ie. **sʷékur-*: lat. *socer* ‘tchán, švagr’, ie. **dāih₂uer-*: stisl. *děverb* ‘švagr’; lat. *gener*. Ve slovanštině se tento sufix objevuje v rozšířeních *svekry*, *jetry*, gen. *-bve* ‘manželka manželova bratra’ (Erhart-Večerka 1981: 95, Erhart 1982: 112n, Bičovský 2008: 112).

Tyto *r*-kmeny často přecházely k produktivním *o-* a *a*-kmenům, a to podle rodu (např. Bičovský 2008: 106). To můžeme dobře vidět na slovanských slovech (např. *bratr*, *dcera*).

Jako v předchozích významových kategoriích i zde jde většinou o izolované výrazy vytvořené již v indoevropštině a do jednotlivých jazyků pouze zděděné, to se týče i jejich funkce. Jinak tomu je u následujících sufixů, ty jsou sice zděděné, ale v jednotlivých jazycích (ve svém obecně příslušenském významu) velmi produktivní, zde uvádíme případy specifikace.

2.1.1.4.3. Suffix *-(i)jo-*, *-(i)jā-*

Tímto sufixem se v indoevropštině často odvozovala patronyma (Bičovský 2008: 116). V mnoha případech však jde o substantivizovaná adjektiva s obecně příslušenským sufixem, v tomto případě s významem příslušnosti k osobě (rodinnému příslušníku). Srov. např. sti. *naptya-* ‘potomek’, řec. *ἀνεψιός* ‘bratranec, příbuzný’, gót. *nīþjis* ‘příbuzný, bratranec’, stisl. *niðr* (pl. *niðjar*) ‘potomek, příbuzný’. Tento sufix najdeme také v latině a slovanštině: lat. *-ius*, *-ia* (*frātria* ‘manželka bratra, švagrová’) a slov. *-bjb/-ijb*: *netbjb* či *-ijb* snad ‘synovec’ (← ie. **nepōt-* **nept-*, srov. sti. *napat-*) a *ujb* ‘strýc’ (srov. lat. *avus*, *avunculus*) (Brugmann 1906: § 115d,e, Erhart 1982: 122).

²⁹ Popř. lexém, neboť ie. byl původně izolační či polysyntetický jazyk, později se tyto lexémy přehodnotily na pouhé formanty (afixy).

2.1.1.4.4. Sufix *-āno-*, *-ānā-*

je primárně také desubstantivní příslušenský sufix. Srov. např. řec. *ἀκμηνος* ‘dospělý, zralý’ (← *ἀκμή* ‘zralost, nejvyšší stupeň’), snad **νέFāvός* ‘mladý’ (← **νέFā* ‘mládí’), které je např. v *νεᾶνιάς* ‘mladík’, nebo lit. (kde *-ona-* je dle Brugmanna z ie. **-āno-*) *vilnōnas* ‘vlněný’ (← *vilnos* ‘vlna’), *ligonas* ‘nemocný’ (← *ligà* ‘nemoc’).³⁰ Jako latinský příklad suffixu *-ānus* ve významu příslušnosti k osobám uveďme např. adj. *hūmānus* ‘lidský’ (← *homō* ‘člověk’), *Pompeiānus* ‘Pompeiův (sc. přívrženec)’, jako subst. ‘pompeiovec’ (← *Pompeius*). U těchto adjektiv v jednotlivých jazycích velmi často docházelo k substantivizaci. My zde uvádíme právě takový slovanský případ, kde se příslušnost k osobám specializovala na příslušnost k rodinným příslušníkům (sufix *-anъ*: stsl. *bratanъ* ‘bratrův syn’, *bratana* ‘bratrova dcera’, obojí ← *bratъ*). V podobném významu srov. též lit. *brolēnas* ‘bratrův syn’ (Brugmann 1906: § 216).

2.1.1.4.5. Sufix *-īno-/eino-*, *-īnā-/einā-*

Primární význam tohoto suffixu je také příslušenský. Např. lat. adj. *dīvinus* ‘božský’ (← *dīvus* jako subst. ‘bůh’), střhn. *steinīn* ‘kamenný’ (← *stein* ‘kámen’), sti. *sqvatsarīnas* ‘roční’ (← *sqvatsarás* ‘rok’). Už v jednotlivých ie. jazycích často docházelo k substantivizaci: např. lit. *sniegynas* ‘závěj’ (← *sniegas* ‘sníh’), *kaimynas* ‘soused’ (← *kaimas* ‘ves’), v řečtině se často jedná o druhy rostlin a živočichů: *κεστρίνος* (druh ryby, ← *κέστρον* ‘špičaté kladivo’) (Brugmann 1906: § 190, Erhart-Večerka 1981: 98). Pokud se tímto suffixem tvoří jména s příslušností k osobám, mohou se substantivizovat a ustálit v příbuzenském významu, jak je tomu u lit. *avýnas* ‘strýc’, gót. *fadrein* n. ‘rodiče, předkové’, často v deminutivním významu jako potomci:³¹ *geizīn* ‘kůzle’, sthn. *fulīn* ‘hříbě’. V latině se tento sufix objevuje u konkrétních jmen (např. *Albīnus*, *Plautīnus*, *Iugurthīnus*, *Cōnstantīnus*, *Agrippīna*, *Messalīna*) (Brugmann 1906: § 190, Leumann 1977: § 296,IA), srov. také přejatá česká jména (*Antonín*, *Josefína*, *Karolína*, *Pavčina*, srov. zde i kap. Feminina (2.3.1.3.)).

³⁰ Brugmann 1906: § 192. Specifický význam srov. též v sti. f. na *-nī*: *Ūrjānī* ‘bohyně občerstvení, posily’ (← *ūrjā*).

³¹ Srov. také konglutináty *fulihhīn* ‘hříbě’, *esilinchilīn* ‘osle’, *huonichlīn* ‘kuře’, střhn. *eninklīn*, *enicklīn* ‘vnouče’ (← *ano* ‘děd, praotec, předek, prarodič’) (Brugmann 1906: § 190).

2.1.1.4.6. Suffix *-īko-*, *-īka-*

Stejně jako v předchozích případech je i tento sufix v latině příslušenský (srov. v kap. o NPer (2.1.2.) a NAttr (2.1.3.2.2.)), např. (substantivizovaná) adjektiva *umbilīcus*, *lumbrīcus*, *lectīca*, *lōrīca* atd. Ve slovanštině má tento sufix podobu *-ikъ* a f. *-ica*. V příbuzenském významu uvádí Halla-aho (2006: 86) dvě stsl. maskulina s příponou *-ika*, kde neproběhla třetí slovanská palatalizace:³² *bližika* ‘bližní, příbuzný’ (srov. *blizъ* adv. ‘blízko’, srov. *bliže*) a *qžika* ‘příbuzný, příbuzenstvo, rodina’ (srov. *qza* ‘spoj, pouto’, *qzъkъ* ‘úzký’, *qže* ‘provaz’).³³

³² Výsledkem třetí slovanské palatalizace je změna ie. *-k-* > *-c-*, která probíhala po *ę*, *i*, *ъ* především v příponách (Rejzek 2001: 26).

³³ Další typické sufixy už najdeme pouze jako zástupce jednotlivých větví (např. lat. *-āster*, *-āstra* pro tvoření nevlastního příbuzenství, *-ītjō-* (slov. *-ištъ*, *-ic*, *-ič*) nebo slov. *-nt-* pro tvoření názvů mláďat), bohužel však již ne v latinsko-slovanských paralelách.

2.1.2. PŘÍSLUŠENSKÁ JMÉNA (NOMINA PERTINENTIA)³⁴

Mutační kategorie příslušnosti (k substantivu) je pro nás velmi důležitá. Ve slovanštině (češtině) se totiž vyskytuje řada substantivních sufixů, které měly v latině právě význam příslušnosti (adjektiva). Tento původní význam se už v samotné latině různě specifikoval, a to v souvislosti se substantivizací a konkretizací jednotlivých adjektiv. Na slovanské půdě se tyto sufixy vyskytují již pouze pro tvoření substantiv, různě se specifikovaly a začala se jimi tvořit i slova jiných kategorií, většinou sémanticky blízkých. Jsou to především latinské sufixy *-icus*, *-īcus*, *-īnus*, *-ānus* a *-ārius*.

Ve slovanštině (češtině) existuje řada slov, která byla přejata jako celek a hláskově přizpůsobena (např. *Acadēmicus* – *akademik*, *Dominicānus* – *dominikán*, *vīnārius* – *vinař*). V některých případech se pak cizí sufix vydělil a začal se přidávat k domácím základům (např. *straník*, *jednotář*). Na slovanské půdě v základním významu příslušnosti tyto sufixy (č. *-ík*, *-ář* atd.), popř. jejich rozšířené varianty (č. *-ník*, *-ovník*, *-ián* atd.) fungují v kategorii **příslušnosti k věci, osobě nebo skupině lidí (kolektivu)** (*straník*, *křesťan*, *jednotář*, *odborář*, *sektář*, *rolník*, *křížovník*, *aristotelovec*, *augustinián*) a příslušnosti k místu, tzv. **obyvatelská jména**.³⁵

2.1.2.1. OBYVATELSKÁ JMÉNA (NOMINA HABITATORUM)³⁶

Jména obyvatelská jsou osobní jména motivovaná příslušností k místu (v širokém smyslu). Pojem příslušnost zde zahrnuje buď původ, nebo trvalý pobyt. Tvoří se od vlastních jmen i od apelativ (Dokulil 1967: 411nn).

2.1.2.1.1. Sufix *-jōn-*

Ve slovanském případě, konkrétně ve staroslověnštině je pro tvoření obyvatelských jmen velmi častým sufixem *-jan-inъ* (Erhart-Večerka 1981: 98). „Jde o zděděný sufix *ēn* (resp. *jōn*), rozšířený v singuláru o singulativní (individualizující) *īno* (srov. *-inъ*)“ (Erhart-Večerka 1981: 98). Jedná se obvykle o plurálová označení příslušníků národa (*izdrailitěne*, *egýptěne*, *izmailitěne*, *nazarěne*, *persěne*, *samarěne*, *sýrěne* (Halla-aho 2006: 33n a 218, jenž uvádí vlastně dvě varianty: *-ēn-inъ* a *-jan-inъ*). Ve většině případů se sufix

³⁴ Mališ 1999: 21.

³⁵ Srov. sufix *-āno-* v kap. o příbuzenských jménech (2.1.1.4.4.).

³⁶ Mališ 1999: 21.

objevuje ve formě *-jan-*, která je pokračováním ie. **-iēn-* nebo **-iōn-* (Halla-aho 2006: 34), a tvoří se jím obyvatelská jména od proprií i apelativ, např. *graždane* (← *gradъ*) ‘měšťané’, *Rimljane*, *Solunjane*, *zemljane*, *mirjane*, *damaštane*, *galilejane*, *gomorjane*, *ijerusalimljane*, *korýnthjane*, *sodomljane*, *xersonjane* (Brugmann 1906: § 230, Halla-aho 2006: 218).

K tomuto tvoření existují paralely v litevštině, např. *girėnai* ‘obyvatelé lesa’ (← *girė*) (Brugmann 1906: § 230), *Tilžėnas* ‘obyvatel Tílžė’, *kalnėnas* ‘horal’ (← *kálnas* ‘hora’). Tento sufix najdeme také v řeč. *λειχήν*, gen. *-ήνος* ‘lišej, pásový opar, vyrážka’ (Halla-aho 2006: 34), *οὐρανίων* ‘nebešťan’ (← *οὐρανός* ‘nebe’), lat.-germ. *Saxōnēs*, *Francōnēs* a lat. *centuriō*, gen. *-iōnis* ‘setník’ (← *centuria* ‘setnina’) apod. (Erhart-Večerka 1981: 98).

Latinský substantivní sufix *-iō*, gen. *-iōnis* v následujících slovech³⁷ primárně vyjadřuje příslušnost k základovým substantivům. Jejich význam se však různě specifikuje. U slov *cūriō* ‘náčelník kurie’ a *decuriō* ‘náčelník dekurie’ sufix vyjadřuje příslušnost k nějakému oddílu, tento význam se pak zúžil pouze na jeho velitele. U slova *libelliō* ‘obchodník s knížkami, prodavač knížek’ (← *libellus* ‘knížka’) se význam zúžil na NActo, u slova *tenebriō* ‘ten, kdo provádí činnost za tmy, tj. je zapojen do nepoctivé činnosti’ (← *tenebrae* ‘tma, temnota’) je spojitost se tmou, čili dobou, v níž se nekalá činnost provádí. Jak v latině, tak ve slovanštině tedy vidíme příslušenskou platnost. I po srovnání s příklady z ostatních indoevropských jazyků lze tvrdit, že tento sufix měl původně obecnou příslušenskou platnost, která se v jednotlivých případech konkretizovala a specifikovala.

Jak již bylo řečeno, stsl. příklady jako *Slověne* se vyskytují především v plurálu. V singuláru byla rozšířena o *-inъ*, např. *graždaninъ*, *seljaninъ* (← *selo* ‘pole, vesnice’) a deklinovala se podle *o*-kmenů. Ještě ve staré češtině si však slova jako *zeměnin*, *měščenín*, *dvořenín*, *Praženín* zachovávala v genitivu plurálu koncovku konsonantických kmenů (gen. pl. *zeman*, *měščan*, *Pražan*) (HMČ: 149). Z tohoto tvaru pak *-a-* v češtině proniklo do všech ostatních pádů (Rejzek 2001: 737). Takto, díky formám s *-jan-* a možná také kvůli sémantické blízkosti i formální podobnosti se slovy přejatými z latiny (lat. *-ānus*: *Trōiānus* – *Trójan*) vznikly i novočeské formy těchto slov (nom. sg. *Slovan*, *zeman*, *měšťan* atd.), tedy jako by šlo o sufix *-(j)an*.

³⁷ Brugmann 1906: § 227,2.

2.1.2.1.2. Sufix *-āno-*

V souvislosti s obyvatelskými jmény na *-jan(inь)*, a obzvlášť s jeho nejnovější podobou *-(j)an* je třeba zastavit se u indoevropského formantu *-āno-*. Jak jsme se již zmiňovali, tímto sufixem se v několika větvích ie. jazyků tvořila desubstantivní adjektiva s významem příslušnosti, uváděli jsme např. řec. *ἀκμῆνος*, snad **veFāvós* nebo lit. *vilnōnas*, *ligonas*.³⁸ Latinský sufix *-ānus* s významem příslušnosti k místu najdeme v adjektivech tvořených jak od apelativ (např. *silvānus* ‘lesní’, *īnsulānus* ‘ostrovní’, *urbānus* ‘městský’), tak od proprií (např. *Rōmānus* ‘římský’, *Africānus* ‘africký’) (Brugmann 1906: § 192).³⁹ Už v latině docházelo k substantivizaci těchto jmen, jež pak měla obyvatelský význam (např. *Rōmānus* (sc. *cīvis*) ‘Říman’, vlastně ‘římský (občan)’, podobně *Albānus*, *Āfricānus*, *Troiānus*, *Tusculānus* atd.) (Leumann 1977: § 295,1).

Jako slovanský příklad tohoto sufixu se uvádí stsl. *-anъ* (*županъ*, ← *župa*) (např. Brugmann 1906: § 192), ale výklad tohoto slova je sporný (viz např. Rejzek 2001: 752).

Do češtiny byla spousta latinských slov přejata jako celek, proto se často ještě u některých slov zachovává dlouhé *-án* (*Amerikán*, *Korsikán*, *Marokán*, *Mexikán*). Většina literatury (Dokulil 1967: 413, Šmilauer 1971: 33, AMČ1: 281) v této souvislosti dokonce přímo uvádí latinský původ tohoto sufixu. Tato varianta je spíše obecného rázu (Šmilauer 1971: 33) (hovorová k názvům na *-an* (AMČ1: 281); viz níže) a zastarávající (Šmilauer 1971: 33).

Nejtypičtějším českým sufixem tvořícím obyvatelská jména je *-an* (Dokulil 1967: 412: „Přípona *-an* je základní a nejrozšířenější příponou obyvatelských jmen.“). Jako příklady se uvádí slova odvozená od proprií (*Slezan*, *Moskvan*, *Brňan*, *Pražan*, *Říman*) i apelativ (*vesničan*, *občan*, *měšťan*, *seveřan*, *ostrovan*, *venkovan*, *krajan*).

Existují i případy, kdy se jména s původním slovotvorným významem NAttr (tedy deadjektivní substantiva jako *pozemšťan*, *nebešťan*, *měsíčnían*) „přimykají k produktivní slovotvorné kategorii jmen obyvatelských na *-an* (tvořených z obecných i vlastních jmen podstatných)“ (Dokulil 1967: 332). K adjektivům tyto výrazy vztahuje ještě AMČ1: 281.⁴⁰

³⁸ Srov. sufix *-āno-* v kap. o příbuzenských jménech (2.1.1.4.4.).

³⁹ Srov. zde také obyvatelské názvy v oštině a umberštině: osk. *Abellanús* (← *Abella*), umbr. *Treblanir* (← *Trebula*), jež byla vzorem pro tvoření některých lat. adjektiv.

⁴⁰ „Některé názvy, např. *Angličan*, *Belgičan*, jsou odvozeny variantou *-čan*, můžeme je však také vztahovat k adjektivům *anglický*, *belgický*.“

Pozdější literatura (např. PMČ: 116) už tuto spojitost vypouští a stanovuje nové pravidlo: „Od některých jmen na *-ie* se však odvozuje variantou **-čan** (*Belgičan, Angličan...*)“.

V češtině tedy najdeme obyvatelská jména jak s dlouhým *-án*, tak s krátkým *-an*. V některých případech (*Anglikán, Amerikán, Korsikán, Mexikán* atd. a *Angličan, Američan, Korsičan, Mexičan* atd.) jsou slova tvořena od stejných základů. „Při tom se mezi oběma členy dvojice tvoří někdy rozdíly významové: *Angličan* je příslušník anglického národa; *anglikán* příslušník anglické národní církve; *Američan* je obyvatel Ameriky, *Amerikán* je vystěhovalec do Ameriky nebo člověk amerického chování nebo „amerikoman“; *Mexičan* je obyvatel Mexika, *Mexikáni* se jmenovali účastníci nešťastného podniku Maxmiliánova 1864-1867.“ (Šmilauer 1939: bod 4.).⁴¹

U těchto slov můžeme sledovat jejich slovotvorný původ: *-án* < lat. *-ānus*, kdežto *-an*, tedy vlastně *-(j)an* < stsl. *-(j)an(inъ)*, proto u tohoto typu dochází k palatalizaci. V ostatních případech, kde existuje pouze jedna varianta (krátká) a které nemají palatalizovaný konsonant, můžeme mluvit o splynutí těchto dvou slovotvorných typů a ze synchronního hlediska není snadné určit správný původ (např. je *Trójan* přejaté lat. *Trōiānus*, nebo je vytvořeno od přejatého *Trója* příponou *-an*?), proto se v literatuře uvádějí pod jedním sufixem *-an* vedle sebe slova *měšťan* i *Trójan*.

2.1.2.1.3. Suffix *-iko-*

Příslušnost vyjadřuje také indoevropský sufix *-iko-*: např. stl. *paryāyikás* ‘strofický’ (← *paryāyás* ‘strofa’), řec. *ἱππικός* ‘patřící, náležející koni’ (← *ἵππος* ‘kůň’), *φυσικός* ‘přírodní, přirozený’ (← *φύσις* ‘příroda, přirozenost, povaha’), sthn. *kreiftig* ‘silný’ (← *kraft* ‘síla’), lat.

⁴¹ Česká adjektiva označující příslušnost k místu se tvoří obvykle sufixem *-s/cký*. Někdy však tento sufix přistupuje ještě za původní lat. *-án-*. Jsou to případy jako *římský – románský, spartský – spartánský, mexický – mexikánský, portorický – portorikánský*. Jako v případě substantiv (*Američan – Amerikán* atd.) existuje významový rozdíl i mezi těmito variantami. Zatímco *-ský* vyjadřuje čistě (geografickou) příslušnost k místu, *-ánský* vyjadřuje spíše věcnou souvislost, podobnost (příslušnost k něčemu na daném místě typickému: způsobu života, architektuře atd.). Ačkoli SSČ: 624nn pro první význam kodifikuje většinou pouze kratší formy, uživatelé i v tomto případě užívají tvar na *-ánský*: srov. v SYN2005 slova *portorický* (20 výskytů) vs. *portorikánský* (25 výskytů, např. *portorikánský chlapec*). Kratší formy užívají převážně texty původem české, ve druhém případě však jde o překlady z angličtiny, takže delší tvar lze přičítat vlivu tohoto jazyka. S tím souvisí fakt, že pokud je slovo do češtiny přejímáno „nověji“ (většinou přes angličtinu), tvoří se adjektivum sufixem *-ánský* (*germánský, hispánský x španělský*). U některých slov (většinou kratších) je možno užívat pouze delší formy (*kubánský, peruánský*).

-icus: *modicus* ‘mírný, přiměřený’ (← *modus* ‘míra’), *cīvicus* ‘občanský’ (← *cīvis* ‘občan’) atd. (viz např. Erhart 1982: 122).

Pro místní přináležitost je v latině obzvlášť typický rozšířený sufix **-ticus**: *rūsticus* ‘vesnický, venkovský’ (← *rūs* ‘venkov’), *domesticus* ‘domácí’ (← *domus* ‘dům’) (Brugmann 1906: § 376), pro označení rostlin a živočichů ‘žijících někde’ se v latině hojně užívá rozšířeného sufixu **-āticus**: *silvāticus* ‘lesní, divoký’ (← *silva* ‘les’), *aquāticus* ‘vodní, ve vodě žijící, rostoucí’ (← *aqua* ‘voda’), *fluviāticus* ‘říční’ (← *fluvius* ‘řeka’) (Leumann 1977: § 303,IIb). Důležité jsou pro nás substantivizované etnické názvy *Gallicus*, *Germānicus*, *Italicus* dle řec. vzoru *Πελασγικός*, *Βοιωτικός*, *Ἑλληνικός*, *Σηρικός* (Leumann 1977: § 303,IA).

Ve slovanštině se tento sufix v této funkci objevuje také. Stsl. **-bcb** tvoří především NAttr a NAg, ale s českým sufixem **-ec** najdeme i obyvatelská jména jako *cizinec*, *Japonec*, *Litevec* atd. V této funkci **-ec** konkuruje sufixu **-an** (Dokulil 1967: 413n), tvoří se především od slov, jejichž základ je zakončen souhláskou **-j** (*Kolumbijec*), **-l** (*Portugalec*) nebo **-n** (*Estonec*) (Šmilauer 1939: bod 1).

2.1.2.1.4. Sufix **-āko-**

Pro sufix **-āko-**, jímž se v této práci zabýváme především jako sufixem tvořícím NAg (viz kap. 2.1.5.3), slovanská NAttr (2.1.3.1.) a majícím deminutivní (2.3.3.1.), popř. augmentativní (2.3.3.2.) charakter, je typická značná míra expresivity a pejorativnosti. V češtině tento sufix pokrývá širokou škálu onomaziologických kategorií, kde se jím oproti spisovným (základním) prostředkům tvoří slova příznaková. Často jde o obecně české nebo slangové výrazy, velkou roli hraje při unverbizaci. Jednou z kategorií, v nichž sufix **-ák** můžeme najít, jsou i obyvatelská jména. Zde se užívá především v lidovém a hovorovém jazyce (*horák*, *měšťák*, *Bavorák*, *Žižkovák*) (Dokulil 1967: 414). „Kde jsou vedle sebe jména na **-an** a **-ák**, mají jména na **-ák** ráz lidovější, někdy familiární, až pejorativní.“ (Šmilauer 1971: 32), srov. *Pražan* – *Pražák*.

2.1.3. JMÉNA NOSITELŮ VLASTNOSTI (NOMINA ATTRIBUTIVA)⁴²

„Jména nositelů vlastnosti pojmenovávají živé bytosti i věci podle vnějšího znaku nebo vnitřních charakteristických rysů chápaných jako vlastnost.“ (AMČ1: 266). „Jde o pojmenování konkrétních substancí životných i neživotných podle nedějového, statického příznaku. Odvozují se od adjektiv kvalitativních.“ (HMČ: 269).

Tuto kategorii zde uvádíme v podstatě pouze ze slovanského hlediska (výjimkou je snad ie. *-āk(o)-*), neboť sufixy, jimiž se NAttr ve slovanštině odvozují, fungují v latině jako desubstantivní sufixy k tvoření adjektiv s významem příslušnosti (relační adjektiva). Tato adjektiva se mohla substantivizovat, přičemž nabývala konkrétnějších a specifitějších významů. V latině se tato substantivizace na formě slova nijak neprojevuje, ve slovanštině k adjektivu přistupuje ještě sufix (původem cizí adjektivní) navíc a vzniká tak slovotvorná kategorie NAttr. Jde zde především o latinské sufixy *-icus*, *-īcus* a *-īnus*.

NAttr ve slovanštině (češtině) pojmenovávají na základě některé jejich vlastnosti osoby, zvířata (*hnědák*, *hlodavec*), rostliny (*ryzec*) nebo věci (*nerosty: živec*) (Dokulil 1967: 281nn, AMČ1: 266). V této mutační kategorii najdeme vždy pouze konkréta, deadjektivní substantiva. „Základová adjektiva jsou podle své struktury prvotní, s jakostním významem: *slepec*, *malík*, *dobrák*, *naháč*, nebo odvozená od substantiv s významem široce vztahovým, druhotně i jakostním: *jarník*, *nešťastník*, *pásovec*, *šedivec*“. Důležitou roli v této kategorii hraje specifikace a jistá ustálenost mezi jménem a denotátem. „Svou strukturou neoznačují totiž určitého nositele jednoznačně. Jen konvence rozhoduje o tom, že např. *žloutek* není cokoli, co je žluté, ale žlutá část vejce“ (AMČ1: 266).

2.1.3.1. Suffix *-āk(o)-*

Suffix *-āk(o)-* se ve významu nositele vlastnosti objevuje např. v řeč. *vėãž* ‚mladík‘ (← *vėoç* ‚mladý‘), lit. substantivizovaných adj. *naujokas* ‚nováček‘ (← *naujas* ‚nový‘), v typech koní podle barev (např. lit. *širmokas*, *šyvokas*, rus. *syvak* ‚sivák‘, lit. *bėrokas* ‚hnědák‘ atd.) (Brugmann 1906: § 381).⁴³

⁴² Mališ 1999: 21.

⁴³ Litevské příklady Brugmann považuje za zděděné, nicméně připouští i jejich rozšíření vlivem sousedních slovanských nářečí.

V latině se tento sufix objevuje především v rozšířené podobě (-*āceus*/-*ācius*) mající příslušenský význam, popř. význam označující druh: *gallīnāceus* ‘kuří, slepičí’ (← *gallīna* ‘slepice’), *hordeāceus* ‘ječný’ (← *hordeum* ‘ječmen’), *pāvōnāceus* ‘barevný jako páv, připomínající paví ocas, pestrýbarevný, strakatý’ (← *pāvō* ‘páv’) a *surculāceus* ‘dřevěný, mající tvar jako větev, větrovitý’.⁴⁴ Zřídka se objevuje i samotný sufix **-ācus**. S ním se uvádí adjektiva *merācus* ‘dosti čistý’ (← *merus* ‘čistý’)⁴⁵ a *apiācus* ‘podobný celeru, celerovitý’ (← *apium* ‘celer’). Srov. také (patrně) substantivizovaná adjektiva *lingulāca*⁴⁶ (m. i f.) ‘mluvka, žvanil’ a *verbēnāca* ‘sporýš’ (název rostliny, ← *verbēna* ‘prut, travina’, spec. ‘sporýš’) (Brugmann 1906: § 381). Ve významech těchto slov si kromě příslušenské platnosti nelze nevšimnout také náznaku podobnosti, čili určitého znaku, určité vlatnosti, jaký/-ou nese základové slovo. Z tohoto hlediska tato slova můžeme spojovat s kategorií NAttr.

Pokud je latinské adjektivum *vērāx* ‘pravdivý, pravdomluvný’ skutečně odvozeno od *vērus* ‘pravý, pravdivý’ (Brugmann 1906: 500, PNS: 1379, OLD: 2033), byl by to příklad NAttr par excellence.⁴⁷ Dalším takovým je substantivum (substantivizované adjektivum) *fornāx*, *furnāx*, f. ‘pec, výheň’ (spec. ‘pec k tavení kovů’) (← *fornus*, *furnus* ‘pec, pekárna, kamna’, ← *formus* ‘teplý, horký’). Ve srovnání se slovem *fo/urnus* vidíme u *fo/urnāx* opět jako v případech výše větší míru, ‘výheň k tavení kovů’ bude jistě větší než ‘obyčejná pec’.⁴⁸

Slovanským sufixem pro tvoření NAttr, kam se tento sufix patrně dostal z původně deverbativních NAg, nebo lépe nositelů činnosti,⁴⁹ je **-akъ**, např. *junakъ*, *bujakъ* ‘hlupák’, *novakъ* ‘nováček’, srov. české příjmení *Novák* – v tomto případě Brugmann (1906: § 381) uvádí ještě česká vlastní jména *Lstak* a *Modlak*, ale také řec. *Θάπρηξ*, *Λάβρηξ*, umbr. *Tesenakes*, lit. *Naujōks* a rus. *Gojak*.

Český deadjektivní, na rozdíl od latiny velmi produktivní, sufix je potom **-ák**. Tvoří se jím deadjektivní substantiva označující především osoby (*dobrák*, *cizák*, *hlupák*, *chytrák*,

⁴⁴ „Having a twig-like quality“ (OLD: 1886).

⁴⁵ Na rozdíl od ostatních příkladů, kde je nápadná vlastnost kvalitativního charakteru, tedy podobnost, jde v tomto případě spíše o rozměr kvantitativní, o kvantitativní modifikaci základového adjektiva. Srov. též kap. Kvantifikace (2.3.3.2.1.) a kvantitu/vysokou míru činnosti suffixu *-āx/-āk* (NAg) (kap. 2.1.5.3.).

⁴⁶ Ať už je odvozeno ← *lingulus* (Brugmann 1906: § 381), nebo ← *lingula* ‘jazyček’ (OLD: 1033).

⁴⁷ Je možné připustit i motivaci substantivizovaným adjektivem *vērūm* ‘pravda’, srov. též *linguāx* ‘řečný, mluvňý’ (← *lingua* ‘jazyk’) (PNS: 780, OLD: 1033). Pultrová (2011: 51nn) však celý tento typ považuje za deverbativní.

⁴⁸ Slovo *fornāx* Pultrová 2011 neexcerpuje, zřejmě proto, že v PNS, z nějž primárně čerpala, je uvedeno jako substantivum.

⁴⁹ Srov. citát o úzké hranici mezi NAttr a „nositeli činnosti“ (Dokulil 1956a), jež uvádíme u suffixu *-āx* v kap. o NAg (2.1.5.3.).

chudák, křivák, sprosták, ubožák atd.), ale také zvířata (*bělák, hnědák, mlíčňák, ryzák, sívák, tučňák* atd.), rostliny (*bodlák, modrák*) i věci (*sladák, stříbrňák, širák, zlaták*). V některých případech při tvoření těchto substantiv dochází k resufixaci (*bodlák, nezdvořák, paličák, světák*) (např. HMČ: 271, PMČ: 134), která se často uplatňuje při univerbizaci víceslovných pojmenování (např. *spacák* ← *spací pytel*, *tenisák* ← *tenisový míč*, *uherák* ← *uherský salám*, *Karlák* ← *Karlovo náměstí*), k níž dochází v hovorovém užití těchto pojmů. Velmi mnoho jmen této kategorie má výrazně expresivní charakter (*cizák, kručák*) (Dokulil 1967: 308).

S nesením vlastnosti (ve vysoké míře) a poněkud pejorativním (hanlivým) expresivním zabarvením souvisí i NAttr (nebo spíše nositelé činnosti) s tímto sufixem, tedy latinská deverbativní adjektiva na *-āx* (*bibāx*) a česká deverbativní substantiva na *-ák* (*piják*) (viz kap. 2.1.5.3.). To poukazuje na hlavní význam tohoto sufixu: pouhou kvantitativní modifikaci (viz kap. 2.3.3.) a expresivitu.

2.1.3.2. Suffixy *-iko-* a *-īko-*

Ze slovanského hlediska patří jednoznačně do kategorie NAttr také deadjektivní odvozeniny se sufixy *-iko-* (stsl. *-ьсѣ*)⁵⁰ a *-īko-* (stsl. *-икѣ*). V indoevropštině šlo původně o desubstantivní sufix *-cus* kombinovaný s různými slovními základy (lat. *-icus*, *-īcus* atd.) (Pultrová 2011: 56). Tyto kombinace se později vydělily a analogicky se jimi tvořila slova i od jiných základů. Ačkoli se v latině jedná původně o adjektiva (povětšinou s příslušenskou platností), uvedeme zde v krátkosti slovanskou funkci NAttr.

2.1.3.2.1. Suffix *-iko-*

V kapitole o NPer jsme již uváděli příklady: např. stl. *paryāyikás* ‘strofický’ (← *paryāyás* ‘strofa’), řec. *ἱππικός* ‘patřící, náležející koni’ (← *ἵππος* ‘kůň’) a lat. *-icus*: *modicus* ‘mírný, přiměřený’ (← *modus* ‘míra’). Blíže významu NAttr jsou adjektiva označující osoby, jako je *epicus* (sc. *poēta*) (z řec.) ‘epický (sc. básník), epik’. Obecný význam příslušnosti se v některých kontextech může specifikovat i na „nesení vlastnosti“, v latinském případě „vlastnosti“ vyjádřené substantivem.

Význam NAttr mají ve slovanštině jména se sufixem *-ьсѣ*: „Staroslověnský sufix *-ьсѣ* se připojoval převážně k základům adjektiv neodvozených“ (HMČ: 269): stsl. *chromьсѣ*, *čръньсѣ*, *ljutьсѣ* ‘přísný člověk’, *junьсѣ*, *mrъtvьсѣ* ‘mrtvý člověk’ (← *mrъtvъ* ‘mrtvý’),

⁵⁰ Hlávka *-c-* je zde výsledkem třetí slovanské palatalizace.

čръньць ‘mnich’ (← *čрънь* ‘černý’), *slěpъць* ‘slepec’ (← *slěpъ* ‘slepý’), *studenъць* (Erhart-Večerka 1981: 100), *bradatъць*, *mladěňць*, *lživъць*, *světъць* (Letz HD1: 15, více str. 16, více též Halla-aho 2006: 239n).

Ve staré češtině se sufixem *-ec* NAttr tvořila nejprve od základů primárních: *mládec*, *holec*, *mudřec*, *čistec* atd. Po zániku a vokalizaci jerů se jím však začalo odvozovat převážně od adjektiv zakončených na V + C, aby se předešlo hromadění tří konsonantů (*netbalec*, *lakomec*, *nazvanec*, *skrytec*, *kulhavec*, *dubovec*...) (HMČ: 270).⁵¹ Postupně se jím také začala odvozovat substantiva z příčestí trpného (*zajatec*, *zaměstnanec*),⁵² toto tvoření je stále produktivní (Šmilauer 1971: 34). NAttr se sufixem *-ec* „většinou označují člověka podle nápadné, zvláště nežádoucí vlastnosti“ (*bohatec*, *hlupec*, *holec*, *hrubec*, *chromec*, *ošklivec*, *stařec* (zast. *starec*, církevněslovanská podoba), *surovec*, *světec*, *tupec* atd.) (Dokulil 1967: 285nn), jsou dosti často expresivně zabarvená a mají hovorový charakter (*blbec*, *nedbalec*, *zbabělec*, *lakomec*, *zazobanec*, *učenec*, *plešatec*, *nadutec*, *špinavec*, *ošklivec*, *surovec*) (PMČ: 133).

2.1.3.2.2. Suffix *-īko-*, *-īkā-*

Suffix *-īcus* v latině není zdaleka tak častý jako *-icus*, z dnešního hlediska zde nemůžeme mluvit o nějakém produktivním slovotvorném typu (Leumann 1977: § 304) a z toho důvodu je mnohdy obtížné určit základové slovo, proto se často i interpretace jednotlivých odvozenin rozcházejí. Srov. např. *amīcus* ‘přátelský, milující, oddaný, věrný’, jako subst. ‘přítel’ (← *amāre* ‘mít rád, milovat’ (PNS: 72, OLD: 118, Erhart-Večerka 1981: 100)) x denominativní charakter jako „osoba nějak spojená s milostným citem/láskou“ (Pultrová 2011: 56, srov. též Brugmann 1906: § 379), *pudīcus* ‘stydlivý, počestný, mravný, cudný’ (← *pudēre* ‘být stydno, hanba’ (PNS: 1088, Leumann 1977: § 304)) x denominativní charakter uvádí Pultrová (2011: 56) nebo *aprilīcus* ‘slunci otevřený, (vý)slunný’ (← *aperīre* ‘otvírat’ (PNS: 96, připouští i OLD: 154)) x Brugmann (1906: § 379) vidí souvislost s *aprilis* ‘dubnový’, subst. (sc. *mēnsis*) ‘duben’.

⁵¹ HMČ též dodává, že sufix *-ec* má starší původ než *-ník* (269) a v stč. je v této funkci častější než *-ík* (254).

⁵² U jmen odvozených ze slovesných adjektiv na *-lý* (*povstalec*, *znalec*) můžeme sledovat překrývání s kategorií NAg (AMČ1: 269). Totéž vidíme u slov vytvořených z deverbativních adjektiv (minulých pasivních participií) (*usmrkanec*), v jiných případech (většinou od sloves s perfektivním významem) zase sledujeme přechod k významu výsledku děje (VD) (*smrkanec*, *zakouřenec*, *ubitec*).

Srov. ale subst. *iūnīx*, f. ‘mladá kráva, jalovice’ (hypotetická podoba je *iūvenīx* (OLD: 988), ← *iūvenis* ‘mladý’).⁵³ Ještě přesvědčivější by snad mohl být latinský rozšířený sufix *-īcius*, např. substantivizované adj. *novīcius* ‘nováček’, v pl. spec. ‘noví otroci, nováčci-otroci’ (← *novus* ‘nový’) (PNS: 879), jež Brugmann (1906: § 379) spojuje s rus. *novík* ‘nováček’.

Desubstantivní adjektiva na *-īko-* najdeme také v germánštině. Po významové stránce vlastně jde o nositele vlastnosti vyjádřené substantivem: gót. *listeigs* ‘lstivý’ (← *lists* ‘lest’), *usbeisneigs* ‘shovívavý’ (← *usbeins* ‘shovívavost’) atd. (Brugmann 1906: § 379). Stejně tvoření s významem ‘mající něco, vyznačující se něčím’ najdeme i v lat. substantivizovaných adjektivech *umbilīcus* ‘pupek’, metaf. ‘střed, knoflík, skořápka’⁵⁴ (← *umbō*, gen. *-ōnis* ‘vyp(o)uklina’), *lumbrīcus* ‘škrkavka, žížala’, příjmení *Nāsīca*, m. ‘nosáč, se špičatým nosem’ (← *nāsus* ‘nos’),⁵⁵ *lectīca* ‘nosítka’ (← *lectus*, m. ‘lože, postel, lehátko’),⁵⁶ *lōrīca* ‘krunýř, pancíř’, pův. ‘kožený’ (← *lōrum* ‘řemen, pouto’),⁵⁷ *rubrīca* (sc. *terra*) ‘červená hlínka, červená křída’ (← *ruber* ‘červený, rudý’)⁵⁸ (Leumann 1977: § 304).

Ve slovanštině (stsl.) má tento sufix podobu *-īkъ*. Ve staroslověnštině jej najdeme jako prostředek pojmenování převážně osob: *grěšъnikъ*, *krъvъnikъ* ‘vrah’ (← *krъvъnъ* ‘krvavý’), *sъrebrъnikъ* ‘stříbrňák’, *tyšqъstъnikъ* ‘velitel, plukovník’, *prědanъnikъ*, *prědavъnikъ* ‘zrádce’, *vlasěnikъ* ‘kdo nosí žíněné oblečení’ (← *vlasěnъ*), *izbranikъ* ‘vynikající člověk’, *učenikъ*, *dvъrъnikъ*, *dlъžъnikъ*, *načelъnikъ*, ale částečně i věcí (*zlatikъ* ‘kus zlata’), popř. i abstraktních významů (*vъtorъnikъ* ‘úterý’) (Erhart-Večerka 1981: 100, Halla-aho 2006: 234nn).

Staročeským⁵⁹ sufixem *-īk* se až na ojedinělé výjimky (*mladík*, *malík*, *milík*) derivuje od adjektiv odvozených (desubstantivních, řidčeji deverbativních): *nedorostlīk*, *mlěčnīk*, *biednīk*, *bludnīk*, *mizernīk*, *nábožnīk* atd. Po zániku jerů se sufixem *-īk* tvoří slova „od základů zakončených na C + C (*nedorostlīk*, *menšík*), především ovšem takových, u nichž druhým konsonantem je *n*, konsonant velmi produktivních adjektivních přípon: *hedvábnīk*,

⁵³ Toto *-īx* však může být pouze femininním znakem, srov. stl. *yūnī* a typ *datrīx* v kap. Feminina (2.3.1.).

⁵⁴ PNS: 1346.

⁵⁵ PNS: 861.

⁵⁶ PNS: 763.

⁵⁷ PNS: 787n.

⁵⁸ PNS: 1161.

⁵⁹ Srov. také srb. *mrtvík* ‘člověk tupého ducha’ (← stsl. *mrъtvъ* ‘mrtvý’) (Brugmann 1906: § 379).

náměsiečník, krčemník, vinník, hriešník, mezník, cuzoložník...“ (HMČ: 269n, srov. též Halla-aho 2006: 70).⁶⁰

V novočeských mluvnicích se vedle sufixu **-ík** často uvádí samostatná varianta **-ník** (stsl. *-bnikъ*). „Varianta *-bnikъ* vznikla perintegrací sufixu *-ikъ* s n-ovým odvozovacím sufixem fundujícího adjektiva.“ (HMČ: 269). Toto *-n-*, součást základového adjektiva na *-ný* nebo *-ní*,⁶¹ se časem přehodnotilo na součást sufixu a „nové slova potom skrsaly analogiou podľa tohto druhotného sufixu, i keď ich stavba vylučuje adjektívny základ“ (Letz NL: 259), jinými slovy tedy analogií dochází k přímému tvoření ze základů substantivních (Šmilauer 1971: 34). Jsou to např. slova jako *kloboučník, papírník* atd.

Pokud jsou však slova odvozena od substantiv, nechápou se už jako NAttr, nýbrž jako NActo, „která s vlastními jmény nositelů vlastnosti významově namnoze splývají“ (Dokulil 1967: 322).⁶² S podobnými významovými přechody a splynutími se, jak jsme viděli a ještě uvidíme, v této práci setkáváme dosti často. S touto otázkou souvisí polyfunkčnost sufixů, jež je zvlášť v nové češtině velmi obvyklým jevem.

Stsl. sufix **-(n)ica** pro ženskou podobu NAttr vznikl rovněž perintegrací původního sufixů *-ica* s n-ovým zakončením odvozovacího základu. Z adjektiv desubstantivních se tvoří většinou pojmenování nositelů neživých (*stěklěnica, dněnica, kolesěnica...*), řidčeji osob (*bloděnica, grěšěnica*), z adjektiv deverbativních to jsou vždy pojmenování osob (*mučenica, učenica, puštenica*). Vzácně jde o derivaci z adjektiva původního: *črěnica, desnica, zlatica*. Staročeský sufix **-icě** odvozuje jména jednotlivin. „Přitom se postupně specializuje na odvozování od adjektiv zakončených na *-n*. Např.: *mladicě, teplicě, nestůdnicě, hubenicě*,

⁶⁰ Na rozdíl od sufixu *-ec* (V + C). Suffix *-(bn)ikъ* má oproti *-bcb* třikrát větší zastoupení (HMČ: 269), srov. též AMČ1: 270: „Protože se největší počet názvů tohoto typu opírá o adjektiva s příponami *-n(y)* a *-n(i)* a další velká část je odvozena přímo variantou *-ník*, má v tomto typu naprostá většina názvů zakončení *-ník*.“

⁶¹ Proč se sufix *-iko-* přidával především k adjektivům s formantem *-n-*, lze vysvětlit sémantickou i slovotvornou blízkostí slovanského *-n-* a ie. *-k-*. Oba formanty slouží k tvoření desubstantivních adjektiv s příslušenským, obecně vztahovým významem. Srov. Halla-aho 2006: 71 o slovanském *-bcb*: „Historically, the suffix is identical to Gk. *-ικος*, which is adjectival and corresponds semantically to OCS *-bnъ*, which, in turn, is the adjectival equivalent of *-bcb*.“ Tuto tezi můžeme vztáhnout i k sufixu *-ikъ*, neboť, jak jsme již uvedli, jde o rozšířené varianty základního *-cus*.

⁶² V češtině je „doménou sufixu *-ník* odvozování nositelů vlastnosti, v menší míře konatelských jmen“ (AMČ1: 264). Stýká se i s kategorií NAg, především u odvozenin z dějových (slovesných) adjektiv, kde vystupuje do popředí jejich slovesný význam (AMČ1: 271). Značnou část těchto NActo i NAg je však slovotvorně možno chápat jako odvozeniny z adjektiv (existujících a hojně užívaných), zvlášť u názvů živočichů (např. *laločník, vidličník* atd.) klasifikovaných v AMČ1: 264 ze slovotvorného hlediska jako NActo vystupuje význam NAttr značně do popředí.

měděnicě, temnicě, náušnicě, makovicě, jalovicě...“ (HMČ: 271). K samostatnému tvoření z adjektiv vs. přechylování viz více v kap. Feminina (2.3.1.4.).

2.1.3.3. Suffix (-īno-), -īnā-

Příslušenský sufix -īno-, -īnā-, jež najdeme v různých indoevropských jazycích, např. *dīvinus* ‘božský’ (← *dīvus* jako subst. ‘bůh’), střhn. *steinīn* ‘kamenný’ (← *stein* ‘kámen’), sti. *sqvatsarīnas* ‘roční’ (← *sqvatsarás* ‘rok’), se ve slovanštině objevuje i ve funkci tvoření NAttr. Jeho význam se často stýká s významem NL (stsl. *bystrina*, č. *cizina*, *mělcina*, *vysočina*), výsledku děje (VD) (*vypouklina*), kolektiv (*družina*, *chudina*) atd. Suffixem -ina se tvoří převážně názvy neživých skutečností, ojedinelé osoby (*hrdina*, *staršina*).

„Pojmenovávají-li fundující substantiva zvířata, konečným výsledkem (dvojstupňové)⁶³ derivace je pak název masa nebo jiného produktu: *medvědina*, *husina*, *jehnětina*, *býkovina*, *lososovina*.“ (HMČ: 271). Právě v tomto významu se slovanské útvary stýkají s latinskými, latinská substantivizovaná desubstantivní adjektiva s druhově přivlastňovacím významem (sufix -īnus, f. -īnā) *porcīna* (sc. *carō* ‘maso’) ‘vepřové maso, vepřovina’ (← *porcus*), *ferīna* ‘zvěřina’ (← *fera*), *agnīna* ‘jehněčí maso, jehnětina’, *caprīna* ‘kozí maso’, *ursīna* ‘medvědí maso’, *vitulīna* ‘telecí (maso)’ atd. odpovídají slovanským substantivizovaným adjektivům s přivlastňovacím sufixem -īnъ: *zvěrinъ* ‘týkající se zvěře, zvířecí’ (← *zvěrb* ‘zvěř, zvíře’),⁶⁴ v ženské podobě -īna: stsl. *zvěrina*, *bbrovina*, *vlbčina* ‘vlčí kožešina’, *ovbčina* ‘ovčí kožešina’ (Brugmann 1906: § 190), č. *konina* atd.⁶⁵

⁶³ Z dnešního hlediska chápeme tato slova jako substantiva odvozená převážně z druhově přivlastňovacích adjektiv na -ī odvozených od názvů zvířat (*husina* ← *husí* ← *husa*). Stsl. sufix -īnъ, který má v nové češtině platnost pouze individuálně přivlastňovací, a to pouze pro tvoření od feminin, měl však ve stsl. platnost druhově přivlastňovací (srov. příklady in Halla-aho 2006: 259n). Ve skutečnosti tedy jde o derivaci jednostupňovou s následnou substantivizací jako v latině. Přehodnocením slootovorného procesu však ve slovanštině začala analogicky (od adjektiv na -ī i dalších) vznikat substantiva s významem NAttr.

⁶⁴ Halla-aho 2006: 259n, srov. zde i více příkladů.

⁶⁵ Srov. toto obdobně také v litevštině: *žvėrėnà* ‘zvěřina’, *paršėnà* ‘vepřové maso’, *antėnà* ‘kachní maso’, *oskėnà* ‘kozí maso’, srov. též gót. *swīnīn* ‘vepřový, prasečí’ (Brugmann 1906: § 190).

2.1.4. JMÉNA KONATELSKÁ (NOMINA ACTORIS)⁶⁶

Názvy této mutační kategorie „pojmenovávají osoby, řídčeji zvířata a rostliny, které vykonávají nějakou činnost spjatou se skutečností, která je vyjádřena podstatným jménem v jejich základu.“ (AMČ1: 260). „Onomaziologickým spojem, v odvozeninách ovšem přímo nevyjádřeným, je obvykle činnost různého druhu“. (HMČ: 255). „Ve vlastním, užším slova smyslu jsou jména konatelská charakterizována onomaziologickým vztahem aktivního působení na předmět (*patiens*) anebo vytváření předmětu (*rezultátu*)...“ (Dokulil 1967: 125). Někdy může mít tento vztah i širší význam, to se týká např. názvů podle obliby předmětu (*karetník*), názvů příslušníků (*kvartetista*), vlastníků (*zahrádkář*) atd. (tamtéž). Tento širší význam se v češtině uplatňuje především u jmen se sufixy *-ař/-ář*, *-ník*⁶⁷ a *-ik*. To je dáno tím, že tyto původem latinské adjektivní sufixy měly široký význam vztahu (příslušnosti) k základovému substantivu (široký rozsah = malý obsah), který se teprve v určitých kontextech mohl specifikovat.

Kategorie konatelských jmen se stýká s kategorií NAttr. Tento rys vystupuje do popředí, poukazuje-li odvozené jméno jako k základovému slovu k desubstantivnímu adjektivu (např. *lesník* ← *lesní* x *les*). Jak již bylo naznačeno, setkáme se v této kapitole opět se sufixy *-āko-*, *-iko-*, *-īko-* a také *-āsio-*.

2.1.4.1. Suffix *-āko-*

S tímto sufixem jsme se již setkali v kapitole o NAttr (2.1.3.1.). Nejčastěji se jím tvoří (pův. adjektivní) NAg s expresivním pejorativním významem (2.1.5.3.), např. lat. *edāx* ‘žravý’ a č. *kuřák*. V latině se sufix *-āx* hodnotí jako deverbativní (Pultrová 2011: 51nn),⁶⁸ tedy určený k tvoření NAg. Významová blízkost⁶⁹ činitelských a konatelských jmen však způsobila analogické tvoření NActo podle NAg (srov. Dokulil 1967: 153nn) a přechod tohoto sufixu z kategorie NAg i k NActo.

Ve slovanštině (češtině) sufix *-akъ* (č. *-ák*) ve významu NActo funguje převážně jako prostředek tvoření názvů osob nízko postavených nebo hodnocených (*hlinák*, *kozák*, *modlák*, *volák*, *svíňák*, *kravák*) (HMČ: 257), většina z nich má expresivní zabarvení. Často jde o

⁶⁶ Mališ 1999: 21.

⁶⁷ Srov. např. „Formant *-ník* je (pokud k němu počítáme i deadjektivní formant *-ik* po příponě *-n(y)*, *-n(i)*) vůbec nejfrekventovanějším formantem podstatných jmen a zároveň s nejširší oblastí upotřebení. Často jej nacházíme tam, kde mu nelze přiřknout žádnou vyhraněnou sémantickou platnost“ (Dokulil 1967: 146).

⁶⁸ Srov. však různé názory na původ tohoto sufixu. Shrnuje to např. Pultrová 2011: 51nn.

⁶⁹ „Od činitelských názvů je odlišuje to, že činnost není v jejich základu vyjádřena.“ (AMČ1: 260).

tvoření názvů osob ve slagu a argotu, ty pak přecházejí do hovorového stylu (*autobusák, tramvaják, dopravák, křižák, pytlák, světák* (AMČ1: 264), *ovčák, žoldák, tramvaják, voják, textilák, školák, vandrák, šosák, cirkusák, saniták* atd. (PMČ: 115)).⁷⁰

2.1.4.2. Suffix *-iko-*

Suffix *-iko-*, jehož užití jsme již uváděli v kapitolách o NPer (2.1.2.1.3.) a NAttr (2.1.3.2.1.), je velmi častým indoevropským desubstantivním sufixem tvořícím adjektiva s významem vztahu (příslušnosti) k základovému substantivu. Latinská slova jako *epicus* (sc. *poěta*), pl. *lyrici* jsou přejata z řečtiny (řec. sufix *-ικός*) jako celek. Suffix *-icus* se později abstrahoval a začala se jím tvořit slova i od latinských základů. Obecný význam příslušnosti k základovému substantivu se v některých případech specifikoval a adjektiva se substantivizovala. Kromě slov *epicus* a *lyricus* má význam NActo také např. lat. *vīlicus* ‘šafář, dozorce, správce statku’ (← *vīlla* ‘(venkovský) statek’).

Ve slovanštině v tomto případě jde o sufix *-ьсѣ*. Halla-aho (2006: 240) pod hlavičkou „denominal agent nouns“ uvádí následující výrazy: *be(s)studьсѣ* ‘nestoudný člověk’ (← *studь*), *bělorizьсѣ* ‘laik, neodborník’, *črьnorizьсѣ* ‘mnich’ (obojí ← *riza* ‘říza’), *kaznьсѣ* ‘karatel, trestatel (na vojně)’ (← *kaznь* ‘trest, pokárání’), *lьstьсѣ* ‘lstivý člověk, podvodník’ (← *lьstь* ‘lest’), *samovlastьсѣ* ‘samovládce’, *četrьtovlastьсѣ* ‘tetrarcha’ (← *vlastь* ‘vláda, moc’), *trьzqьсѣ* ‘trojzubec’ (← *zqь* ‘zub’). Tyto příklady mají významově velmi blízko ke kategorii NAttr.

Český sufix *-ec* se ve významu NActo objevuje pouze u názvů oborů: *dějepisec* (← *dějepis*), *těsnopisec*, *přírodopisec* (PMČ: 115), což jsou kompozita s druhou složkou slovesnou, která celé útvary přibližuje významu NAg.

Suffix *-iko-* se v češtině objevuje také v podobě *-ík*, a to ve slovech přejatých v nejnovější době z řečtiny a latiny (většinou přes angličtinu) jako celek. „Počet názvů tohoto typu v současné češtině stále roste.“⁷¹ Přejímají se již hotová, ale v systému existují jakoby odvozená, proto se v češtině mohou i tvořit, např. *polarografik*. Základem odvození jsou

⁷⁰ Dokulil (1967: 153nn) vyčleňuje i variantu *-ňák* (*kapustňák*). NActo je zde však motivací sekundární, primární ukazuje na NAttr, srov. *tučňák*. Z toho lze opět dobře sledovat přechod mezi jednotlivými sémantickými kategoriemi. U vydělování varianty *-ňák* však situace nedošla tak daleko jako v případě zcela samostatného *-ník*.

⁷¹ Dokulil (1967: 158nn) dokazuje tento nárůst také srovnáním dokladů v Jungmannově slovníku (12) a PSJČ (183).

přejatá substantiva ženského rodu: *balada* – *baladik*, *metoda* – *metodik*, řidčeji rodu středního: *astma* – *astmatik*...“ (AMČ1: 265). Sufix *-ik* bývá v české odborné literatuře uváděn v oddíle věnovaném cizím sufixům (PMČ: 115, AMČ1: 265) a v této funkci je označován za nejčastější (AMČ1: 265). Dokulil (1967: 158nn) dokonce vyděluje varianty *-etik* (*patetik*, *teoretik*) a *-onik* (*olympionik*).

2.1.4.3. Sufix *-iko-*

V kapitole o NAttr jsme v souvislosti se sufixem *-iko-* uváděli na latinských příkladech zakončených sufixem *-īcus* nejednotnost v interpretaci jeho původu. Pokud tedy slova jako *amīcus* ‘přátelský, milující, oddaný, věrný’, jako subst. ‘přítel’ (Pultrová 2011: 56n) a *mendīcus* ‘žebrácký, nuzný’, jako subst. ‘žebrák’ (← *mendum* ‘vada, chyba’, *mendīcus* tedy vlastně ‘mrzák’) (PNS: 824) jsou desubstantivní, potom vyjadřují význam konatelský.

V minulé kapitole jsme také vysvětlovali vznik slovanské varianty *-nikъ* (č. *-ník*) místo původního *-ikъ* (č. *-ík*), „vznikl spojením n-ového formantu deverbálních a desubstantivních adjektiv se sufixem *-ikъ*, sloužícím k odvozování jmen nositelů vlastností. Avšak adjektivní mezistupeň nelze už pro staroslověnštinu předpokládat zdaleka u všech formací. To svědčí o tom, že se už v praslovanštině konstituoval sufix *-ъnikъ* v nové funkci (viz odvozeniny jako *korabъnikъ*, *pъtъnikъ*, *věstъnikъ*, *peněžъnikъ*...).“ (HMČ: 255).⁷² Ve slovanštině tedy pro význam NActo už de facto původní sufix *-ikъ* nefunguje, jeho funkci přebírá *-nikъ*.⁷³ Ve staroslověnštině je sice nepůvodní, ale má v této funkci téměř monopolní postavení (HMČ:

⁷² „v kmeňosloví možno rozoznávať vlastne dve vývinové vrstvy derivátov, a to staršiu, ktorú predstavujú v skupine mien zamestnania doklady, doznievajúce na *-ík*, a potom novšiu, ktorá vznikla mechanickým napodobením pôvodnej vrstvy.

Na otázku, prečo sa tak stalo, sú možné dva predpoklady. Prvý vychodí z pozorovania, že prídavné mená, ku ktorým pristupoval sufix *-ík*, sú všetky vlastne desubstantíva, a ich primárny základ si po konečnej derivácii uchováva lepšie svoju významovú silu ako adjektívum (...). Takto potom nevdojak podporovala sa snaha utvoriť mená zamestnania aj z veľa ostatných podstatných mien, a to aj z takých, čo sa z nich prídavné mená na príponu *-ný* ani neodvodzovaly (na príklad *zlato-*zlatný*). Druhý predpoklad, čo odpovedá na otázku vzniku tejto novšej vrstvy, má svoje východisko v neobyčajnej hojnosti dokladov nielen mien zamestnania, ale i slov so značením nositeľa vlastnosti, derivovaných z prídavných mien na príponu *-ný*. Nie div teda, že nie inakšie a zriedkavejšie, ale práve toto tak veľmi časté *-ný* viedlo k uplatneniu novej prípony *-nik*, ktorá je týmto činom vlastne složka z *-n(ý)* + *-ík*. A podľa toho, čo sa tvrdilo v prvom predpoklade, treba ju hľadať všade tam, kde konečný derivát nemohol skrsnúť z prídavného mena (*zlato-*zlatný*), ale rovno zo substantíva (*zlato-zlatník*).“ (Letz MZ: 129n). V prípade češtiny jde kromě *-ný* také o sufix *-ní*.

⁷³ Tomu by odporovalo tvrzení „končí-li odvozovací základ na *-n*, uplatňuje se varianta *-ík* (*kameník*).“ (PMČ: 114). (Zajímavé je, že *-ik* zde vystupuje jako varianta sufixu *-nik*, ač je tomu vývojově právě naopak.) Ale srov. „Končí-li se základ adjektiva na *-n*, mělo by být *-n-ník*, ale podle starého zvyku píšeme jen jedno *n*“ (Šmilauer 1971: 31).

255).⁷⁴ V této variantě už však není paralelní s latinským tvořením, proto jej nebudeme rozebírat podrobněji.

2.1.4.4. Suffix *-ārio-*

Latinským sufixem *-ārius* (stit. *-āsios*, srov. osk. *-asio-*)⁷⁵ se tvoří adjektiva s příslušenským významem převážně od substantiv označujících předměty. Velmi často u těchto slov docházelo k substantivizaci (Leumann 1977: § 277) a slova pojící se s osobami nabývala významu NActo.

Vývojově dává Brugmann (1906: § 118) sufix *-ārius* do souvislosti s infinitivem prézenta aktiva, např. *sacrārius* ← *sacrāre* + příslušenský sufix *-ius*, později se vydělilo celé *-ārius* a přidávalo se k substantivním základům, např. *cellārius* 'spjatý se skladem, komorou', jako subst. 'skladník, komorník' (← *cella* 'komora, spíž, sklep'), *vīnārius* 'vinný, týkající se vína', jako subst. 'vinař, vinárník' (← *vīnum*) atd. Latinský infinitiv se však tvoří od lokálu sg. *s*-kmenových neuter (Bičovský 2008: 112). Proto můžeme sufix *-ārius* stále považovat za desubstantivní.

Podle jiného výkladu (Buck, Prellwitz) jsou slova na *-ārius* odvozeninami od *a*-kmenů a tvořila se podle vzoru *viā-sio-* (← *via* 'cesta'), což je (*i*)*o*-ové rozšíření starého gen. *viās* nebo loc. pl. **viāsi*. Hlávka *-s-* by se tedy i zde dostala do sufixu z pádové formy (Leumann 1977: § 277,3).

Na latinských příkladech vidíme kromě tvoření od *a*-kmenů (*aquārius* 'vodní, týkající se vedení vody', jako subst. 'souhvězdí Vodnář') (analogické) tvoření i od jiných kmenů: *argentārius* 'stříbrnický, peněžnický', jako subst. (sc. *negōtiātor* 'obchodník') 'stříbrník, peněžník, směnárník' (← *argentum* 'stříbro'), *arborārius* 'spjatý se stromy' (← *arbor* 'strom'), *suārius* 'spjatý s vepří', jako subst. 'pasák vepřů' (← *sūs* 'svině, prase, vepř'), *legionārius* 'náležející k legii, řadový', jako subst. (sc. *mīles* 'voják') 'legionář, řadový voják' (← *legiō* 'legie') atd.

⁷⁴ Slovanské *-niko-* je identické s lit. *-ininkas* (dial. *-inykas*) a prus. *-nīka-*, jímž se tvoří desubstantivní substantiva, např. lit. *darbininkas* 'pracovník' (← *darbas* 'práce'), lit. dial. *daržinykas* 'zahradník', *laukinykas* 'rolník' (Brugmann 1906: § 379, Erhart 1982: 122n). Podle Brugmanna (1906: § 379) baltské *-nīka-* snad není přejímkou ze slovanštiny, ale jde o zděděný ie. sufix.

⁷⁵ Hlávka *-r-* je výsledkem latinského rotacismu, změny intervokálního *-s-* > *-r-*. Tato změna se nejčastěji uvádí v souvislosti se změnou formy latinského infinitivu prézenta aktiva, např. *laudāse* > *laudāre*.

Tento sufix byl z latiny převzat do germánských jazyků a odtud se pak dostal do slovanštiny, např. gót. *mōtareis* ‘výběrčí daní’ > slov. *mytarjъ* (Erhart-Večerka 1981: 101 a 155, Halla-aho 2006: 31).

Sufixem *-arjъ* se ve staroslověnštině tvořila substantiva s významem NActo, uvádí se pouze⁷⁶ *grъnъčarjъ* ‘hrnčíř’, *klevetarjъ* ‘žalobce’ (← *kleveta* ‘obvinění, žaloba’), *kľučarjъ* ‘klíčník’ (← *kľučъ* ‘klíč’), *rybarjъ* ‘rybář’ (← *ryba*), *vinarjъ* ‘vinař’ (← *vino*), *vratarjъ* ‘vrátný’ (← *vrata*), *vrъtogradarjъ* ‘zahradník’ (← *vrъtogradъ* ‘zahrada’) (Halla-aho 2006: 217n), *ovъčarъ* (Letz MZ: 127).

Mnohem větší roli hraje ve staré češtině sufix *-ář/-ař*,⁷⁷ který získává ještě větší produktivitu ve střední době. Tvoří se jím především od základů zakončených na *-h*, *-ch*, *-k* (*pluhař*, *jirchář*, *kronykář*...). Masového rozvoje nabyl v nové češtině, především od základů na *-k* (HMČ: 255nn).⁷⁸ Stal se početně nejvýznamnějším a zároveň nejproduktivnějším typem uvnitř kategorie jmen konatelských (Dokulil 1967: 128nn). Jako v latině se jím tvoří odvozeniny především od konkrét. Rozsah významu výsledných slov je široký, mezi hlavní skupiny patří výrobci či tvořitelé (*řemenář*, *novinář*), názvy dle materiálu, s nímž osoby s významem NActo pracují (*popelář*), podle zvířat či plodin, která/-é loví či sbírají (*rybář*, *houbař*) či chovají a pěstují (*holubář*, *bramborář*), dle nástroje (*oštěpař*),⁷⁹ dle dopravního prostředku (*vozičkář*), dle zboží (*květinář*), dle předmětu či zařízení, které obsluhují (*rekvizitář*, *elektrikář*), v čem mají zálibu (*holkař*), v čem se odborně vyznaží (*hvězdář*), co nosí (*svačínář*), vlastníci (*farmář*), názvy dle podniku, jehož se účastní (*sektář*), dle místa (*hraničář*) atd.

V češtině je možné tvořit NActo také od dějových substantiv (*stavbař*), v tomto případě se stýkají s kategorií NAg, ale konatelský význam u nich převažuje (AMČ1: 363). Významová blízkost s kategorií NAg však v češtině způsobila průnik tohoto sufixu i tam, takže se sufixem najdeme i slova jako *kovář*, *pekař*, *tesař* atd. (srov. kap. 2.1.5.8.).

⁷⁶ Suffix *-arъ* ve stsl. představoval jen slabou konkurenci sufixu *-bnikъ*, najdeme ho pouze v osmi NActo (HMČ: 255).

⁷⁷ Rozdíl v kvantitě vokálu *-a-* se v nové češtině popisuje tak, že dlouhý vokál mají většinou jednoslabičná (*lnář*, *tmář*) a troj- a víceslabičná slova (*hodinář*, *železničář*) (Dokulil 1967: 128nn). U slov dvouslabičných „zhruba platí, že starší názvy s krátkou kořenovou samohláskou mívají *-ář*: *cestář*, *hvězdář*; *rybář*, názvy s dlouhou kořenovou samohláskou a názvy novější mívají *-ař*: *houbař*, *mlékař*, *sýrař*, *bruslař*, *lyžař*, *stavbař*. Řídce se vyskytuje kolísání: *brankař/brankář*, popř. s významovým rozlišením: *kolař* – výrobce, zloděj kol nebo závodník na kole; *kolář* – řemeslník.“ (AMČ1: 261n). „Končí-li první slabika skupinou konsonantů, převažuje varianta *-ář*. S alternací *c : č* se pojí pouze varianta *-ář*, např. *železničář*.“ (PMČ: 114).

⁷⁸ Početně převýšil počet formací s *-ník*, výhodou byla jednoznačnost a eliminace alternací (HMČ: 256n).

⁷⁹ Tvoření takovýchto slov se někdy objevuje ve slangu, odkud pak slova pronikají do spisovného jazyka, např. *výškař* (terminologizace). Někdy mají slova na *-ař/-ář* expresivní charakter (*smolař*, *troškař*) (AMČ: 263).

Sufix *-ārius* nemusel ustrnout pouze v mužské podobě, zpodstatnělá latinská neutra na *-ārium* a česká maskulina (ojediněle f.) na *-ář* srov. v kap. o NL a NI (2.1.6. a 2.1.7.).

Latinské *cancellārius* přešlo do češtiny pod vlivem německého *Kanzler* v podobě *kancléř* (Rejzek 2001: 261). Lat. jméno *Gunthārius* zase přešlo do češtiny přes něm. *Günther* jako *Vintíř*. V souvislosti se sufixem *-ārius* se tedy krátce zmiňme také o sufixech **-ěř** a **-íř/-ýř**.

Přípony *-íř/-ýř* a *-ěř* jsou příbuzné s příponou *-ář*. Jako *-ář* jsou to přípony přejaté, a to *-ář* ze sthn. *-ari*, popř. přímo z lat. *-ārius*, kdežto *-ěř*, *-íř/-ýř* až z doby pozdější. Zatímco u přípony *-ář* nemáme vůbec vědomí o její cizosti, u podob *-ěř*, *-íř/-ýř* toto vědomí ještě trvá. (Dokulil 1967: 140). Tyto sufixy „hláskově i slovotvorně souvisí s dnes již ryze domácím formantem *-ař/ář*, na druhé straně se spojují převážnou většinou se základy cizími, resp. vyčleňují se jen formálně ve slovech přejatých a dosud jako cizí chápaných. Po té stránce tvoří formant *-íř/-ýř* a *-ěř* přechod mezi formanty domácími a cizími (konkrétně přechod mezi domácím *-ař/-ář* a cizím *-ír/-ýr*, *-ér*)“. Slova na **-ěř** (*žoldněř*, *žertěř*, *makléř*, *žakěř*, *morděř*, *švindlěř*) a **-íř/-ýř**⁸⁰ (*rytíř*, *kuplíř*, *šejdíř*, *mordýř*, *šenkýř*, *pachtýř* atd.) jsou ve velké většině cizího původu, zvl. německého, popř. jsou takové útvary přejaty jako celek (Dokulil 1967: 86).⁸¹

Vztah mezi sufixem *-ěř* a *-íř* je po formální (hláskoslovné) stránce úžení *-é- > -í-*. Rozdíl je však spíše stylistický: „útvary na *-ěř* se cítí jako více knižní a přitom starobylejší, často jako záměrné archaismy, kdežto útvary na *-íř/-ýř* jako hovorové, často familiární, žertovné a vůbec citově zabarvené.“ Sufixem *-íř* se také více tvoří od domácích jmen: *hrnčíř*, *houslíř*, *koníř*, *košíř*, *mečíř*, *nožíř*, *pasíř* (← *pás*), *uhlíř*, *zbrojíř*, *bradýř*. Některá slova mohou mít obě varianty: *puklíř/-ěř* (← *pukla* ‘štít’), *šenkýř/-ěř*, *mincéř/-íř* atd. (Dokulil 1967: 83).

⁸⁰ Poměr mezi *-íř* a *-ýř* je ryze grafický. „Po souhláskách pravopisně měkkých a obojetných je podoba základní *-íř*, po souhláskách pravopisně tvrdých varianta *-ýř*.“ (Dokulil 1967: 86).

⁸¹ U některých slov nemůžeme vyloučit slovesnou motivaci, a tedy spíše význam NAg (srov. kap. 2.1.5.8.).

2.1.5. JMÉNA ČINITELSKÁ (NOMINA AGENTIS)⁸²

„Jména činitelská jsou pojmenování osob, výjimečně jiných životných substancí, *na základě dějového příznaku*. Onomaziologickým spojem je aktivní vykonávání.“ (HMČ: 257). „Ve shodě se svým významem jsou činitelská jména tvořena vždy z kmenů slovesných“ (Dokulil 1967: 13).

V širokém pojetí nositelů dějového vztahu⁸³ se NAg mohou překrývat s kategorií jmen prostředků (NI), týž sufix může mít jak osoba, tak předmět vykonávající nějakou činnost, srov. např. č. sufixy *-č* (*nosič*, *kopáč*), *-ák* (*divák* x *zouvák*) atd. „Blížkost obou kategorií, činitelů a prostředků, vyplývá ze shodné fundace slovesy a z aktivního vztahu k činnosti.“ (AMČ1: 246). Pultrová 2011 v této souvislosti někdy mluví o nepersonálních NAg.⁸⁴

Přenesením na osobu se NAg mohou stýkat také s názvy dějů/činností (NActi), např. lat. *levāmen* ‘ulehčující prostředek’ i ‘úleva’, stsl. *kokotъ* ‘kdákání’ i ‘kohout’ (Brugmann 1906: § 481,3a). Srov. také skutečnost, že indoevropská *o*-kmenová NAg a NActi (potažmo VD) v *o*-ovém ablautovém stupni se lišila pouze přízvukem – na tématu NAg: **dʰrogʰós* ‘běžec’ x na kořenném vokálu NActi: *dʰrógʰos* ‘běh, **dráha**’ (obojí ← **dʰregʰ*) (Bičovský 2008: 116).

Pokud se činitelský název vyznačuje vysokou mírou činnosti, stýká se také s kategorií NAttr. Dokulil (1956a) pro tento význam používá označení „nositelé činnosti“. Srov. např. lat. *-āx* (*bibāx*) a č. *-ák* (*piják*).

Jako NAg mohou fungovat některá indoevropská kořenná jména (srov. lat. *rēx*, *vōx*, *lūx*) a také *o*-kmenová a *a*-kmenová substantiva. Dalšími typickými sufixy jsou lat. *-tor*, *-āx* a slov. *-tel(jb)*, *-ák*. Původně především desubstantivní příslušenské *-ārius*, *-icus* a *-īcus* se ve slovanštině (*-ár*, *-ikъ* a *-(n)ikъ*) ustálily také jako prostředky tvoření NAg.

⁸² Mališ 1999: 21.

⁸³ Kategorie nositelů dějového vztahu je bohatě vnitřně rozrůzněna a vytváří velmi rozmanité onomaziologicko-slovo tvorné kategorie specifické (Dokulil 1967: 6).

⁸⁴ Srov. také např. užití č. sufixu *-dlo*, typického k tvoření NI, k označení osob: *strašidlo*, *fintidlo*, *třeštidlo*, *vřeštidlo*, *trdlo*.

2.1.5.1. Suffix -o-

Latinských substantiv na **-us** je málo, např. *coquus* ‘kuchař’, *procus* ‘nápadník, ženich’ (← *prex*, *poscō* ‘žádat, prosit’), analogicky pak *condus* ‘kdo ukládá, skladuje’ (← *condere* ‘ukládat, skladovat’), *prōmus* vl. ‘vydavatel, otrok, který spravoval v domácnosti zásoby jídel a nápojů, spížírník, hospodář’ (PNS: 1072) (← *promere* ‘vydávat’). Tato substantiva mají kořen v o-stupni (Pultrová 2011: 75). To platí i pro stsl. *sokъ* (< **sok^uos*), *prorokъ*, *sqlogъ* (Erhart-Večerka 1981: 92). Jak v latině (*prōlogus*, *prōfluus*, *īnscius*, *sacrilegus*, *mōrigerus*, *furcifer*), tak ve slovanštině se tímto sufixem tvoří i kompozita. V češtině je tento typ ze synchronního hlediska považován za konverzi, neboť po zániku jerů (**-ъ** < **-us**) tato slova vypadají jako bezpříponová, např. *špeh*, *plaz*, *bloud*, *druh*, kompoz. *zvěd* (Dokulil 1967: 117n), *vševěd*, *lidojed*, *myšilov*, *vodomil* (AMČ1: 244).⁸⁵

Rozšířením o **-i-** vzniká sufix **-(i)jo-**. S ním Pultrová (2011: 77n) uvádí NAg *genius* ‘ochranný, strážný duch’ (← **g^henh₁*- ‘rodit’, srov. lat. *gignere*), *socius* (vl. substantivizované adj.) ‘společník, druh’ (← **sek^u*- ‘pojit se’, srov. lat. *sequi*), *filius* ‘syn’ (< **fēlius*, ← **dhē-* ‘sát (sc. mateřské mléko)’). Ze slovanských příkladů na **-jъ** uvedme stsl. *plъžъ* (← *plъzъ*), *voždъ* ‘vůdce’ (← *vedъ*), snad *mužъ* (pokud je skutečně ← **men-* ‘myslet’, s čímž se někdy spojuje) (Erhart-Večerka 1981: 92), *vojъ*,⁸⁶ *nožъ* (← (*vъ*)*nisti* (*nъz-*) ‘vsadit, zasadit, proniknout’) a kompozita *sъpъrjъ* ‘soupeř’ (← *pъrěti* ‘přít (se)’), *zъlodějъ*, *čarodějъ* (více Halla-aho 2006: 68 a 232n), *zpravodaj* atd.

2.1.5.2. Suffix -ā-

Latinský sufix **-a** najdeme v maskulinech *scrība*,⁸⁷ *popa*⁸⁸ ‘(obětní) kuchař, pomocník kněze, který zabíjel oběti’. Jako nepersonální NAg uvádí Pultrová (2011: 75n) feminina *gula* ‘hltn, hrdlo, chřtán’, *mola* ‘mlýnský kámen’, *toga* ‘oděv, šat, toga, svrchní roucho’ a *rota*

⁸⁵ Velkou skupinu složených jmen ve slovanštině tvoří jména vlastní (*Dalibor*, *Vladivoj*), typickými zadními složkami kompozit jsou *-bor*, *-mil*, *-mír*, *-voj* atd. V latině se vlastní jména kompozicí netvořila, paralelu ale můžeme najít u jmen řeckých (např. *Τηλέμαχος*).

⁸⁶ Halla-aho (2006: 68) toto slovo nepovažuje za deverbativní. Srov. ale Rejzek (2001: 718), jenž ho pokládá za „původem dějové či činitelské jméno od nedoloženého slovesa odpovídajícího lit. *výti* (...) ‘pronásledovat’“, původní význam je tedy asi ‘(pro)následování, případně ‘(pro)následovatel’.

⁸⁷ Kretschmer vznik tohoto slova vysvětluje potřebou rozlišit mezi povoláním spíše nižší kategorie (*scrīptor* ‘opisovač’) a úředníky, popř. i básníky. Suffix *-a* se sem podle něj dostal z typu *advena*. Nejedná se o zděděný útvar, proto může být kořen v plném stupni. Ostatní příklady mají očekávaný o-ový stupeň (Pultrová 2011: 75n).

⁸⁸ Slovo oského původu příbuzné s *coquere* (PNS: 1014), kvůli dialektickému původu mělo odlišný hláskový vývoj (Pultrová 2011: 75n).

‘kolo’, jež má skutečně pouze význam ‘co běží’, dosl. „that runs“, ne „with the help of which one can run“. Proto celý tento typ řadí do NAg, ne do NI (Pultrová 2011: 75n).

Tento typ je v latině i ve slovanštině (č. *sluha*) neproduktivní. Produktivní v obou jazycích je však zděděný typ kompozit se sufixem *-a*, např. lat. *agrīcola*, *incola* (Erhart-Večerka 1981: 93n), *pāricīda*/*parricīda* ‘otcovrah’, *perfuga* ‘přeběhlík, zběh’, *aurīga* ‘vozataj’, *collēga* ‘(sou)druh, společník’, *agripeta* ‘osadník’, *advena* ‘příchozí, přistěhovalec’, *convīva* ‘soustolovník, spoluhodovník’ atd. Primární odvozeniny (skutečná kompozita) jsou výrazy s druhým členem *-cola*, *-gena*, *-peta*. Některé formace jsou však sekundárními odvozeninami ze složených verb (*-fuga*, *-vena*) či ze složených NActi na *-ium* (*collēga*, *convīva*), tedy analogické. U některých novějších formací lze sledovat pejorativní význam, především *-cīda*, *-fuga* (Pultrová 2011: 76n).

Ve slovanštině se jedná o maskulina jako *vojevoda*, *neposlucha*, *předseda* atd. Jako v latině je i v češtině velká část těchto slov negativně expresivně zabarvená (např. *obžera*, *popleta*, *brepta*, *ochlasta*, *ošusta*, *nenasyta*) (PMČ: 143). V této funkci se význam NAg stýká s kategorií NAttr.⁸⁹ Spousta takových slov však vznikla až sekundárně analogií. My tyto útvary uvádíme jako NAg jako doklad latinsko-české slovotvorné paralely.

2.1.5.3. Suffix *-āk(o)-*

O indoevropském sufixu *-āk(o)-* a jeho latinských (rozšířených) variantách (*-ācus*, *-āceus/-ācius* a *-āx*) jsme se zmiňovali již výše v kapitole o NAttr (2.1.3.1.). Jeho hlavní (nejproduktivnější) funkcí však je tvoření NAg. Přestože se jím v latině primárně tvoří adjektiva (podobně jako v případě sufixu *-iko-* a *-īko-* a dalších), věnujeme mu v této práci pozornost, neboť nám ukazuje pěknou paralelu slovotvorného typu v latině a slovanských jazycích.

⁸⁹ České příručky (AMČ1, Dokulil 1967) dokonce některé tyto útvary považují po slovotvorné stránce za NAttr, např. slovo *nestyda* se vysvětluje zpětnou derivací z adj. *nestydatý* (AMČ1: 274), *nemluva* ← *nemluvný* (sc. člověk). Tato slova mají rodový význam aktivní a sloveso u nich vystupuje do popředí („převažuje přímý vztah k základovému slovesu“), proto mají význam spíše jmen činitelských (*brepta*, *brumla*, *louda* atd.) (Dokulil 1967: 346nn). Přesto tyto útvary uvádějí v kap. o NAttr, a to hlavně z toho důvodu, že existují základová adjektiva, jimiž mohou být motivovány.

V případě latinského sufixu **-āx** se často diskutovalo,⁹⁰ zda adjektiva jím zakončená jsou desubstantivní (a tedy NActo), nebo deberbativní (NAg). Vzhledem k jejich významu, jenž je ‘dělalíci něco ve vysoké míře’, a velkému počtu adjektiv, u nichž ve většině případů ani neexistuje (není doloženo) odpovídající substantivum (*abstināx*, *audāx*, *capāx*, *contumāx*, *dicāx*, *edāx*, *emāx*, *fallāx*, *ferāx*, *fugāx*, *fūrāx*, *inaudāx*, *inefficāx*, *loquāx*, *mināx*, *mordāx*, *nūgāx*, *pellāx*, *perpugnāx*, *perspicāx*, *pertināx*, *pervicāx*, *procāx*, *pugnāx*, *rapāx*, *sagāx*, *salāx*, *sequāx*, *sternāx*, *suspiciāx*, *tagāx*, *tenāx*, *vērāx*, *vigilāx*, *vīvāx*, *vorāx*), od něž by mohla být odvozena, je nasnadě, že jde o adjektiva deverbativní.⁹¹

Podle Pultrové (2011: 51nn) se sufix **-āx** připojuje k základovým slovům od různého kmene. Od prezentního kmene to jsou např. *audāx* ‘smělý, odvážný’, *fallāx* ‘klamavý, klamný, šalebný’, *vīvāx* ‘dlouho žijící, věkovitý, trvalý’. Od kořene s kořeným vokálem v nulovém stupni (existence takovýchto slov velmi pravděpodobně dokazuje, že se jedná o stará primární adjektiva, z toho tedy Pultrová usuzuje, že sufix **-āx** bude **primární**) např. *dicāx* ‘řečný, mluvný, prostořeký’, *sagāx* ‘bystrý’, *tagāx* ‘nenechavý, zlodějský, ,dlouhoprsták‘, *contumāx* ‘vzdorný, zporný’, *pervicāx* ‘vytrvalý, zatvrzelý, umíněný, zarputilý’. Ostatní tvoření je potom analogické. Některá slova mohou být interpretována oběma způsoby, tedy jak jako sekundární odvozeniny tvořené sufixem **-āx**, tak jako primární, u nichž je sufix přidáván přímo ke kořeni v nulovém stupni (např. *capāx* ‘objemný, chápavý’, *edāx* ‘žravý, hlodavý, hltavý’, *fugāx* ‘utíkávací, plachý, prchavý’, *loquāx* ‘povídavý, hovorný, mnohomluvný, žvastavý, prostořeký’, *sequāx* ‘pronásledující, stíhající’).

V češtině⁹² se v tomto případě jedná o sufix **-ák**, jímž se také tvoří deverbativní jména, substantiva. Co se týče slovního základu v češtině, podle Dokulila (1967: 72nn) se tato substantiva tvoří:

- od prezentního kmene slovesného: *(ne)piják*, *liják*, *pasák*, kde hovoří i o variantě *-lák*: *bodlák*, *přadlák*,
- z primárního kmene, sc. sloves s minulým kmenem na *-ova-*: např. *cesták/cesták* (← *cestovat*, *cesta*, *cestující*), *rabák* (← *rabovat*), *vandrák* (← *vandrovat* i *vandr*), ale jak vidno, připouští zde i motivaci substantivní,
- od sloves s minulým kmenem bez přípony.

⁹⁰ Např. Brugmann 1906: 500, Leumann 1977: 376, Pultrová 2011: 51nn (zde viz i další názory a lit.).

⁹¹ Kromě *fugāx*, *mināx*, *nūgāx*, *pugnāx*. Zde existují *a*-kmenová substantiva. Na druhou stranu některá adjektiva zase nemají (v latině) doložené verbum (*mendāx*, *linguāx*, *procāx*).

⁹² Tento sufix totiž není ve staroslověnině v této funkci doložen (HMC : 257).

Tato substantiva se tvoří od různých slovesných kmenů, shrnuje však (1967: 73), že silně převažují slovesa s minulým kmenem na *-a-* (a uvádí mnoho příkladů), podle nichž se pak analogicky tvoří i od jiných kmenů. „Analogicky jako u jmen na *-ík* je i tu možné alternativní členění, které vyčleňuje slovotvorný kmen na *-a-* a formant *-k* provázený závazným dloužením třídního znaku: *žebrá-k*.“

Když toto zjištění srovnáme s latinou, můžeme říci, že v latině se adjektiva na *-āx* tvoří od „všech“ kmenů, *a*-kmenová verba v latinském tvoření nemají prioritní postavení, ani nijak zvlášť četné. Je nutné vzít v úvahu, že latinský sufix, jak dokazuje Pultrová, je primární, čili se nepřidává k žádnému kmeni, nýbrž přímo k slovesnému kořeni. Toto platí u těch adjektiv, která jsou primární. Samozřejmě se pak analogicky tvořila i adjektiva od kořene rozšířeného o kmenotvorný formant.

Je-li tedy *-āx* primární sufix a *-a-* z toho důvodu není součástí slovesného kmene, nýbrž sufixu, potom je třeba jej nějak vysvětlit. O to se Pultrová (2011: 52nn) pokouší navazujíc na Martinetovu teorii.⁹³ „Podle této teorie lze sufix *-āx* rekonstruovat jako **-eh₂-s*, a odpadá tak nutnost výkladu velárního elementu; adjektiva daného typu Martinet chápe jako běžná maskulinní osobní jména na *-a* (typ *scrība* (...)) s přidaným *-s* pro odlišení od feminin.“ Pultrová se tedy domnívá, že v případě tohoto sufixu došlo k ztvrdnutí laryngály v intervokalické pozici, tedy $Vh_2V > VkV$. Latinská „adjektiva se sufixem *-āx*, *-ācis* by se tedy podle této hypotézy rekonstruovala v nepřímých pádech **R(Ø)-éh₂-K*,⁹⁴ tvar nom. sg. je pak analogický.“ Tyto teorie tedy považují *-ā-* (*-eh₂-*) za součást sufixu pro tvoření deverbativních jmen (maskulin animat). V tom případě tedy vlastně jde o kmenotvorný sufix (*scrība* – *a*-kmen), ale o kmen jmenný, nikoli slovesný.

Komparace s latinou nám tedy nepotvrdila, že skutečnost, že se tato substantiva se sufixem *-ák* v češtině tvoří převážně od sloves s minulým kmenem na *-a-*, by bylo důkazem toho, že sufixové *-a-* je původně součástí slovesného kmene (*a*-kmene), od něž by se pak odpojilo a přehodnotilo na součást sufixu. Můžeme se spíše naopak domnívat, že kvůli tomuto *-a-* bylo v češtině nejsnazší přidávat tento sufix ke slovesům s kmenem na *-a-* a tvořit tato substantiva právě od takových sloves.

⁹³ Martinet, A. Le couple *senex* – *senātus* et le “suffixe” *-k-*. *Bulletin de la Société de linguistique de Paris* 51, 1955, 42 – 56.

⁹⁴ Symbol \emptyset označuje nulový ablautový stupeň v kořeni. Podobně symboly *e/é* a *o/ó* níže označují (ne)prízvukovaný vokál *e* a *o*.

Je také důležité říci, že substantiva odvozená od sloves s minulým kmenem na *-a-* v češtině jsou dost často „novější“ (analogická). Mezi slovy, jež můžeme považovat za starší (neanalogická, slova, v nichž dochází ke krácení kořenného vokálu, kořen je tedy v nulovém ablautovém stupni, např. *kuřák, zabiják, piják, pasák*),⁹⁵ naopak *a*-kmenová verba v takové míře nenajdeme (*tulák, zpěvák*), což by nás opět více přiblížilo latinskému tvoření.

Po významové stránce tato adjektiva v latině označují povětšinou osoby, jež nějakou činnost provádějí ve vysoké míře. Tato vlastnost má pak spíše negativní zabarvení, buď proto, že je negativně hodnocena už sama činnost, nebo že negativní hodnocení vzbuzuje její přehnaná míra. Taková slova se pak vyznačují negativním (pejorativním) zabarvením a expresivitou.

V češtině má tento sufix většinou pouze modifikační expresivní charakter. „Většina těchto jmen má charakter depreciativní a označuje živé bytosti podle jejich nápadné činnosti, chápané jako vlastnost, řidčeji rostliny a neživé věci podle charakteristického stavu nebo děje. Po stránce ryze významové náleží proto tato jména spíše k názvům nositelů vlastnosti, od nichž se však liší tím, že jako vlastnost bytosti se tu chápe příznak probíhající v čase, jak plyne z jejich slovesné motivace.“⁹⁶ Toto pejorativní zabarvení je často podepřeno už pejorativním zabarvením základového slovesa (Dokulil 1967: 72). AMČ1: 242 k této otázce říká: „Názvy označují osoby podle nápadné činnosti, častěji záporně hodnocené. Hanlivý příznak proniká k těmto názvům i od augmentativ a od názvů nespisovných, pro něž je přípona *-ák* příznačná (srov. *chmaták, mazák, stěhovák, ulejšvák*).“

Některá substantiva však toto zabarvení nemají, neboť ho časem ztratila a stala se součástí spisovného jazyka, jsou to např. *kuřák, zpěvák, divák*. Tuto tendenci lze v češtině (i v souvislosti s dalším uplatněním tohoto sufixu: augmentativa, nespisovné výrazy (univerbizace atd.)) stále pozorovat.

AMČ1: 242 tento sufix považuje za málo produktivní a říká, že takovýchto substantiv je malý počet. Pro zaměření naší práce je však důležité, že tento sufix byl na slovanské půdě vůbec nějak (a to ne málo) produktivní, že slova jím tvořená nebyla pouze přejatá jako celek

⁹⁵ U analogicky vytvořených jmen už krácení vokálu neplatí (např. *koumák, ulejšvák*).

⁹⁶ Posun k významu NAttr je pochopitelný: někdo dělá něco v tak vysoké míře, až se to stane jeho stálou vlastností, popř. funkcí. I u tohoto sufixu se nám potvrzuje obtížná vymežitelnost hranice mezi NAg, NAttr a NActo. Proto se sufixem *-āx* ve slovanštině tvoří také NAttr (viz kap. 2.1.3.).

(jako je tomu velmi pravděpodobně např. v případě sufixu *-men/-mę*, jak uvidíme níže (kap. 2.2.1.10.)) a že toto tvoření skutečně odpovídá tvoření latinskému, v obou případech jde o deverbativní jména (v latině adjektiva, která ovšem snadno podléhají substantivizaci, v češtině substantiva) s kořenem v nulovém ablautovém stupni, s významem vysoké míry činnosti a s expresivním, pejorativním zabarvením.

V jiných indoevropských jazycích tuto paralelu nenajdeme, sufixem *-āk(o)-* se odvozují většinou denominativní útvary. Srov. především kvantifikaci a expresivitu (kap. 2.3.3.).

2.1.5.4. Suffix *-ter-*, *-tor-*

Tento indoevropský činitelský sufix můžeme najít v sti. (např. *jaritár-* ‘zpěvák, pěvec’),⁹⁷ řeč. (*φυλακτήρ* ‘hlídač, strážce’, *δότης* ‘dárce’), v germánštině existují pouze zbytky této formace (např. sthn. *friudil* ‘přítel’, snad = gót. **frijōþils*) (Brugmann 1906: § 248, Erhart-Večerka 1981: 96) a také v chetitštině.⁹⁸

V indoevropštině se rekonstruují dva typy těchto slov, mají různý přízvuk a různý ablautový stupeň: **R(Ø)-tér-* a **R(é)-tor-*. Obě varianty najdeme např. v řeč. *δωτήρ*, *δότης* a véd. *dātar* (< **-tor-*), *dātár* (< **-tér-*). Na první pohled se zdá, že v latině se vyskytuje pouze typ *-tor*, gen. *-tōris*, ale podle Pultrové (2011: 69n) latinská podoba *-tor* nemusí nutně znamenat, že se v latině druhý typ ablautu nevyvinul. Pravděpodobněji to ukazuje k tomu, že fonetický vývoj oba typy v latině sblížil natolik, že splynuly do stejné finální podoby. To navíc dokládá tím, že sufix *-tor* v latině nese obě funkce, které dle Benvenisteho řečtina a indoíránské jazyky vyjadřují pomocí dvou sufixů (**-tor-* a **-tér-*).⁹⁹ Pultrová se tedy domnívá,

⁹⁷ Srov. i f. *dātrī* ‘dárkyně’ atd. Je pozoruhodné, že ve védštině se tyto útvary váží s předmětovým pádem, tedy *dātrī dānam* (acc. sg.) ‘dárkyně daru’ namísto pozdějšího *dātrī dānasya* (gen. sg.), byly součástí slovesného paradigmatu (Bičovský 2088: 112). Syntakticky tedy tyto výrazy původně fungovaly jako verba, až později jako jména.

⁹⁸ V chetitštině jsou doložena pouze tři slova (Pultrová 2011: 65).

⁹⁹ Těmito funkcemi jsou

1. „the author of the action“ (**-tor-*) charakterizovaný dějem, který vykonal (vlastně adjektiva, či dokonce participia), a

2. „the agent“ (**-tér-*), který má záměr, schopnost nebo potřebu podílet se na ději (tedy spíše jmenné užití).

Pultrová také uvádí sémantické dělení a příklady (dle Fruyt 1990), např. ptcp. přez. aktiva: PLAUT. Poen. 74: *cupienti liberorum, osori mulierum* či jako chybějící ptcp. pf. act.: CIC. Tusc. 5,56: *civili bello victor, iratus* či konstrukce, kdy substantivum (ne ptcp.) stojí v ablativu absolutním. Tady Pultrová (2011: 70) rozlišuje dvě funkce:

že oba významy jsou původní a v latině sekundárně splynuly (splynula jak forma, tak význam), a dokonce že latinská jména na *-tor* jsou blíže spíše ie. **R(Ø)-tér-* než **R(é)-tor-* (Pultrová 2011: 69 a 71). Mnoho tvarů je analogických, a je tedy těžké určit, jakou formu měla původní formace, z principu je možný nulový i plný ablautový stupeň v kořeni. Roli také hrálo připodobňování formám participia perfekta pasiva (dále ppp.) (Pultrová 2011: 66n).

Latinským sufixem *-tor (-sor)* jsou tvořena NAg od primárních verb (*āctor* ‘poháněč, honák, vykonavatel’, *dator* ‘dárce’, *domitor* ‘krotitel, podmanitel’, *genitor* ‘ploditel, otec, rodič’, *iunctor* ‘zapřahatel’, *nōtor* ‘ručitel’, *pōtor* ‘píják, pijan’, *praetor* ‘(voje)vůdce, velitel, náčelník’, *stator* ‘úřední sluha v provincii, příkazník’, *textor* ‘tkadlec, krejčí’, *vīsor* ‘divák, pozorovatel’), od odvozených verb (*fīnītor* ‘měřič, vyměřovatel’, *imperātor* ‘velitel, vojevůdce, pán, vládce’, *largītor* ‘štedrý dárce, rozdavač, podpláčeč’, *miserātor* ‘(s)litovník’, *salvātor* ‘zachránce, spasitel’, *tribūtor* ‘rozdělovatel, udělovatel’), kde můžeme vydělit sufixy jako *-ātor*, *-ītor* atd. Často tento sufix vytváří kompozita (*adsessor* ‘přisedící, pomocník’, *conditor* ‘zakladatel’, *īnfertor* ‘útočník’, *īnspector* ‘pozorovatel, divák’, *inventor* ‘vynálezce, původce’ atd.) (Brugmann 1906: § 247n).

Analogií se sufixem *-tor* v latině tvořila slova také od substantiv, tedy vlastně NActo, např. *gladiātor* ‘šermíř’, *viātor* ‘pocestný, cestovatel, cestující, chodec’.¹⁰⁰ Leumann (1977: § 319) jako odnož deverbativního *-tor* vyděluje denominativní sufixy *-ātor* (např. *āleātor* ‘hráč v kostky, kostkář’, *clāviātor* ‘klíčník’, *gladiātor* atd.) a *-itor* (např. *holitor* ‘zelinář, zahradník’, *iānitor* ‘vrátný, dveřník’, *portitor* ‘přívozník’ atd.).

Ve slovanštině můžeme o sufixu *-ter-* hovořit snad jedině v případě praslovanského **vētrь*, č. *vítr* (← kořen, který je v č. verbu *vát* (ie. **uē-*) + **-ter*), „ovšem produktivní morfém **ter* ze slovanštiny vymizel“ (Bičovský 2008: 64n, srov. též Halla-aho 2006: 30).¹⁰¹

Za sémantický ekvivalent indoevropského *-ter-* se ve slovanštině považuje formant *-tel-*, jenž se i z formálního hlediska pokládá za slovanské pokračování ie. *-ter-*.¹⁰² Podle některých

a) jména na *-tor* pojmenovávají funkci jejich nositele (mají neslovesnou platnost, konstrukce vypadá, jako by byl vypuštěn tvar slovesa být): *subscriptore C. Rutilio Rufo* ‘když byl CRR spolužalobcem’ (CIC. Div. In Caec. 69),

b) mají slovesný význam a vyjadřují časovou relativitu (předčasnost: *te auctore* ‘na tvou radu, když jsi poradil’ či současnost: *illo cultore deorum* ‘když ctěl bohy’).

¹⁰⁰ Dle OLD: 765 a 2054 jde o odvozeniny ze základových slov *via* a *gladius* + *-tor*.

¹⁰¹ Srov. zde také novočeské přejímky cizích slov (*agresor*, *diktátor* atd.). Podle těchto útvarů se sufix *-(á)tor* objevuje i u slov z domácích základů (např. *vědátor*) (PMČ: 143).

teorií (Halla-aho 2006: 30) toto *-tel-* vzniklo jako výsledek disimilace ve slovech jako *rateljъ* ‘oráč’ (< psl. **ar-tel-* < **ar-ter-*). Slova na *-tel-* se v singuláru deklinují podle **jo-*kmenové deklinace, ale v plurálu vykazují koncovky konsonantických kmenů.¹⁰³ Tuto formální různorodost srovnává Brugmann (1906: 248) se smíšenou deklinací u slov typu *zemljaninъ*, pl. *zemljane*.

Staroslověnská NAg na *-telъ* se tvoří výlučně od infinitivního (či minulého (aoristového)) kmene všech tříd. Substantiva od kořených verb jsou řídká: *dateljъ* (← *dati*), *vlasteljъ* (← *vlasti*), *žeteljъ* ‘žnec’ (← *žeti*), *žiteljъ* ‘obyvatel, občan’ (← *žiti*), také kompozita *blagoděteljъ* ‘dobroditel’ (← *děti* ‘klást, dělat’, srov. č. *dít se*), *podъjeteljъ* ‘podporovatel, obhájce, ochránce’ (← *podъjeti*). Od infinitivních kmenů na *-a-* a *-ě-* jsou to např. *dělateljъ* (← *dělati*), *kazateljъ* (← *kazati*), *prijateljъ* ‘přítel’ (← *prijati* ‘přát’), *slyšateljъ* (← *slyšati*), *zъdateljъ* ‘stavitel’ (← *zъdati* ‘lepit stěnu, stavět, zdít’), kompozita *лъžesъvěděteljъ* ‘falešný svědek’ (← *съvěděti* ‘svědčit’), *obrětateljъ* ‘objevitel’ (← *obrěti*), *šaropisateljъ* ‘malíř’ (← *ръсати* ‘psát, kreslit’). Zdaleka nejčastějším typem je tvoření od verb s infinitivem na *-i-*, např. *goniteljъ* (← *goniti*), *gubiteljъ* (← *gubiti*) (více viz in Halla-aho 2006: 216n). Toto *-i-* se časem přehodnotilo na součást sufixu a vznikl tak druhotný typ, kdy se formant *-itel* přidával k přítomnému kmeni, např. *zižditeljъ* ‘stavitel’ vedle *zъdateljъ*, *podaditeljъ* vedle *podateljъ*, *въsedrъžiteljъ* (← *дръžати*) (Halla-aho 2006: 30n a 216n).¹⁰⁴

V češtině se sufix *-tel* prosadil patrně pod vlivem staroslověnštiny. Na rozdíl od staroslověnštiny, kde neexistovalo sémantické¹⁰⁵ omezení dvou nejproduktivnějších činitelských sufixů *-ьсѣ* a *-telъ* (*dělatelъ*, *žetelъ*, *gubitelъ*, *gonitelъ*, *сѣditelъ*, *свѣtitelъ*) se ve staré češtině sufixem *-tel*, druhým nejpočetnějším (po sufixu *-č*), tvořila jména převážně od sloves pojmenovávajících intelektuální děje¹⁰⁶ (*hledatel*, *nalezatel*, *vykladatel*, *spasitel*).

¹⁰² „Ve sl. jazycích zastává tuto funkci paralelní sufix *tel*“ (Erhart-Večerka 1981: 96).

¹⁰³ „Agentivní přípona **tel* (č. *-tel*) náleží k *l*-kmenům“ (Bičovský 2008: 113). „Původní konsonantická flexe je zachována jen v nom. pl. (*-tel-e*), v ostatních pádech je *tel* rozšířeno o sufix *yo*.“ Příbuzný sufix rozšířený o *-o-* najdeme ještě v chetitštině (*-talaš*). Ostatní ie. jazyky tvoří NAg pomocí paralelního sufixu *-ter* (Erhart-Večerka 1981: 97, Erhart 1982: 113). Srov. pozn. č. 98.

¹⁰⁴ Další příklady viz také in Brugmann (1906: § 247n), jenž uvádí i paralely jednotlivých slov, lat. a č. např. *conditor* – *сѣдěteljъ*, *dator* – *dateljъ*, *nōtor* – *знateljъ* atd.

¹⁰⁵ „Distribuce obou základních sufixů byla v podstatě hláskoslovná: sufix *-ьсѣ* se připojoval k základům zakončeným na konsonant, tedy ponejvíce k slovesným kořenům (*сѣчѣсѣ*, *лѣстѣсѣ*...), mnohem více využívaný sufix *-telъ* byl spojitelný se základem vokalizkým.“ (HMC: 258).

¹⁰⁶ Proto sufixem *-tel* v češtině nebývají tvořena citově zabarvená slova, zejména ne pejorativní (Dokulil 1967: 18).

„Soudíme, že v tomto využití sufixu *-tel* se reflektuje vliv staroslověnštiny, totiž povědomí o tom, že se tento sufix vyskytuje v náboženských textech.“ (HMČ: 257nn).

V nové češtině se sufixem *-tel* tvoří NAg od sloves všech typů s výjimkou druhé třídy (HMČ: 260), příčinou je tu patrně převážný sémantický charakter těchto sloves, většina slov této třídy je tvořena deadjektivalii s významem změny stavu,¹⁰⁷ neschopná tvořit NAg (Dokulil 1967: 17 a 20). NAg na *-tel* se tvoří od otevřeného infinitivního kmene (AMČ1: 236) převážně předmětových sloves. Varianta *-itel* analogicky přistupuje ke kmenům minulým zakončeným na souhlásku „druhotným rozkladem jmen na *-tel* od sloves s kmenotvornou příponou *-i-*“ (Dokulil 1967: 18 a 20). Obdobně se vydělují také varianty *-atel* a *-ovatel* (např. AMČ1: 236, PMČ: 141).

Základová slovesa těchto odvozenin jsou jak základní: *pitel* (← *pít*), *ředitel* (← *řídít*), *žadatel* (← *žádat*), tak odvozená příponami: *školitel* (← *školit*), *rovnatel* (← *rovnat*), *čítatel* (← *čítat*) (Dokulil 1967: 20) a většinou nedokonavá (AMČ1: 236). „Útvary od sloves dokonavých, které označují osoby podle jejich obvyklé činnosti, jsou řidší, lexikalizované, zčásti zastaralé, a pocítují se dnes na pozadí souznačných útvarů od sloves nedokonavých jako tvoření ne zcela ústrojné“ (např. *vychovatel*) (Dokulil 1967: 18). U některých útvarů, většinou vytvořených ad hoc, lze vidový protiklad pozorovat, např. *uchvatitel*, *osvoboditel* (činitel jednoho aktu) (Dokulil 1967: 30). Rozlišování mezi jednorázovým aktem (akcí) nebo (stálou) funkcí a označením a neoznačením aktuálnosti, které se v indoevropštině rozlišovalo sufixy *-ter-* a *-tor-* (srov. pozn. č. 99), slovanština vyjadřuje pomocí kategorie vidu (Dokulil 1967: 22, jenž se odvolává na Benvenisteho a Veye).

Sufix *-tel* je v nové češtině velmi produktivní, v literatuře (např. Dokulil 1967: 17, AMČ1: 236, PMČ: 141) bývá v kategorii NAg uváděn jako první a jako sufix výhradně činitelský (sc. nemá zastoupení v jiné onomaziologické kategorii). Dokulil jeho produktivitu dokazuje srovnáním dokladů v Jungmannově slovníku (438x) a PSJČ (1066x). Počet slov je však ještě daleko větší, neboť spousta výrazů se tvoří ad hoc, a slovníky je vůbec nedokládají (Dokulil 1967: 21).

¹⁰⁷ NAg na *-tel* se zpravidla tvoří od akčních sloves, v zásadě tedy ne od sloves vyjadřujících stav či změnu stavu (Dokulil 1967: 17).

2.1.5.5. Suffix *-ti-* (*m.*)

Sufixem *-ti-* se v indoevropštině tvoří převážně feminina, NActi (viz kap. 2.2.1.12.). V některých případech se NActi mohou personifikací přenést na označení nositele této činnosti,¹⁰⁸ např. stl. *dhūtiš* ‘třepání, potřásání’ a ‘třepačka (tj. ‘co třepe’), ir. *tāid* ‘zloděj’, původně ‘utajení, zamlčení’, stsl. *tatb* ‘zloděj’ (Brugmann 1906: § 318).

Pokud jsou slova na *-ti-* mužského rodu, vždy odkazují k činiteli, nikdy k samotné činnosti, např. stsl. *gostb* (srov. lat. *hostis*, < ie. **g^hos-t-i-*), *tatb* ‘zloděj’ (← *tajati*, *tajq* ‘tajit, skrývat’, < **tā-t-i-*), *tbstb* ‘tchán’ (← ie. **tekti-*), *malomošt* ‘nemohoucí, ochromený’ jako subst. (← *mošti*) (Halla-aho 2006: 48).

Pultrová uvádí se sufixem *-ti-* čtyři latinská maskulina. Ačkoli tato slova řadí do kategorie nepersonálních jmen (nepersonální účastník děje), přirovnává jejich význam významu slov typu *rota* (jež řadí do personálních NAg) (srov. Pultrová 2011: 75n), neboť mají aktivní (agentní) vztah k činnosti. Jsou to *fōns* ‘kdo, co běží’ (‘that runs’, viz pozn. č. 108) (‘pramen’, ← **d^henh₂-* ‘běžet’), *mōns* ‘kdo, co ční’ (‘hora’, ← **men-* ‘čnět’), *fūstis* ‘kdo, co bije’ (‘klacek, kyj, hůl’, ← **b^heud-* ‘bít’), *pōns* ‘kdo, co dosahuje’ (‘most’, ← **pent-* ‘najít cestu, dosáhnout čeho’)¹⁰⁹ (Pultrová 2011: 141n).

2.1.5.6. Suffix *-(n)iko-*

Již výše jsme u sufixu *-iko-* uváděli obtížnost interpretace původu slov jako *amīcus*, *puđicus* a *mendīcus*. Někteří (např. Leumann 1977: § 304) je považují za deverbativní, jiní (PNS: 824, Pultrová 2011: 56) se přiklánějí k původu desubstantivnímu.

Sufix *-ikb* a vznik sufixu *-nikb* ve slovanštině jsme popsali výše v rámci kategorií NAttr a NActo. Díky významové blízkosti těchto tří kategorií pronikl sufix *-(n)ikb* i do NAg. Tento slovotvorný typ vznikl vlastně přehodnocením tvoření slov jako *milovník* (deadjektivní NAttr,

¹⁰⁸ Srov. Mátl (1954: 133nn) k názoru konkretizace abstrakt říká, že význam nemusel být vždy původně abstraktní (NActi). Podle něj je zvláštní, že by primitivní lidé chtěli primárně označit spíše abstraktní věc než nějaké konkrétní, že by tedy měli abstraktních pojmů více než my (Porzig), když přece „charakteristickým a základním rysem primitivního duševna je právě nedostatek pojmů abstraktních, a souvztažně k tomu velké bohatství termínů konkrétních, hodně speciálních.“ „Tak např. starý příslušník jazykového společenství indoevropského, jenž chtěl pojmenovat tekoucí vodu, řeku nebo potok, označil ji slovem – pojmenováním znaku **sroyos*, t. j. asi „co teče, něco tekoucího“ nebo „že teče“ (ř. *πόος*, stind. *srávaḥ*). Podobně Slovan, který tvořil pojmenování pro týž předmět, vytvořil slovo **tokb* – podle stejného znaku. Avšak tento znak, **sroyos* nebo **tokb*, nebyl hned od počátku pouze názvem toho určitého předmětu, nýbrž mohl, bylo-li potřeba, označovat také onen abstrahovaný děj, pohyb vody, „tečení“.“

¹⁰⁹ Význam slov *fūstis* a *pōns* může být původně instrumentální (NI) (Pultrová 2011: 141n).

← *milovný (člověk)*). Slovotvorně se tedy původně jedná o význam NAttr, jako NAg funguje už pouze vydělený (samostatný) sufix *-ník*.

Jediný Dokulil (1967: 62nn) však jako činitelský sufix uvádí i pouhé *-ík*, což ale plyne z jeho synchronního chápání slov typu *vlastník* jako deverbativ (← *vlastnit*), jejich motivace však ve většině případů rovněž odkazuje k adjektivům a NAttr.¹¹⁰ V souvislosti s tím Dokulil u slov jako *celík* (← *celit*), *hledík* (← *hledět*), *lepík* (← *lepit*), *dusík* (← *dusit*), *hmoždík* (← *hmoždit*), *šklebík* (← *šklebit se*), označujících zvířata a „věci“, dochází k závěru, že sufixem *-ík* se tvoří NAg zpravidla od sloves na *-it*, řidčeji *-et/ět*, „tím je dána i možnost spatřovat vlastní formant pouze v souhlásce *-k* se závazným dloužením kmenové samohlásky slovesa; v tom smyslu by pak byl typ na *-ík* pouze variantou nadřazeného slovotvorného (arche)typu s formantem *-k*, vedle paralelních variant na *-ák* a *-ová-k*.“ (Dokulil 1967: 63).

Jsou-li tato slova skutečně deverbativy, mohla by tady být situace podobná jako u sufixu *-ák*. Vokál v sufixu mohl způsobit, že bylo nejsnazší přidávat sufix ke slovesům na něj zakončeným. Vzhledem k tomu, že sufix *-ík* je podle všeho od původu denominativní a pronikl sem přes NAttr, nemůžeme o slovanských (českých) NAg na *-ák* (lat. *-āx*) a *-ík* mluvit jako o dvou větvích jednoho slovotvorného typu.¹¹¹

Spíše bychom naopak vytkli skutečnost, že přestože v latině i v češtině sufix *-iko-* tvoří NAg, je v obou jazycích původně denominativní. V tento moment není podstatné, že v latině se jím původně tvořila desubstantivní adjektiva s příslušenským významem a ve slovanštině deadjektivní substantiva s významem NAttr, důležité je, že i v latině můžeme hovořit o deverbativním tvoření pomocí tohoto sufixu a ve slovanštině po přehodnocení struktury sufixu na *-ník* o tom není sporu. Hovoříme tedy o rozšíření působnosti tohoto sufixu z denominativního také na deverbativní.¹¹²

2.1.5.7. Suffix *-iko-*, *-ik(i)ā-*

Suffix *-iko-* (lat. *-icus*) se všeobecně považuje za prostředek tvoření denominativních odvozenin, přesto se jimi Pultrová (2011: 56) zabývá. Ačkoli např. slovo *medicus* etymologické slovníky interpretují jako odvozeninu od nedoloženého kořenného slova

¹¹⁰ Ostatní literatura uvádí už pouze *-ník*. Zajímavá je situace u Šmilauera (1971: 27nn), jenž u NAg neuvádí ani *-ík*, ani *-ník*, ale pouze *-lík* jako neproduktivní sufix s převážně pejorativním významem (např. *poběhlík*).

¹¹¹ Zdá se však, že tak můžeme činit v případě denominativních *-āko-* (lat. *-ācus* a jeho rozšířených podob *-āceus/-ācius* a slov. *-akъ*) a *-īko-* (*-īcus* a rozšířené formy *-īcius* a slov. *-ikъ*). Srov. také desubst. *-iko-* (lat. *-icus* a slov. *-ьць*). Viz Pultrová 2011: 56.

¹¹² Srov. podobně u *-iko-* níže.

s významem 'lékař'), Pultrová dává přednost deverbativnímu tvoření.¹¹³ Na druhé straně dodává, že i kdybychom byli schopni spolehlivě říci, že slova, u kterých je sporný deverbativní původ, jsou skutečně deverbativní, přesto nemůžeme tvrdit, že se jedná o celý slovotvorný typ, jde spíše o jednotlivá slova. Vzhledem k významové blízkosti těchto substantivizovaných adjektiv (NAg a NActo) a slovanskému užití tohoto sufixu pro tvoření NAg však tento typ uvádíme.

Slovanskou podobou tohoto sufixu pro tvoření NAg je **-bcb**: stsl. *šbvbcb*, *lovbcb*, *kurbcb* (Erhart-Večerka 1981: 100),¹¹⁴ *jadbcb* 'jedlík', *šbvbcb*, *žbrbcb*, *pisbcb* 'písař', *tvorbcb* 'tvůrce', *pěvbcb*, *davbcb* 'dárce' (Brugmann 1906: § 376), více a kompozita jako *bogoljubbcb* 'milovník boha', *člověkoubijbcb* 'zabiják, vrah' viz in Halla-aho (2006: 240n). Tato slova jsou převážně synonymní s ptcp. prez. act. a NAg na *-nikb* a *-tel-* (Halla-aho 2006: 71). Tento sufix se objevuje u slov se základem zakončeným na konsonant, tedy ponejvíce u kořenů (*sěčbcb*, *lbtbcb*). Kromě *-bcb* se ve staroslověnině objevuje ještě varianta **-bca** (HMČ: 257n).¹¹⁵ Na rozdíl od *-bcb* mají slova na *-bca* pejorativní význam (*jadbca* 'jedlík, žrout') (Halla-aho 2006: 86, více příkladů 256).

Ve staré češtině mezi těmito sufixy existuje na rozdíl od pouhé stsl. varianty sémanticky řízená distribuce: sufixu **-ec** se používá pro fyzické děje (*hudec*, *sějec*, *mlatec*, *lovec*), **-č** pro děje intelektuální (*chlúbcč*, *zrádcč*, *spáscč*, *mluvčč*). Ve střední době slova na **-ce** postupně vycházejí z úzu (*zhúbccč*, *snúbccč*, *následovccč*) a i formace na **-ec** jako *sěčec*, *hlodec*, *jhřec*, *tesec* ustupují. Od doby národního obrození opět docházelo k rozhojnění slov na **-ce** (*žalobce*, *výrobce*, *příjemce*, *nástupce*) (HMČ: 258nn). V západoslovanských jazycích pak pro tvoření činitelských jmen převládá sufix **-ce** (*soudce*, *vůdce*, ve staré češtině převládlo *tvůrce* místo pův. *tvořec* (< psl. *tvorbcb*), též *svatokrádce* (ze *svatokrádec*), *čarodějccč* (za *čarodějec*)), sufix **-ec** se stal typičtějším pro NAttr (Dokulil 1956a).

V nové češtině je tvoření sufixem **-ec** velmi málo produktivní (AMČ1: 240), výrazy pojmenovávají „většinou činitele dějů fyzických: *chodec*, *hudec*, *střelec*, *honec*, *kupec*, *letec*, *litec*, *rytec*, *plavec*, *lovec*, *běžec*...“ (PMČ: 141n). Názvy „abstrahují od aktuální činnosti

¹¹³ Srov. také OLD: 1089.

¹¹⁴ Srov. také NAg v baltických j., např. *degikas* (← *degti* 'hořet') (Erhart 1982: 122).

¹¹⁵ „přípona **-bca*, jak zněla hlásková podoba dnešní české přípony *-ce*, vznikla až na půdě samostatné slovanštiny. Vznikla patrně zkřížením známé nám již přípony **-bcb* s prastarou příponou **-a* (**-ja*), přejatou z abstraktních názvů činnosti a vystupující také v osobních jménech činitelských; tak na např. staré činitelské jméno **vod-bca* (naše dnešní *vůdce*) vzniklo pravděpodobně zkřížením podoby **vod-bcb* a podoby **vod-a*, kterou máme v složeninách jako *vojevoda*.“ Již v psl. existovaly dublety, srov. stsl. *sěčbca* // *sěčbcb* 'řezník', *jadbca* // *jadbcb* 'jedlík'; stč. *lovec* // *lovcč*, *chodec* // *chodccč*, *-mluvec* // *mluvccč* (Dokulil 1956a).

označující nejčastěji osobu podle oboru její činnosti“, jde o četná jména knižní, často o pouhé archaismy (Dokulil 1967: 56).

Jejich základová slovesa jsou vesměs nedokonavá (AMČ1: 239) většinou bez kmenotvorné přípony zakončená na souhlásku (kmen přítomný). Při tvoření často dochází ke krácení kořeného vokálu (Dokulil 1967: 56nn). Podobně jako u předchozího sufixu i zde příručky připouštějí motivaci dějovými adjektivy, proto také mohou vydělovat sufixy *-tec* (*rytec*) a *-lec* (*umělec*, *znalec*).

Z NAg na *-cb* se odvozovala také jména sufixem *-(i)jo-*, např. stsl. *lovčijb* (← *lovcb*), *zbdčijb* (← **zbdcb* k *zbdati* ‘stavět’) (Erhart-Večerka 1981: 97). Mylnou rederivací (pravděpodobně podpořenou i slovy na *-ce* a od nich odvozených adjektiv: *dozorce* – *dozorčí*) se pak *-č-* stalo součástí sufixu a v novočeských příručkách (např. Dokulil 1967: 59nn, AMČ1: 240n) se pak uvádí samostatný sufix *-čí* (*smírčí*, *popravčí*, *rozhodčí*).¹¹⁶

Rozšířením sufixu *-k-* o *-(i)jo-*:¹¹⁷ vznikla i dvě NI *bičb* (← *biti*) a *ključb* (← **kljuti*) (Halla-aho 2006: 68), můžeme je však považovat za nepersonální NAg.

2.1.5.8. Suffix *-āsio-*

Latinský původně příslušenský sufix *-ārius*, u kterého často docházelo k substantivizaci, ve slovanštině funguje primárně jako prostředek tvoření NActo (viz kap. 2.1.4.4). Vzhledem k jejich významové blízkosti se působnost tohoto sufixu rozšířila i do kategorie NAg. „S dejom súvisiaci význam denominatív na *-arb* spôsobil, že nemaly ďaleko od mien činnosti (nomina agentis). Kým div teda, že sa v slovanských jazykoch *-arb* pripínalo i ku slovesným kmeňom, čím sa dal základ k hojným deverbatívam: *pisati-pisarb*, *pekq-pekarb*, *tesati-tesarb* a pod.“ (B. L.: 74). K tomuto posunu došlo až ve staré češtině (*-ář/ař/ieř*), ve staroslověně sufix *-arb* v této funkci ještě nebyl. Na rozdíl od NActo „formace typu *hledář*, *klamař*, *tesař*, *krajieř* jsou nepočtené.“ (HMČ: 258n). Dále např. *lhář*, *žhář*, *pekař*, *tesař*, *kuchař*, *kovář*. Proto příručky tento typ označují za neproduktivní (PMČ: 142), velmi omezeně produktivní (Dokulil 1967: 78nn), popř. středně produktivní tvoření (AMČ1: 242). „Alternace kvantity ve formantu jsou v zásadě stejné jako u tvoření denominativního (u jmen konatelských).“ Zajímavé je, že se tato jména tvoří od verb s minulým kmenem na *-e/ě-* (Dokulil 1967:

¹¹⁶ Více viz in Dokulil 1956a, 1956b a 1956c.

¹¹⁷ Hlávka *-k-* se před následujícím neslabičným *-i-* (**-kio-*) palatalizovala na *-č-* (Dokulil 1956a).

78nn). „Názvy označují povolání (*tesař, kovář*), funkci (*rozpočtář*), jen omezeně činnost obvyklou nebo aktuální (*lhář, žhář*).“ (AMČ1: 242).

Sufix *-ěř, -íř/-ýř* najdeme především u slov cizího původu. Tam však Dokulil připouští dvojí motivaci, tedy i motivaci substantivem, např. *šprochýř* (← *šprochovat* i *šproch*). Kolikrát však jde o přímou přejímku z němčiny (zde ← *Sprecher*). Od slov domácích Dokulil uvádí např. *kreslíř, žehlíř, brousíř, taviř, tenčíř, točíř, drhlíř, krojíř, těžíř, drtíř, palíř*.

Jako v případě NActo mohou mít i zde některá slova více variant (*fukýř/-ěř/-eř*), někdy se tyto varianty liší významově: *koštěř* ‘ochutnáváč’ a *koštýř* ‘násoska na braní vína’. Dokulil vyděluje také variantu *-týř* (*pastýř*) (Dokulil 1967: 83nn).

2.1.6. JMÉNA PROSTŘEDKŮ A NÁSTROJŮ (NOMINA INSTRUMENTI)¹¹⁸

„Jména prostředků činnosti jsou pojmenování konkrétních neživotných substancí, jejichž společným příznakem je děj; onomaziologický spoj mezi bází a příznakem má povahu instrumentální.“ (HMČ: 261). Vztah substance k činnosti je převážně pojat jako vlastní účel, bez něhož není činnost substance realizovatelná, řidčeji je tento vztah pojat jako (vedlejší) účelová okolnost, která se cítí jako nikoli nezbytná podmínka realizace činnosti (Dokulil 1967: 177).

Názvy této mutační onomaziologické kategorie označují výhradně věci, proto je jejich přirozeným rodem neutrum (*arātrum*, *rádlo*) (Brugmann 1906: § 485). Svým významem ‘dělající nějakou činnost’ se však stýkají s kategorií NAg.¹¹⁹ „Blízkost obou kategorií, činitelů a prostředků, vyplývá ze shodné fundace slovesy a z aktivního vztahu k činnosti.“ (AMČ1: 246).¹²⁰ Pultrová (2011: 76) pro tento význam užívá označení *aktivní účastník děje*.¹²¹

Kategorie NI se významově stýká také s názvy dějů (NActi).¹²² V tomto případě často dochází k metonymickému přenosu NActi na konkrétní věc (AMČ1: 246),¹²³ např. lat. *strāmen* ‘stlaní → sláma’, srov. č. *stavení*, *pití*, *četba*, *východ* atd. Některá slova ze synchronního hlediska k základnímu dějovému významu už vůbec nepoukazují (*lešení*)¹²⁴ (Dokulil 1967: 265), neboť se již plně lexikalizovala.

S NActi souvisí také její podkategorie tzv. resultativ, jmen označujících výsledek děje (VD), tato mají z velké části pasivní diatezi, většinou totiž jde o substantivizovaná ppp., např. lat. *dictum* ‘výrok, slovo’, ‘co je řečeno’ (← ppp. *dictus*, -a, -um, ← *dīcere* ‘říkat, mluvit’), č. *pletivo* ‘co bylo upleteno’ (AMČ1: 255), *střevo* pův. ‘co je vyříznuto’ (Rejzek 2001: 609n).

Styčnou kategorií představují také označení míst (NL). Jako v případě NActi jde i zde o kategorii danou pouze plynulostí přechodu mezi pojetím substance věci a místa. Jsou to

¹¹⁸ Mališ (1999: 21) uvádí zvláštní termín *nomina instrumentis*, totéž Halla-aho 2006: 76, ale na str. 74 má obvyklé *nomina instrumenti*.

¹¹⁹ „The inanimate equivalent of the agent is the instrument.“ (Halla-aho 2006: 76).

¹²⁰ „Note that there is no formal distinction between the English inanimate *can opener* (an instrument with which one opens cans) and the hypothetically possible animate *can opener* (a person who gets paid for opening cans, for instance).“ (Halla-aho 2006: 76n).

I v nové češtině mohou mít obě kategorie tytéž sufixy (např. č. -č, -tel). V některých případech se potom odlišují v deklinaci: nom. pl. *nosiči* (NAg) x *nosiče* (NI), *ukazatelé* (NAg) x *ukazatele* (NI) (AMČ1: 246).

¹²¹ Nepersonální NAg, čili vlastně NI, je např. *colus* ‘kužel k předení’, i. e. ‘co se točí, čím se může točit’ (← **k^(l)elh₃*- ‘točit se’) (Pultrová 2011: 75n), srov. č. *kolo*.

¹²² Proto Letz (NI: 262) rozděluje NI na „A) vlastné nomina instrumenti a B) nevlastné slová nástroja s príponami alebo činiteľskými, alebo dejovými.“

¹²³ Protože NI jsou dosti často konkretizovaná deverbativní abstrakta, řadí je Pultrová (2011: 16) do kategorie *nositelů děje*.

¹²⁴ Slovo *lešení* pochází od nedoloženého slovesa **lesit* (← *les*) (Rejzek 2001: 339).

především pojmenování menších uzavřených nebo omezených prostorů, různých schránek, pouzder, nádob a jímek (Dokulil 1967: 174), např. *sepulcrum* ‘pohřebiště, hrob, hrobka’. V latině sufixy k tvoření NI často vyjadřují také NL, proto je Pultrová probírá společně (např. „*Nomina instrumenti and loci with the suffixes ending in -lum, -la, -lus and -rum, -ra*“ (Pultrová 2011: 124)) a označuje je „Latin instrumental / local suffixes“ (Pultrová 2011: 134).

Typická latinská NI obsahují *-r-* (*r*-kmeny), eventuelně *-l-*: **-tro/*-d^hro* a **-tlo/*-d^hlo* (Bičovský 2008: 112). Tyto sufixy souvisí s činitelskými formanty *-ter-*, *-tel-* (lat. *arātrum* ‘oradlo, pluh’, *vehiculum* ‘vozidlo’, *haustrium* ‘čerpadlo’). Většinou jde o střední *o*-kmeny, ale mohou to být i *a*-kmeny (*mulctra* ‘dojačka, nádoba na mléko’, *terebra* ‘vrtačka, vrták’, *tribula* ‘mlátička’). NI jsou často substantivizovaná adjektiva (*conditōrium* ‘úschovna’, spec. ‘rakev, hrobka, náhrobek’, ← *conditōrius*)¹²⁵ (Brugmann 1906: § 488, 487 a 485).

Ve slovanštině se objevuje především varianta s *-l-*, *-(d/s)lo* (stsl. *grъlo* ‘hrdlo’ < ie. **g^hr-tlo-*).¹²⁶ O slově *větrъ* jsme v hovořili v kapitole o NAg, kam jej řadíme i z důvodu jeho mužského rodu. Obecně jsou slovanská (česká) NI přímá deverbativa, tvořená většinou od nedokonavých sloves v infinitivním kmeni (AMČ1: 245), tato verba jsou většinou akční, předmětová, zpravidla přechodná (Dokulil 1967: 191n). Kromě základních sufixů (nejtypičtějším a nejproduktivnějším je *-dlo*)¹²⁷ se ve slovanštině (češtině) do funkce NI dostala celá řada sufixů majících primárně funkci jinou (často NAg), např. *-č*, *-ák*,¹²⁸ *-(n)ík* (*budík*, *cedník*), *-ec* (*bodec*, *smyčec*), *-ka*, *-čka* atd., těmito sufixy je možno tvořit také denominativní NI (např. *čajník*, *vlásnička*).¹²⁹ Šmilauer (1971: 41) hovoří také o skupině přejatých NI (*transformátor*, *kalamář*, *relikviář*).

¹²⁵ Dále srov. *scalptōrium* ‘škrabka’, *circumcīsōrium* ‘o(b)řezávátko’, *liquātōrium* ‘síto’ (Brugmann 1906: § 489). Srov. také sufix *-ārium* (*valētūdīnārium* ‘nemocnice’), slov. *-ár* (*slabikář*). U těchto sufixů je typický přechod mezi NI a NL. U NL je možné také desubstantivní tvoření, jména se sufixy *-ár* a *-oř* jsou převážně feminina (viz níže v kap. o NL (2.1.7.)).

¹²⁶ Rejzek 2001: 214.

¹²⁷ Toto ie. *-dhlo-* se považuje za paralelní se sufixy *-dhro-*, *-tro-* a *-tlo-*, např. lat. *vertebra*, *spectāculum*, řec. *θέατρον*, lit. *arklas* ‘pluh’, *ženklas* ‘znamení’ (Erhart-Večerka 1981: 97).

¹²⁸ „Sufix *-ák* slouží hlavně univerbaci a skrze odvozeniny od adjektiv účelových na *-ací* se stýká s názvy prostředků činnosti (*šroubovák*, *zvětšovák*...)“ (HMC: 270). V latině byl tento sufix vlastně adjektivní, proto se mohl kromě osob pojit také s názvy věcí. V latině má ale vždycky aktivní (agentní) význam, jež jsme probrali v rámci kap. NAg (2.1.5.3.), proto jej zde uvádíme pouze ve slovanském případě, kde ojedinele může mít i ryze prostředkový význam (např. *věšák* sám aktivně nevěší, ale je určen k věšení), popř. význam objektu (patientu) děje (*šňupák* ‘šňupací tabák’).

¹²⁹ Přechod do kategorie NL viz u slov *kurník*, *vinice* apod.

2.1.6.1. Suffix *-d^hro-*, *-d^hrā-*, *-d^hlo-*, *-d^hlā-*

Tímto indoevropským sufixem se kromě latiny a slovanštiny tvoří NI také v sti. (*carítram* ‘noha’, ← *cáрати* ‘kráčet’), gót. (*gilstr* ‘úcta, odměna’), řeč. (*βλήτρον* ‘kovový hřeb’, ← *βάλλειν* ‘zasadit (ránu), do-/prorazit’ (Halla-aho 2006: 76), *κόρηθρον* ‘koště, smeták’, *κρεμάθρᾱ* ‘závěsný koš, závěsná postel’) a sthn. (*hrīttara* ‘sító’) (Brugmann 1906: § 487).

V latině se tento formant vyskytuje ve variantách s *-r-* i *-l-*. Hlávka *-l-* je v tomto případě primární, o *-r-* se obecně tvrdí, že vzniklo pozdější disimilací (Leumann 1977: § 285,5, Pultrová 2011: 125 a 143).¹³⁰ U obou variant existují jak neutra (*-bulum*, *-brum*), tak feminina (*-bula*, *-bra*). Kromě významu NI (*vēnābulum* ‘lovecký oštěp’, *vocābulum* ‘název, pojmenování’, *fībula* ‘spinadlo, spona’, *sūbula* ‘šídlo’, *crībrum* ‘sító’, *lābrum* ‘umyvadlo’, *dōlabra* ‘sekyra, špičák, motyka’, *illecebra* ‘nástraha, vnadidlo, lákadlo’, *palpebra* ‘oční víčko’, dosl. ‘co sebou škube’, *terebra* ‘vrták, vrtačka’) mají tato slova velmi často také význam NL (*stabulum* ‘stáj’, *tribulum* ‘drolidlo, třík’ (hláskoslovně srov. č. ‘trdlo’)); *dēlubrum* ‘svatyně, chrám’, *volūtābrum* ‘bahniště, kaliště, v jakém se válejí vepří’, *latebra* ‘úkryt, skryš’, *salebra* ‘kostrbatá, nerovná cesta’). Někdy mají dokonce i význam NActi (*flābrum* ‘vanutí, vánek’), popř. VD (Pultrová 2011: 124nn).¹³¹

Českým ekvivalentem tohoto suffixu je *-dlo*.¹³² Ve staroslověně se objevuje pouhé *-lo*,¹³³ např. *šilo*, *mylo*, *počrǫpalo*, *ralo* (< **or-dlo*), *sědalo*, *odějalo*, *črǫnilo*, *pravilo* (Erhart-Večerka 1981: 97, HMČ: 261, více příkladů viz in Halla-aho 2006: 243). Staročeským sufixem se tvořila slova jako *krajadlo*, *čítadlo*, *bidlo*, *černidlo*, *trdlo*, *mýdlo*. Ve střední době produktivita suffixu pokračuje, a to nejčastěji od *a*-kmenových (*zapinadlo*, *rypadlo*, *umyvadlo*) a *i*-kmenových sloves (*krojídlo*, *tvořídlo*, *pravidlo*), za národního obrození se produktivita ještě stupňuje (HMČ: 262n).

¹³⁰ V některých případech je však u tohoto *-r-* diskutabilní, zda skutečně jde o pouhou disimilovanou variantu suffixu. Např. u NI se suffixem *-b(u)l-* se *-r-* totiž vyskytuje i ve slovech, která nemají *-l-* v kořeni (*scatebra*, *terebra*, *crībrum*). Proto Pultrová suffix *-brum* nepovažuje za pouhou disimilovanou variantu suffixu *-b(u)lum* (Pultrová 2011: 134 a 138).

¹³¹ V ie. se vedle *-d^hro-*, *-d^hrā-*, *-d^hlo-*, *-d^hlā-* rekonstruuje ještě suffix *-tlo-*, *-tro-*, *-tlā-*, *-trā-*. Tyto dva suffixy se považují za pouhé fonologické varianty, suffix *-d^hro-*, *-d^hrā-*, *-d^hlo-*, *-d^hlā-* se vykládá z původního *-tlo-*, *-tro-*, *-tlā-*, *-trā-* (Pultrová 2011: 124n). V latině se tento suffix realizuje jako *-trum*: *arātrum*, *feretrum*, *mulctrum*, *rāstrum*, *rōstrum*, *rutrum*, *-strum*: např. *capistrum*, *-culum* (*-cl-* < *-tl-*): *ferculum*, *pōculum*, *sarculum*, *vehiculum* a *-crum* (disimilace *-cr-* < *-cl-*) (Pultrová 2011: 134nn).

¹³² Tento formant se spojuje se suffixem *-ter-* jako jeho tematizovaná varianta (Halla-aho 2006: 76). Srov. také možnost užití suffixu *-dlo* pro označení osob (např. *třeštidlo*, *zlobidlo*).

¹³³ V jihoslovanských a východoslovanských jazycích se pozdní psl. skupina *-dl-* zjednodušila na *-l-*, srov. stsl. *kadilo* x č. *kadidlo* (Halla-aho 2006: 77).

V nové češtině se sufix **-dlo** považuje za nejcharakterističtější, nejtypičtější a pravděpodobně i nejstarší¹³⁴ prostředkovou příponu (Šmilauer 1971: 41). Připojuje se „k slovesnému základu otevřenému, ukončenému na samohlásku, tj. ke kmeni minulému s kmenovou samohláskovou příponou.“ Z převážné většiny jde o slovesa akční, předmětová a nedokonavá. „Pokud jsou doloženy útvary od sloves dokonavých, jde o zbytky starší tendence (dobře doložené např. v Jungmannově slovníku, kde je takových jmen velký počet) dnes již nepůsobící“, např. *směnidlo*, *ztužidlo*. Někdy, spíše u starších formací dochází k „historickému krácení“ základové samohlásky (*dmychadlo*, *opěradlo*, *sluchadlo*), v některých případech dochází ke kolísání v kvantitě (*odpočívadlo* – *odpočívadlo*). Jména na **-dlo** pojmenovávají předměty jako prostředky jen v tom nejobecnějším „slovotvorném“ významu, často proto „nemají charakter označení užívaných, uzuálních, nýbrž často jen charakter slov tvořených ad hoc“ (Dokulil 1967: 207nn).

Ve velké většině tato slova mají agentní modifikaci: prostředky, jež jsou k nějaké činnosti určeny, ji také samy provádějí (např. *kusadlo*,¹³⁵ *letadlo*). V ojedinělých případech mohou slova na **-dlo** v této modifikaci označovat také osoby (*třeštidlo*, *fintidlo*, *strašidlo*, *zlobidlo*). Často vyjadřují věc, již k nějaké činnosti někdo používá, věc sama činnost neprovádí (*krájedlo*, *trdlo*), přesto se na činnosti aktivně podílí. V tomto případě se význam prostředku může přenést na místo, kde je daná činnost prováděna (*bělidlo*, *umyvadlo*). V jiných případech však výrazy chápat aktivně nelze za žádných okolností (např. *odpočívadlo* samo o sobě neodpočívá, nýbrž někdo na něm odpočívá, *divadlo* atd.). U přechodných sloves se jména na **-dlo** někdy stávají patientem a tedy vlastně předmětem, popř. výsledkem děje. Tuto „patientovou modifikaci“ najdeme u slov *platidlo*, *vytahovadlo*, *zavazadlo*, *žvejkadlo* atd. (Dokulil 1967: 210n).

¹³⁴ „Svědectvím starobylosti jmen prostředků na **-dlo** je nejen skutečnost, že označují věci i předměty historické, dnes již zpravidla neužívané, např. *křesadlo*, *škrtadlo*, *trdlo*, *motovidlo*, *posypadlo*, *poušťadlo* (lazebnický nástroj), *hákovadlo*, *ruchadlo*, *rádlo*, *oradlo*, (...), nýbrž především skutečnost, že velký počet jmen s touto příponou má více či méně zastřenou slovotvornou stavbu a je do značné míry lexikalizován.“ (Dokulil 1967: 211).

¹³⁵ Často se tímto sufixem tvoří názvy částí těla (*kusadlo*, *chapadlo*, *tykadlo*, *chodidlo*, *čidlo*, *hrdlo*, *křídlo*, pl. *dýchadla*, *mluvidla* atd.), srov. také lat. *palpebra* (zde i v kap. 2.1.1.2.).

2.1.6.2. Suffix -lo-, -lā-

Dalším indoevropským prostředkovým sufixem je -lo-, -lā-, srov. sthn. *siula* ‘jehla, šídlo’, lit. *siúlas* ‘nit’, *sėkla* ‘osivo’ (← *sėti* ‘sít’) (Brugmann 1906: § 488,3, Erhart 1982: 124).

V latinském -*lum* a -*la* opět splývají významy NI (*cōlum* ‘cedník, síto’, *pīla* ‘hmoždír’,¹³⁶ *trulla* ‘naběračka, sběračka’) a NL (*pīlum* ‘oštěp, kopí’, *templum* ‘odříznutý, oddělený, vymezený prostor, chrám’, *cella* ‘schránka, komora’, *sella* ‘sedlo, sedačka’), význam VD pak mají slova *exemplum* ‘vybraná věc (na zkoušku), vzor, příklad’ a *tēla* ‘tkanina, látka’. Do této skupiny kvůli hlásce -l- v kořeni patří i disimilovaná podoba na -*rum* (*flagrum* ‘metla, bič, důtky’, *fulcrum* ‘opěradlo, podstavec’, *lōrum* ‘řemen, otěž’, *scalprum* ‘nůž, sekáček’). Suffixem -*ulum* jsou vytvořena substantiva *cingulum* ‘pás, opasek’, *coāgulum* ‘pojidlo, syřidlo’, *iaculum* ‘házecí kopí’, *repāgula* (pl.) ‘závora’, *speculum* ‘zrcadlo’, *strāgulum* ‘kryt’, *torculum* ‘lis’, *vinculum* ‘pouto’, sufixem -*ula* *clausula* ‘závěr, konec’, *cōpula* ‘pojidlo, pojítka, pouto’, *ferula* ‘prut, metla’, *rēgula* ‘pravítko, pravidlo’, *sca/indula* ‘šindel’ (VD), *specula* ‘strážnice, vyvýšené místo’ (NL), *tēgula* ‘střešní taška’, *trāgula* ‘házecí oštěp’ (ne NI, ale pas.) a -*ulus* (m.) *capulus* ‘držadlo, rukojeť, jílec’ (spíše pas. než NI), *cingulus* (oproti *cingulum* má specifitější význam ‘čím je země opásána, co opásalo zemi, rovnoběžka’), *cumulus* ‘hromada’ (ne pas.), *tumulus* ‘hromada’. Maskulina na -*ulus* nejsou NI, ale mají dokonavý význam (Pultrová 2011: 125nn).

Ženskou podobou -*la* (-*le*) jsou ve slovanštině vytvořena slova *metla* (← **mesti*), *tesla* ‘sekyra’ (← **tesati*), *osla*¹³⁷ ‘brousek’ a snad stsl. *bъčela* (č. *včela*).¹³⁸ Letz (NI: 265) uvádí ještě *pręslica* (deminutivum ← *pręsla*), *vrtule* a přejaté *pišťala* (< lat. *fistula*).¹³⁹

Neutrální sufix -*lo* se objevuje v stsl. *dělo* (Erdhart-Večerka 1981: 92), *oblěklo* ‘oblečení’, *greblo* ‘veslo, kormidlo’, *stěblo*, psl. *sedělo* nebo *sedblo*, *teslo* ‘sekyra’ (Brugmann 1906: § 260nn). V novočeských příručkách je sufix -*lo* uváděn mezi neproduktivními a málo

¹³⁶ U některých slov je obtížné rozlišit, zda jde o pouhé -lo-, -lā-, nebo o rozšířenou variantu -slo-, -slā- (Pultrová 2011: 139), kromě *pīla* a *pīlum* se jedná také o jména *ampla* a *tēla* (tamtéž: 125nn).

¹³⁷ Jedná se o hapax legomenon z Kodexu Supraslského, kde stojí snad místo psl. **osъla*. Souvisí s lat. *aculeus* ‘bodec, hrot, osten’ (Halla-aho 2006: 85), jenž zase souvisí s *acus* ‘jehla’ a *acuere* ‘ostřit, brousit’ (PNS: 20).

¹³⁸ Psl. **bъčela* je buď z onomatopoického **bъč-* napodobujícího bzučení, nebo z ie. **bhei-* ‘včela’ (Rejzek 2001: 701).

¹³⁹ Srov. také *řehole* (< lat. *rēgula*).

frekventovanými sufixy (PMČ: 146). Jsou jím tvořeny výrazy *bodlo*, *hřeblo*, *pometlo*, *táhlo*, *přádlo*, *jídlo* a slova z železniční terminologie (*hradlo*, *spřáhlo*).

Jména *přádlo* a *jídlo* jsou založena na patientové modifikaci, Dokulil (1967: 210, NI zde zpracoval Jaroslav Kuchař) je vyjmenovává v rámci kapitoly o NI se sufixem *-dlo* (spolu s *žrádlo* a *prádlo*) a označuje je jako starobylá jména „látek“. Zajímavé je, že ČŘJ: 123, v níž kapitolu o slovo tvorbě zpracoval Dokulil, uvádí *prádlo* pod sufixem *-lo*. U slov *přádlo* a *jídlo*, která obsahují *-d-*, je ze synchronního hlediska neprůhledné, zda tato hláska patří k základu slova, nebo k sufixu. Vzhledem k tomu, že mnohem produktivnější je sufix *-dlo*, mohou i slova, kde *-d-* patří původně k základu, být postupně vnímána tak, jako by byla utvořena sufixem *-dlo*.¹⁴⁰

Variantou sufixu *-lo-*, *-lā-* je *-slo-*, *-slā-*. Tyto varianty je někdy obtížné od sebe rozlišit (viz pozn. č. 136).¹⁴¹

Za latinské odvozeniny sufixem *-slo-*, jenž se kvůli hláskovému vývoji nakonec realizuje jako *-lum*, *-lus*, *-la* (pl. *-lae*), Pultrová (2011: 126nn) považuje *fīlum* ‘nit, vlákno’, *mantēlum* ‘ručník, ubrousek’ (← *manus* + *tergēre*), *vēlum* ‘plachta’ (bud’ ← *vehere* (NI), nebo ← kořen **uēg-* ‘plést, tkát’ (VD), pro sufix *-slo* zde mluví i deminutivum *vexillum*), *pālus* ‘kůl, kolík’ (snad ← *pangere*, pro sufix *-slo* zde mluví i deminutivum *paxillus*) a pl. *scālae* ‘žebřík, schody’ (← *scandere*). Brugmann (1906: § 264f a 488,3) a Leumann (1977: 283,1b) uvádí *prēlum* ‘lis’ (← *premere* ‘tlačit, mačkat, tisknout’), *prōtēlum* ‘lano na pluh’, *ālīum* ‘česnek’ (< **anslo-*, ← (*h*)*ālāre* ‘čpět, zapáchat’, srov. stsl. *qčati* ‘zavánět, čpět’), *māla* ‘čelist’ (← *mandere* ‘kousat, žvýkat’),¹⁴² *tēla* ‘tkanina, látka’ (VD), snad *aulla* ‘hrnec’ a *mūlus* ‘mezek’.

Slovanský sufix *-slo* se objevuje ve stsl. *sъvęslo* ‘pouto’, *uvęslo* ‘čelenka, diadém’, **čręslo* ‘radlice’, *čislo* (< **čit-slo*),¹⁴³ *veslo* (< **vez-slo*), *maslo* vl. ‘mazadlo’ (< **maz-slo*), *povręslo* (< **poverz-slo*), pl. *gąsli* ‘housle’ (← *hud-*) (Brugmann 1906: § 264f a 488,3), *jasli* ‘jesle’ (< psl. **ĕ(d)sli*).¹⁴⁴

¹⁴⁰ V souvislosti se sufixem *-lo* srov. také stsl. m. *qębъ* ‘úhel’ (< lat. *angulus*, ← **ang-* ‘ohýbat’) a *qzъ* uzel (< psl. **vęzъ*, ← **vęzati* ‘vázat’) (etymologie dle Rejzek 2001: 689 a 695).

¹⁴¹ V germánštině srov. gót. *swumfsl* ‘rybník’ (← sthn. *swimman* ‘plavat’), v litevštině srov. např. *záislas* ‘hračka’ (← *záidžu* ‘hraju (si)’) (více viz in Brugmann 1906: § 264f a 488,3).

¹⁴² Na sufix *-slo* zde poukazuje jak deminutivum *maxilla*, tak např. i sti. *śmaśru* a lit. *smākras* (OLD: 1066).

¹⁴³ U slova *čislo* není jasné, zda *-s-* nepochází z infinitivu *čisti* (srov. i *čismę*) (Halla-aho 2006: 76).

¹⁴⁴ U posledních dvou slov se vlastně jedná o sufix *-(s)li/i(o)-* (srov. slov. *-(b)lb*) pro tvoření (převážně hudebních) nástrojů: *gąsli*, *soplъ* i *sopělъ* ‘pišťala, flétna’, *svirělъ* ‘pišťala, kytara’, *pišťalb*, *myslb* (< ie. **meudh-*

Pokud se tento sufix v novočeských příručkách vůbec uvádí, je označován jako neproduktivní prostředkový formant, příklady na *-sl(o)/-sle* bývají neutra *máslo*, *veslo*, *číslo* a feminina v pl. *jesle*, *housle* (např. ČŘJ: 123).

Oproti sufixu *-dlo*, jímž se odvozuje od samohláskových kmenů, se jména na *-lo* a *-slo* tvoří od kmenů končících na souhlásku (Letz NI: 264, odvolává se na Leskiena), proto je na rozdíl od sufixu *-dlo* dnes neproduktivní.

Latinským sufixem *-(s)lo* se tvoří slova, jež nejsou všechna etymologicky dosti jasná,¹⁴⁵ u většiny ani nemůžeme stoprocentně říci, zda jsou primární (jediné jasné je *templum*), či sekundární, sufix *-slo* může být teoreticky obojí. Jak už bylo řečeno o latinských „instrumental / local suffixes“, tento sufix v latině tvoří obvykle jiné typy než NI (ale i NI). Naproti tomu slova se sufixy *-rum* a *-ula*, *-ulum*, jež mohou být primární i sekundární (ne všude to lze s určitostí říci), jsou zase téměř všechna NI.

Suffix *-ulus* naopak netvoří NI, ale slova s perfektivním/dokončeným významem (slova *cingulus*, *cumulus* a *tumulus* mohou být substantivizovaná adjektiva se sufixem **-uos*) (Pultrová 2011: 125nn). Instrumentální sufix *-l-* významově souvisí také s adjektivy zakončenými na *-ulus* (*bibulus* ‘píjavý, rád pijící’, *querulus* ‘nařikavý, plačtivý, lkavý’) a substantivy na *-ēla*. Brugmann (1906: 373) tato adjektiva spojuje s ie. *-lō-*, které je ve slovanských jazycích znakem ptc. minulého činného (**-lb*). V této funkci byla slovanská slovesná adjektiva se sufixem *-lo-* paradigmaticizována (Erhart 1982: 124). Podle Pultrové je význam lat. adjektiv na *-ulus* činný, ale neaktuální/nedějový, označuje spíše charakteristickou (někdy trochu negativní) vlastnost (*bibulus* ‘píjavý, rád pijící’ x *bibēns* ‘momentálně pijící’), ve slov. jazycích tedy např. *-pilý* (*napilý*, *opilý*) ‘ten, který pil’. Česká adjektiva na *-lý* z imperfektivních sloves označující charakteristickou (stálou) vlastnost (*dbalý*, *lesklý*), srov. naopak adjektivizované ptc. na *-lý* (*přišlý*) (Pultrová 2011: 49nn a 111n), jež vyjadřuje stav plynoucí z minulého děje (což je původní význam perfekta), ale dějový význam (x vlastnosti) je zde akcentován.

‘myslet, dbát’) (Brugmann 1906: § 274 a 490), srov. č. *prdel*, *svízel*, *sysel*. Dosti slov se sufixem *-el* má význam VD (*uzel*, *zádrhel*, *chrchel*, *vyvrhel*), popř. NActi (*kašel*, *koupel*) a často dochází ke kolísání v rodě. Velká většina z nich se zdá být utvořena z onomatopoických základů, ať už jde o hudební nástroje, nebo se to týká jiných (tělesných) zvuků.

¹⁴⁵ Pultrová uvádí, že některá slova pravděpodobně ani nejsou deverbativa (např. Pultrová 2011: 127).

2.1.6.3. Suffix *-īuo-*

Suffix *-uo-* byl v indoevropštině užíván v celé řadě funkcí při denominativní i deverbativní derivaci. Deverbativní sufix *-vus/-uus* (související s ie. **-ues-*) měl původně význam ptcp. pf. s významem stavového pf. (pf. v ie. tvořila pouze stavová slovesa) (Pultrová 2011: 33nn), srov. ai. *jīvas*, stpers. *jīva-*, lat. *vīvus*, lit. *gyvas*, stsl. *živъ* (vše ← ie. **g^hei-* ‘žít’) (Brugmann 1906: § 145c), lat. *mortuus* ‘mrtvý’, *vacuus* ‘prázdný’. Později se sufix rozšířil i k jiným slovesům, u přechodných pak mělo výsledné adjektivum pasivní význam (často s odstínem modality), u nepřechodných aktivní, přesněji mediální, např. *curvus* ‘křivý’, vl. ‘zakřivený, ohnutý’, *prāvus* ‘křivý, zkřivený, ztočený’, *viduus*¹⁴⁶ buď aktivně (mediálně) ‘osiřelý’, nebo pasivně ‘opuštěný’. Sekundárními formacemi pak jsou slova jako *residuus* ‘pozůstalý, zbylý’, dosl. ‘kdo zůstal sedět, a proto teď sedí’ (Pultrová 2011: 33nn).

Rozšířeným sufixem *-īvus* se v latině tvořila adjektiva nejprve z forem ppp. (*captīvus* ‘chycený, zajatý’, jako subst. ‘zajatec’, ← *captus*). Leumann (1977: § 281a) toto rozšíření ppp. považuje za pouhé modifikující rozšíření, vzniklé adjektivum pak má význam NAttr, srov. *abdiīvus* ‘zastrčený, vzdálený’ (← *abditus*), *statīvus* ‘stojící, stálý’ (← *status* ‘postavený’),¹⁴⁷ *vōtīvus* ‘zaslíbený, záslibný’ (← *vōtus*) atd. Takto rozšířena mohla být i adjektiva na *-uo-*, tedy ptcp. pf., např. *nocuus* i *nocīvus* ‘škodlivý’, *vacuus* i *vacīvus* (*vocīvus*) ‘prázdný’, srov. též *residuus* ‘pozůstalý, zbylý’ a *recidīvus* ‘zpět padající, opět se vracějící, obnovený’. Podle tohoto vzoru pak mohla být utvořena i adjektiva jako *secīvus* ‘(s)kosený’, *lascīvus* ‘rozpustilý, bujný, skotačivý, laškovný’, *cadīvus* ‘spadlý, padavý’, jako subst. ‘padavka’ (příklady čerpány z Leumanna 1977: § 281, Pultrová 2011: 33nn).

Leumann (1977: § 281) u sufixu *-īvus* v oddíle o sekundární literatuře uvádí: „Srov. deverbativní *cadīvus* a *secīvus* se stsl. *chodivъ* (kde *-ī-* patří k slovesnému kmeni) a *sěčivo* ‘sekera’ u *Meilleta*, Etudes à l’etymologie du v.-slave II 365.“¹⁴⁸ Stsl. typ *chodivъ*, *ljubivъ* ‘milující’ (Halla-aho 2006: 98) a č. *krvácivý*, *syčivý*, *chladvý*, *hřejivý* atd. by

¹⁴⁶ Srov. stsl. *vdova* ‘vdova’.

¹⁴⁷ Zajímavý je „aktivní“ význam u jmen na *-īvus*, přestože jsou tvořena z ppp. Jde zde zřejmě o významový posun ‘postavený, a tedy stojící’. Roli jistě hraje i původní funkce (stavové perfektum) sufixu *-uos-*.

¹⁴⁸ Podle Letze (NI: 266) sem patří také deverbativní feminina na *-iva* (*tětiva*). Slovo *tětiva* Halla-aho (2006: 85) uvádí mezi substantivy na *-va* (spolu s *drъžava*, *kričava*, *dъbrava* a *ponjava*), sufix *-va* podle něj mohl být abstrahován ze slova *plěva*, jež se ze synchronního hlediska zdá být odvozeninou od *plěti*, *plěvъ*, ačkoli je ← ie. **pel-u-ā*.

Srov. zde také lit. typ *ankstyvas* ‘raný’ (← *anksti* ‘brzy’) (Erhart-Večerka 1981: 101).

odpovídal aktivnímu významu u latinských adjektiv, ve slovanštině se význam vytříbil na nesení vlastnosti (činnosti) ve vysoké míře.¹⁴⁹

Kromě stsl. *sečivo* (← *sěšti* (*sěk-*) ‘sekat’), jež má aktivní význam ‘co seče’, uvádí Halla-aho (2006: 77) ještě *pivo* ‘nápoj’ (← *piti*), u nějž však jde o význam pasivní ‘co je pito’, obě slova však poji prostředkový význam ‘čím se seče’ nebo ‘co je určeno k pití’.

V nové češtině stojí jména se sufixem **-ivo** na pomezí jmen prostředků a objektů děje (PMČ: 146), význam prostředku je souběžný s významem výsledku (např. *pletivo*), tato sémantická souběžnost se opírá o pojetí substance jako patientu činnosti (Dokulil 1967: 219), jména, která mají souběžný význam prostředku a výsledku činnosti (typ *pletivo*), mohou být v tomto druhém významu motivačně vztažena i k příslušným adjektivům na *-ný* (adjektivizovaným trpným přičestím). Tento n-ový element je dokonce součástí některých slov, např. *tkanivo* (← *tkaný*) (Dokulil 1967: 233).

Jména na *-ivo* pojmenovávají substance, které jsou „určené k tomu, aby byly činností zasahovány, spotřebovávány, vyčerpávány, tj. látky, hmoty, „spotřební materiál“ apod.¹⁵⁰ (typ *kuřivo*).“ Slova na *-ivo* označují „i takové „látkové“ substance, které jsou aktivními prostředky ve smyslu agentu, původce činnosti (typ *barvivo*), a konečně i látky, které lze interpretovat obojím způsobem, popř. kde je modifikační protiklad agentu a patientu nevýrazný (např. *mazivo*).“ (Dokulil 1967: 218nn). Tuto nejednotnost v diatezi můžeme vztáhnout k původní funkci sufixu *-vus* jako ptcp. pf. (akt.) od nepřechodných sloves a jeho rozšíření i k slovesům přechodným, kde pak získal pasivní význam.¹⁵¹

Významově můžeme slova na *-ivo* rozdělit do několika skupin:

1) nástroje a pomůcky: *křesivo*, *hasivo*, *řezivo* ‘ostří’, *kouřivo* (náčiní), *kreslivo* (pomůcky), *písivo* (pomůcky), *lezivo* ‘žebřík’, *kladivo*, *lučivo*, *stativo*,

¹⁴⁹ Srov. také č. adj. na *-avý* (*kulhavý*, *zpěvavý* atd.). Vokály *-i-* a *-a-* jsou zde součástí slovesného kmene. Existují i denominativní adj. tohoto typu, např. č. *krvavý*, *ohnivý*, *milostivý*, *červivý* atd. V souvislosti s modifikujícím významem u lat. sufixu *-ivus* srov. totéž u č. slov *šedý* – *šedivý*, ve větší míře se v této funkci v č. uplatňuje sufix *-avý* (srov. *bělavý*, *žlutavý*, *šedavý*, *hnědavý*, *zelenavý*, *bledavý*, *rudavý*, *sinavý*, *červenavý*, *černavý*, *modravý*, *šeravý*, *rusavý*, *ryšavý*, *zlatavý*).

¹⁵⁰ „S tím, že jména na *-ivo* jsou specializována pro pojmenování látek, souvisí i další jejich významový rys, totiž příznak kolektivnosti, soubornosti“, tento význam zpravidla nemají starobylá nebo archaická pojmenování, jejichž slovtvorba je více či méně zastřená (např. *kladivo*, *tětivo*, *stavivo* aj.) (Dokulil 1967: 219).

¹⁵¹ Srov. slovanšské adjektivizované minulé trpné ptcp. na *-ný*, o němž byla zmínka výše.

2) látky, hmoty, s onomaziologickou modifikací patientu: *pivo*, *palivo*, *střelivo*, *žnivo*, *předivo*, *melivo*, *jezivo* (v podobě *jedivo* doloženo již v kronice Dalimilově), *vařivo*, *stavivo*, *stelivo*, *mazivo*, *mlezivo*,

3) nejednoznačný význam najdeme u některých slov v Jungmannově slovníku: *dojivo* ‘dojení’ i ‘nadojené mléko’, *pečivo* ‘pečení, sázení do pece’, *pletivo* ‘pletenina, pletená věc’ (ale z dokladů je patrné, že jde i o pojmenování košíkářských prutů), *pařivo* ‘co se paří kravám, paření, spařenina’.

Dokulil nakonec shrnuje, že slovotvorně přežil pouze typ 2), popř. 3), neboť jména jsou slovotvorně průzračná a sloužila jako model při analogickém tvoření útvarů novějších.

Zajímavým významovým okruhem je chemické názvosloví. Do roku 1837 (překlad Poppovy Technologie) se pro chemické látky používalo výrazů na *-ina*, ale v těchto označeních „nebylo dostatečně vytčeno aktivní působení takových látek při chemických procesech“. Z toho důvodu se začala užívat pojmenování *barvivo*, *modřivo*, *bělivo*, *červenivo*, *žlutivo*, *mdlivo*, *jasnivo*. Toto tvoření dnes však není produktivní, slova (kromě např. *barvivo*) se ani nedochovala v úzu (Dokulil 1967: 218nn). S tímto tvořením srov. označení chemických látek a léčebných prostředků s lat. sufixem *-ivum* i v češtině běžně užívaných. Tento sufix vznikl substantivizací adjektiv na *-ivus* ve středním rodě, např. *sedativum*,¹⁵² *antidepressivum*, *purgativum*, *laxativum*, *adhezivum*, *imunosupresivum*, *kryoprotektivum*, *aditivum* atd. Pěkným příkladem je český ekvivalent ke slovu *abrazivum*, a to *abrazivo*. Dané latinské tvoření (substantivizace deverbativních adjektiv) odpovídá motivaci, již uvádí Dokulil (1967: 222): Slova na *-ivo* se odvozují od verb „s paralelním motivačním vztahem k adjektivům na *-ivý* (*pěnivo*)“.

Sufix *-ivo* je produktivní především od sloves s kmenotvornou příponou *-i-*, méně produktivní je u ostatních skupin (Dokulil 1967: 222). České analogické tvoření slov tímto sufixem především od sloves na *-i-* bylo nejsnazší vzhledem k témuž vokálu v sufixu (*-ivum*, *-ivo*). Staré výrazy (*pivo*, *sěčivo*, *pečivo*, *pletivo*, *kladivo*) odvozené od I. slovesné třídy však dokazují, že *-i-* se neabstrahovalo z kmenotvorného sufixu IV. třídy (jak tvrdí Letz (NI: 266) odvolávaje se na Vondráka), ale původně skutečně patřilo k sufixu.

¹⁵² Nejčastěji se překládá (popisuje) jako ‘uklidňující lék’ (SSČ: 379), ‘tišící prostředek’ atd.

2.1.6.4. Suffix -to-

Tímto sufixem se tvoří NI v řečtině (např. *σκάπτων* ‘hůl, berla’), germánštině (sthn. *ferid* ‘vozidlo, plavidlo’) a baltštině (prus. *dalbtan* ‘dláto’) (Brugmann 1906: § 488,5).

V latině tento sufix mají neutra *acētum* ‘ocet’ (← *acēre* ‘být kyselý’) a *olētum* ‘výkal’ (← *olēre* ‘páchnout, smrdět’).

Staroslověnské příklady jsou např. *dlato* (< **dolpto-*, ← *dl̥bbq* ‘dloubu’), *poto* ‘pouto’ (← *pęti* ‘pnout’), pl. *vrata* (← *vręti* ‘zavírat’), *teneto* pl. ‘tenata’ (← ie. **ten-* ‘napínat’),¹⁵³ *rešeto* ‘řešeto’ (← ie. **rezg-* ‘plést, vázat’) (Brugmann 1906: § 307γ), *žito* ‘co slouží k žití’, *sito* (původem ppp. ← ie. **sē(i)-* ‘sít’), *těsto* (← ie. **tai-s-* ‘mačkat, hníst’), *klepeto*, *kopyto* (jedna z verzí ← *kopat*, tedy ‘to, čím se kope’), *koryto* (snad ← *(*s*)*ker-* ‘řezat’, méně pravděpodobné je *ko-* + ppp. ← **ryti*, tedy ‘to, co je vyryto, vydlabáno’).¹⁵⁴

V obou jazycích tato slova formálně vypadají jako ppp. Latinská verba *acēre* a *olēre* však ze sémantického důvodu ppp. netvoří. Všechna slovanská slova také nemají pasivní význam, nýbrž aktivní ‘co spíná’, popř. instrumentální ‘čím se spíná’ atd., jedná se tedy o opravdová NI. Pouze pasivní význam mají slova *těsto*, *koryto*, jejich význam je pak tedy VD (srov. kap. 2.2.1.1.).

¹⁵³ Etymologie dále v tomto odstavci viz in Rejzek 2001.

¹⁵⁴ Kromě neuter můžeme v latině najít i feminina *porta* ‘průchod, brána’ (← ie. **per-* ‘zprostředkovat, dopravit’) a *mēnsa* ‘stůl’ (ptcp. pf. ← *mētūrī* ‘měřit, vyměřovat’). Verbum *mētūrī* je deponentní, ptcp. pf. *mēnsa* (*est*) tedy v primárním významu není pasivní. Pasivní význam (VD) můžeme sledovat u substantivizovaného ppp. *impēnsa* (sc. *pecūnia*) ‘náklad, vynaložené peníze’. Jména *offēnsa* ‘urážka’ (← *offendere*), *repulsa* ‘odmítnutí, odmrštění’ (← *repellere*) atd. jsou spíše NActi (viz kap. 2.2.1.1.).

2.1.7. JMÉNA MÍST (NOMINA LOCI)¹⁵⁵

Jména míst jsou kategorií komplexní, nepatří tedy mezi základní typy onomaziologických struktur (Dokulil 1967: 434), v latině ani slovanštině¹⁵⁶ netvoří samostatný slovotvorný typ, neboť sufixy, jimiž se tato jména tvoří, nejsou primárně pro jejich odvozování určena. „Kategorie jmen místních je dána tím, že onomaziologickou bázi tvoří nikoli obecný pojem substance (ve vlastním smyslu), nýbrž specifický pojem místa. Ten je pak určován vztahem k:“ substanci, vlastnosti, ději atd. SSJČ pojem místo vymezuje touto definicí: „Část prostoru, na kterém něco je, leží, koná se, nebo kde může něco být, ležet, konat se; prostor, který někdo zaujímá, který je nějak určen, k něčemu se hodí.“ Druhá část definice ukazuje, že NL přecházejí někdy ke jménům specifické a komplexní kategorie účelové (Dokulil 1967: 434).¹⁵⁷

Tento rys spjuje NL s kategorií NI,¹⁵⁸ srov. sufix *-d^hro-*, *-d^hlo-* v lat. *stabulum* ‘stanoviště, stáj’, *latibulum* ‘úkryt, doupě, útulek’, *conciliābulum* ‘shromaždiště, tržiště’, *vestibulum* ‘předdomí, předsín’, *latebra* ‘úkryt, zákoutí’ a stč. *čuhadlo*, *napajadlo*, *kupadlo*, *otpočivadlo*, *bělidlo*, č. *bydlo*, *stavadlo* ‘místo, stanoviště’, *divadlo*, *večeřadlo* atd. (Brugmann 1906: § 492,2, HMČ: 266, Pultrová 2011: 132).

Druhou deverbativní kategorií, z níž přecházejí jména k NL, jsou NActi (viz kap. 2.2.1.). V tomto případě jsou NL pouze konkretizovanými abstrakty (např. *o*-kmenová substantiva: lat. *domus* ‘dům’ (← ie. **dem-* ‘stavět’), č. *náchod*, *východ*, *brod*, *mlat* (HMČ: 267), nebo sufixy *-tiō* (*statiō* ‘stání’ → ‘stanoviště, stanice’) a *-ní* (*bydlení*) atd.

Jména míst mohou být také denominativní. V tomto případě jde především o substantivizovaná a významově specifikovaná příslušenská adjektiva. Význam ‘dílna’ nesou jména se sufixem *-īno-*, resp. s ženskou podobou *-(ī)nā-*, např. *figlīna* (sc. *taberna* ‘dílna, krám, sklad’) ‘hrnčírna’ (← *figulus* ‘hrnčíř’), *moletrīna* ‘mlýn’, *pistrīna* ‘drtírna obilí, výroba mouky, mlýnice, pekárna’, *tōnstrīna* ‘holírna’, *sūtrīna* ‘ševcovská dílna, ševcovna’, *lātrīna* ‘umývárna, koupelna’, *popīna* ‘kuchyně’ a kompozita *officīna* ‘dílna, továrna’ (←

¹⁵⁵ Mališ 1999: 21.

¹⁵⁶ V nové češtině se později vytvořily sufixy typické pro NL, jedná se však o konglutináty, např. *-árna*, *-ovna*, vzniklé abstrahováním součástí základových slov, viz níže.

¹⁵⁷ Naopak „prostory ohraničené, uzavřené, zejména menší (různé schránky apod.) pojímáme často spíše už jako „věci“ než „místa“.“ (Dokulil 1967: 434). Srov. „Je tedy pro ranou staročeskou dobu charakteristické na jedné straně částečné splývání sufixů deverbativ a desubstantiv, na druhé straně postupné funkční vyhraňování většiny formantů na vyjadřování buď prostranství, nebo uzavřených prostor.“ (HMČ: 267).

¹⁵⁸ Srov. pojetí lat. „instrumental / local suffixes“ (Pultrová 2011: 134).

opifex), *aurificīna* ‘zlatnická dílna’ (← *aurifex*) (Leumann 1977: § 296,II). Význam podle toho, co se na daném místě pěstuje, těží atd., mají *lapicidīnae* ‘(kamenné) lomy’, *salīnae* ‘solné doly’, *rāpīna* ‘řepné pole’ (← *rāpum* ‘řepa’), *cēpīna* ‘pole s cibulí’ (← *cēpa* ‘cibule’), *nāpīna* ‘řepné pole’ (← *nāpus* ‘řepa’) (Brugmann 1906: § 190).¹⁵⁹

Slovanský (český) sufix *-ina* se objevuje ve výrazech jako stsl. *konьčina*, *otьčina*, *pastvina*, *paččina* ‘otevřené moře’ (více Halla-aho 2006: 250n), *dědina*, *dolina* (Letz NL: 257), stč. *končina*, *krajina*, *kotlina* (HMČ: 267), *skalina*, *výšina*. Velmi často se tato substantiva objevují ve významu porostů (*dubina*, *březina*, *bučina*, *smrčina*). Deadjektivní substantiva příručky považují primárně za NAttr, jejichž význam se specializoval na NL, např. *mělčina*, *mokřina*, *hlubina*, *nížina*, *hladina*, *rovina* (AMČ1: 277), *cizina*, *lysina*, *pevnina*, *puklina*, *úžina* (Letz NL: 257).¹⁶⁰

Sufix *-na* najdeme také v substantivizovaném adjektivu *laniěna* ‘jatka, masné krámy, řeznictví’ (← *lanius* ‘řezník’) (Brugmann: § 492,5). Jak vidíme, latinská NL se nejčastěji odvozují od NAg. Stejný původ mají české sufixy pro označení míst *-árna* a *-írna*, jež vznikly perintegrací činitelských a konatelských sufixů *-ář/-ař* (*pekárna* ← *pekař*) a *-iř* (*uhlírna* ← *uhlíř*, *hrnčírna* ← *hrnčíř*). Zdaleka ne u všech slov tento základ (NAg či NActo) můžeme předpokládat (*kavárna* – **kavář*, **kávař*, *holírna* – **holiř*), proto se toto tvoření dnes klasifikuje jako odvozování sufixy *-árna* a *-írna* přímo od substantiv (*káva*) a verb (*holit*). Stejným způsobem se vyděluje také sufix *-telna* (*podatelna*, *vychovatelna*, *spořitelna*) a podobně vznikl i sufix *-ovna* (*knihovna*, *ševcovna*). Srov. také samotné desubstantivní *-na*, např. *dílna*, *kůlna* atd.

¹⁵⁹ Srov. zde i lit. *rōpēna* ‘řepné pole’ (Brugmann 1906: § 190).

¹⁶⁰ Téhož původu je také č. *-ín* (*kravín*, *vepřín*, *včelín* atd.), srov. také toponyma (*Karlín*, *Petrín*, *Terežín* atd.), původně vlastně posesivní adjektiva. Slovo *Budín* „vzniklo přivlastňovací příponou *-ín* z os. jm. *Buda* a znamenalo Budův, t. hrad.“ (Profous 1947: 202).

Srov. také jména míst *kuchyně* (< vulg. lat. *cucīna*, *cocīna* < *coquīna*) (Rejzek 2001: 320) a *jeskyně* (psl. **ěsk-yni* či **ask-yni* je temné, srov. se sloven. st. *jask* ‘tunel’, slovin. dial. *jašek* ‘jáma s vodou’) (Rejzek 2001: 248) a *svatyně*. Též toponyma *Bavoryně*, *Budyně*, *Hostyně* atd. Jméno *Bavoryně* „vzniklo z os. jm. *Bavor* příponou *-yně*, kterou se tvořila ze jmen mužských ženská, např. *bůh* – *bohyně*, *otrok* – *otrokyně*, *Turek* – *Turkyně* a p. V nové době jest obvyklejší tvoření ženských jmen příponou *-ka*, na např. *soused* – *sousedka*, *Čech* – *Češka* a z příjmení obecně *Pospíšilka*, *Novačka* a p. Tato jména mají význam ‘žena Pospíšilova, žena Nováková’. Přípona *-ka* nabyla tak významu přivlastňovacího a užívá se jí pak při označování statků a vil (i městských částí při nich vzniklých), na př. u Prahy *Pernikářka*, *Císařka*, *Šalamounka* a p., t. j. vila Pernikářova, Císařova, Pospíšilova a p. Podobně jménu *Bavoryně* naši předkové rozuměli ‘Bavorova ves’.“ (Profous 1947: 32).

Ženský přechylovací sufix *-yně* se tedy v této funkci uplatnil pravděpodobně na základě hláskové i významové (příslušenské/přivlastňovací) podobnosti s lat. *-īna*, srov. v kap. Feminina (2.3.1.3.)).

Dalšími denominativními NL jsou příslušenská adjektiva na *-ius* k NAg na *-tor/-sor* ustrnulá ve formě neutra (**-ium**).¹⁶¹ Jsou to např. *dēversōrium* ‘zájezdní příbytek, hostinec’, *dormitōrium* ‘ložnice’, *unctōrium* ‘místnost pro natírání olejem’, *audītōrium* ‘posluchárna’, *sessōrium* ‘sedadlo, sídlo’ (Brugmann 1906: § 493). Tato slova byla do slovanštiny (češtiny) přejímána jako celek, např. *observatoř* (< *observatōrium*), *laboratoř*, *oratoř*, *konzervatoř*, *konzistoř*, *sanatoř* atd. Docházelo u nich k hláskovému přizpůsobování (počeštění) a změně rodu z neutra na femininum.¹⁶² V novější době se do češtiny přejímala latinská slova v nepozměněné podobě (*krematorium*, *sanatorium*, *skriptorium*). Proto se někdy mohou vyskytovat obě varianty (*sanatoř* i *sanatorium*).¹⁶³

Podobným příkladem je sufix *-ārius* ve formě neutra, tedy **-ārium**. U tohoto sufixu můžeme pozorovat nejasnou hranici mezi NI a NL. Za NL lze považovat latinská jména *valētūdīnārium* ‘nemocnice’, *aerārium* ‘pokladna’, *armāmentārium* ‘zbrojnice, zbrojovna’, *sacrārium* ‘svatyně’, *ossuārium* ‘kostnice’ atd. (Leumann 1977: § 277c). Slova s počeštěnou podobou *-ář* jsou maskulina (*stacionář*, *relikviář*, *sanktuář* atd.), ojedinělým femininem je *kancelář*.

¹⁶¹ V některých případech již také nelze počítat s mezistupněm NAg a je možno vydělit celý sufix *-tōrium*, *-sōrium*.

¹⁶² Některá slova na *-t/sōrium* se v češtině objevují v podobě na *-tář* (*refektář* ← *refectōrium*, *dormitář* ← *dormitōrium*), a to zřejmě pod vlivem produktivnějšího *-ář* (srov. níže). Srov. také řecká slova přejatá do latiny, např. *presbyterium* → *presbytář* (m.).

¹⁶³ V některých případech se tyto varianty mohou lišit významově, např. *psaltērium* → *žaltář* ‘kniha žalmů’ vs. *psalterium* ‘strunný hudební nástroj’.

2.2. NOMINA ABSTRACTA – TRANSPOZIČNÍ KATEGORIE

Abstraktní jména na rozdíl od jmen konkrétních „postrádají denotát fyzické povahy“ (ESČ: 22). Slohotvorně jde o transpoziční kategorii, změnu slovního druhu beze změny významu. V našem případě to znamená, buď že pojem děje se transponuje (přenáší) do kategorie substance (zpředmětnění děje), tak vznikají názvy dějové (NActi) (např. č. *lovit* → *lov*), nebo že se do kategorie substance transponuje pojem vlastnosti (zpředmětnění vlastnosti), tak vznikají názvy vlastností (NQual) (např. č. *rychlý* → *rychlost*) (Mališ 1999: 36n). Hranice mezi oběma významy plynule přechází, neboť, co je chápáno jako vlastnost, si snadno můžeme představit, že je „někým děláno“, že někdo tuto vlastnost projevuje. Nositel vlastnosti je spojen s činností, kterou provádí: např. lat. *malitia* ‘špatná vlastnost’ i ‘špatné chování’ (Brugmann 1906: § 495). Proto se u obou skupin mohou objevovat stejné sufixy, srov. např. č. *dřímota* (NActi) vs. *sprostota* (NQual).

Zdaleka ne všechny slohotvorné typy označují pouze abstrakta. Častým jevem slov této kategorie je konkretizace, přenos abstraktního pojmu na konkrétní předmět. Ke konkretizaci NActi uveďme opět příklady, jež jsme uváděli v kapitole o NL: lat. *domus* ‘dům’ (← ie. **dem-* ‘stavět’), č. *náchod*, *východ*, *brod*, *mlat* (HMČ: 267), nebo lat. sufix *-tiō* (*statiō* ‘stání’ → ‘stanoviště, stanice’) a č. *-ní* (*bydlení*) atd., konkretizovanými NQual jsou např. *planitiēs* ‘rovnost’ → ‘rovina, pláň, planina, rovná plocha’, *mēkkota* ‘měkkost’ i ‘měkký člověk’.¹⁶⁴ Abstrakta jsou často vyjádřena také substantivizovanými adjektivy, jak slovesnými (ppp.: výsledné adjektivum pak označuje VD, popř. pacienta obecně), tak (zpravidla) kvalitativními (typ *právo*).¹⁶⁵

Některé typy, jež se do této kategorie obvykle řadí, původně abstrakty v pravém slova smyslu nebyly, srov. *-men*, *-mo-*, *-mā-* a *-no-*, *-nā-* aj. (dle Pultrová 2011: 115nn, 120nn).¹⁶⁶ „Znakem jisté dějovosti mohl být podle potřeby pojmenován stejně předmět, na němž se znak

¹⁶⁴ Konkréty v tomto smyslu rozumíme hmatatelné předměty. Pokud dochází k přechodu významu z abstraktního ke konkrétnímu, nazýváme jej *konkretizací*, např. *přechod* ‘přecházení’ vs. *přechod* ‘místo k přecházení’. Abstrakta v jiném smyslu pojmenovávají obecnou schopnost něco dělat, kdežto konkrétní, uskutečněnou akci. Proces přechodu abstrakt ke konkrétnímu významu v tomto smyslu nazýváme spíše *realizací*.

¹⁶⁵ Při konkretizaci abstrakt se s posunem významu na konkrétní věc mění také onomaziologická kategorie, v tomto případě už jde o mutaci, srov. *číst* → *četba* (abstraktum, transpozice) vs. *četba* (‘materiál ke čtení’, mutace) (Mališ 1999: 35).

¹⁶⁶ Formant *-en-* (*-n-*) měl v ie. úlohu sekundárního rozšiřovacího elementu, vytvořil několik slohotvorných typů, zdá se však, že měl funkci jen gramatickou (strukturální), „neboť je těžko určit nějak původní významový okruh slov, která jím byla tvořena“. Ze starých souhláskových kmenů lze ve slovanštině najít pouhé zbytky: *-en-* (*-n-*), n. na *-men-* a *-es/os-* (Mátl 1954: 137n).

jevil, jako abstrahovaný děj sám;“ Někdy je nejasné, zda už od počátku měla slova konkrétní význam či jaký byl směr přenosu (z konkrétního na abstraktum, či naopak) (Mátl 1954: 136 a 141). Původně se v indoevropštině abstrakta označovala kořennými jmény, slovotvorné kategorie pojmenování znaků byly pravděpodobně hlavním zdrojem prvotních abstrakt. Teprve v dalším vývoji se dějová i kvalitativní abstrakta od ostatních významových kategorií odlišila také formálně, pomocí zvláštních sufixů, např. *o*-stupeň v kořeni a sufix *-os* (*-us*) (slov. *-borъ*, *kovъ*, *plotъ*, *brodъ*). Zásoba abstrakt byla doplňována také např. z pramenů adjektivních, jmen činitelských a jiných (Mátl 1954: 135n).

2.2.1. DĚJOVÁ JMÉNA¹⁶⁷ (NOMINA ACTIONIS)¹⁶⁸

Podstatou dějových jmen je „chápaní děje (nebo dějového stavu) jako substance“, proto sama o sobě nevyjadřují slovesný rod, čas ani způsob (Dokulil 1967: 562n).¹⁶⁹ Abstraktní význam děje bývá takřka u všech názvů provázen druhotnými významy konkrétními. Názvy se metonymicky přenášejí na jejich původce, většinou osoby, nositele děje (např. č. *hlídka*, *stráž*, *výbor*), na výsledek děje (*náčrtek*, *svazek*, *kresba*, *sběr*, stsl. *vrěteno*), na prostředek (*četba*, *dlažba*, *postřik*), na místo (*průjezd*, *východ*, *přechod*) (AMČ1: 288, Brugmann 1906: § 496), čas (*svítání*), zřídka objekt děje (*sazba*) (PMČ: 147n).¹⁷⁰ „U produktivních typů sloves se nadto projevuje tendence derivovat z téhož základu různými formanty.“ „Možnosti paralelní derivace dovolovaly někdy odlišení skutečných dějových abstrakt od pojmenování konkrétních substancí: *padě* x *pastě*, *rokě* x *rěče*, *razdorě* x *dira*, *světě* x *svěšta* apod.“ (HMČ: 274 a 277).

2.2.1.1. JMÉNA VÝSLEDKU (A PŘEDMĚTU) DĚJE (NOMINA RESULTATIVA)¹⁷¹

Typickým rysem tvoření NActi z tranzitivních základových verb je, že takto vzniklá jména označují děj sám o sobě i jeho výsledek (tj. jsou obvykle konkrétní). Proto nemohou být NActi a jména VD oddělována. „Pojmenování dějů a jejich výsledků nemohou být oddělována už jenom proto, že pasivum není indoevropská kategorie.“ Důvodem je také to, že v latině (ani ve slovanštině) neexistuje samostatný slovotvorný typ pro pojmenování VD (Pultrová 2011: 80).

Výsledkem děje se rozumí rezultát vzniklý završením činnosti (HMČ: 264), proto se tato slova ve slovanštině (češtině) tvoří „především od základů sloves vidově dokonavých“. „Vlastně každé dějové jméno označující děj, u kterého lze nějaký výsledek předpokládat, může být zároveň i označením takového výsledku;“ Jde tu v podstatě o okazionální význam

¹⁶⁷ Dějová jména označují děj v nejširším slova smyslu, jde tedy o jména činností, stavů i změn stavu (Šmilauer 1971: 65).

¹⁶⁸ Mališ (1999: 36) má pro tato jména označení *nomina acti*. Toto označení zase Šmilauer (1971: 74) uvádí pro názvy VD.

¹⁶⁹ Protože se však slovotvorné prostředky připojovaly přímo ke kořenům sloves, nemohla dějová jména odrážet různé způsoby děje vyjadřované podobou infinitivního kmene (HMČ: 274).

¹⁷⁰ Spousta slov však byla vytvořena až analogicky už podle nedějového významu, slovotvorný typ pak byl vlastně přehodnocen na už nedějový (proto Dokulil 1967 do NActi nezařazuje substantiva se sufixem *-ba*) (Dokulil 1967: 567).

¹⁷¹ Mališ 1999: 21. Šmilauer (1971: 74) tuto kategorii označuje *nomina acti*. Označení *nomina acti* Mališ (1999: 36) užívá pro NActi.

přenesený (*lemování*), tedy o záležitost sémantickou, nikoli onomaziologickou (slovotvornou)¹⁷². Některá slova dokonce původní dějový význam ztrácejí a ponechávají si pouze význam výsledku, např. *jmění*, *stavení* (zde odlišeno i formálně od *stavění*), *dar*, *díl*, *dluh* (Dokulil 1967: 267n).

Velmi častým typem jmen s významem VD jsou **substantivizovaná ppp.** v konkrétním významu. Typickými příklady jsou latinská neutra *vōtum* ‘(za)slíbená věc, slib, oběť’, *prōmissum* ‘slíbená věc, slib’ a feminina, např. *impēsa* (sc. *pecūnia*) ‘náklad, vynaložené peníze’ atd.

Slovanskými příklady neuter jsou např. *sito*, *těsto*, *koryto*, *zlato* a maskulin *potb*,¹⁷² *mostb*,¹⁷³ (srov. Halla-aho 2006: 66n a 73n). Ze slovanských feminin by sem patřila substantiva *vr̥sta* ‘lidský věk’ (srov. lit. ppp. *viřstas*, ← *viřsti* ‘převrhnout, převrátit’, lat. ppp. *versus*, ← *vertere* ‘obrátit’, nebo ie. ppp. **wrd^hto-* od verba s významem ‘růst’) a *krasta* ‘svědění, svrab’ (← ie. ptcp. **korsto-*, srov. lit. *kařšti* ‘česat, hřebelcovat’) (Halla-aho 2006: 80).

V novočeských příručkách jako příklad tvoření jmen s významem VD ojediněle najdeme sufix **-át**, od původu „latinskou příponu participia perfecti passivi *-atum* (*preparare* – *preparatum* – *preparát*). Avšak dnes nacházíme mezi jmény na *-át* mnoho slov, která nelze nijak pokládat za původní zpodstatnělé latinské participium (základové sloveso buď vůbec v latině neexistovalo, anebo sice existovalo, avšak příslušné participium mělo jinou podobu než dnešní jméno na *-át*).“ (Dokulil 1967: 279). Srov. např. č. *redukát* (x lat. ppp. *reductum*, ← *reducere* –), *referát* (x ppp. *relātum*, ← *referre*).

Slovanské ppp. se kromě formantu *-t-* tvoří také formantem *-n-*. Substantivizovanými ppp. s významem VD jsou především neutra,¹⁷⁴ např. *vrěteno*, *věno*, *sukno*, *luno*,¹⁷⁵ *runo* ‘*rouno*, vlna’,¹⁷⁶ (Brugmann 1906: §178nn), *poleno*,¹⁷⁷ *česno*¹⁷⁸ a také snad *přadeno* a *vlákno*. Zařadit sem můžeme také femininum *strana* (srov. lat. *sternere* ‘stříť, prostírat’ (Pultrová

¹⁷² < ie. **pok^hto*, ← **pek^h-* ‘péci’, původně tedy asi něco jako ‘co je vypečeno, co vzniká horkem’ (Rejzek 2001: 491).

¹⁷³ Jednou z možností výkladu je < **mot-to*, ← **mesti* ‘hodit’, tedy ‘co je (pře)hozeno’ (Rejzek 2001: 390).

¹⁷⁴ Maskulinum *stanb* srov. níže v souvislosti s lat. NActi na *-tus* (kap. 2.2.1.14.).

¹⁷⁵ Snad < **log^h-s-n-o-* = **loksno*, dává se do souvislosti s pl. tant. *ložesna* nč. ‘luno’ (pokud je < **log^h-es-n-o-*, ze starého *es*-kmenu **ložes-*) (Rejzek 2001: 352, Halla-aho 2006: 73). Zjednodušení souhláskové skupiny **-ksn-* > **-n-* srov. také u f. *luna* < **louk-s-n-ā* ad.

¹⁷⁶ Srov. *r̥vati*, *r̥vq* ‘rvát’ (Halla-aho 2006: 73).

¹⁷⁷ Jeden z výkladů je ppp. od *polěti* ‘hořet’ (Rejzek 2001: 484).

¹⁷⁸ ← *česati*, jde o něco ‘rozčísnutého’ (Rejzek 2001: 115).

2011: 106), ← **ster-* ‘prostírat (se), šířit (se)’, původně tedy ‘co se rozprostírá’ (Rejzek 2001: 605)).

V latině se indoevropským sufixem *-no-* ppp. netvoří, tvoří se jím však jména s významem zasažení dějem.¹⁷⁹ Tento sufix tedy nese takový význam, že je celkem logické, že slovanské jazyky¹⁸⁰ jej využily právě k tvoření ppp. (Pultrová 2011: 39).

Substantivizovaná ppp. (f. na *-tā-*) někdy mohou mít význam čistých NActi. Z latinských jmen to jsou např. *offēnsa* ‘urážka’ (← *offendere*), *repulsa* ‘odmítnutí, odmrštění’ (← *repellere*) (Brugmann 1906: § 308). Je velmi pravděpodobné, že v latině se sufixem *-tā-* původně tvořila pouze čistá NActi jako v jiných ie. jazycích (např. řec. *κοίτη* ‘spaní, spánek, soulož’), srov. např. lat. *porta* ‘brána’, pův. ‘průchod’ (← **perH-* ‘pře-, procházet’) (viz Erhart 1982: 118), a to bez rezultativního významu, neboť formant *-t-* v řečtině (na rozdíl od latiny) netvoří ppp. Jelikož se však latinské útvary na *-tā-* ženským tvarům ppp. formálně velmi podobaly, začala se NActi analogicky tvořit z těchto participiálních forem, čímž výsledná substantiva (substantivizovaná adjektiva) mohla nabýt i významu předmětu a výsledku děje (viz výše).¹⁸¹

Slovanskými NActi na *-tā-* (s předcházejícím vokálem) jsou snad stsl. *kleveta* (srov. rus. *klevát’*, *kljujú* ‘klovat’) (Halla-aho 2006: 83) a č. *klopota*, *mrákota*, *lakota*, *trampota* (Šmilauer 1971: 73), *dřímota*, *robota*, *žebrota* (AMČ1: 291).

Přestože jsme o VD pojednali ve zvláštní kapitole a jako příklad uvedli nejčastější typ, ve shodě s Pultrovou (2011: 80) ostatní příklady už uvádíme v rámci jednotlivých sufixů dějových jmen.

2.2.1.2. Kořenná jména

Kořenná jména s významem NActi jsou např. ie. **diġ-* ‘pokyn, instrukce’ (lat. **dix*, srov. gen. *dicis causā* ‘jen aby se řeklo, pro jméno’) (Brugmann 1906: § 500). V latině jsou neproduktivní, ale jsou nesmírně důležitá v indoevropském kontextu, např. *daps* ‘hostina, hody, kvas’, *frūx* ‘plodina, úroda, obilí’, *lēx* ‘ustanovení, smlouva, zákon’, *lūx* ‘světlo, svit,

¹⁷⁹ Viz níže v kap. o NActi se sufixem *-(s)no-*, *-(s)nā-* (2.2.1.9.).

¹⁸⁰ A také j. indoíránské a germánské (Erhart 1982: 123).

¹⁸¹ K obdobnému analogickému tvoření od ppp. došlo také u původně primárních NActi na *-tus* (m.) (viz kap. 2.2.1.14.).

záře, *nex* ‘(násilná) smrt, vražda’, *pāx* ‘smlouva, (ujednaný) mír’, *prex* ‘prošení, prosba, modlitba’ (Pultrová 2011: 92nn). Jako slovanský příklad se uvádí stsl. *vesъ* ‘ves’ (Brugmann 1906: § 500).¹⁸²

Kořenná jména se často tematizovala.

2.2.1.3. Suffix -o-

Z kořenného slova se vyvinulo např. slovo *domus*, podle Pultrové (2011: 98) je možné, že i jiná kořenná slova přešla k *o*-kmenům. Nastiňuje tak možný vývoj kořenných jmen v latině, jejich asimilaci k jinému existujícímu typu (*R(ó)-os), výsledkem je pak konglutinát těchto dvou typů.

V indoevropštině se *o*-kmenová NActi (popř. názvy VD) s *o*-ovým ablautovým stupněm lišila pouze přízvukem od NAg. U NActi byl přízvuk na kořeni: např. *dʰrógʰos* ‘běh, **dráha**’x **dʰrogʰós* ‘běžec’ (obojí ← **dʰregʰ*) (Bičovský 2008: 116). Pultrová (2011: 98n) uvádí slova *lūdus* ‘hra, zábava’, *modus* ‘míra, výměra, způsob’, *sonus* ‘zvuk, hlas’, snad také **pondus* (abl. *pondō*) ‘váha, tíha’. Ostatní slova, jež uvádí, jsou odlišného sémantického typu, jejich původní význam byl NActi, ale ztratily jej a jejich funkce je pouze VD: *domus* ‘dům’, *rogus* ‘hranice (dříví)’, *sulcus* ‘brázda’, *uncus* ‘hák’, možná *torus* ‘výčnělek, vyvýšenina, polštář, svatební lůžko’ (snad ← *sternere*), nejasná jsou *lūcus* ‘prosvětlený, promýcený les, háj’ a *clīvus* ‘svah’.

Slovanská (staroslověnská) *o*-kmenová NActi byla zakončena na -ъ. HMČ: 274 tento sufix řadí do starších stsl. sufixů, jímž se tvořilo od všech typů sloves (např. *padъ*, *rokъ*, *morъ*, *podvigъ*, *krovъ*, *umъ*, *въprosъ*, *studъ*).¹⁸³ „Koncový jer pak zanikl, takže z hlediska synchronního jsou tato substantiva bez kmenotvorného sufixu. Protože z části vznikala (a vznikají) až po zániku koncových jerů, tvořila se přímo podle útvarů již existujících bez kmenotvorné přípony.“ Tak toto tvoření také řada literatury hodnotí (např. Dokulil 1967: 592: „bez přípony s tvrdým zakončením“, PMČ: 150: „Koncovka/suffix -0“, AMČ1: 292: „typ konvertovaný“).¹⁸⁴

¹⁸² Slovo *ves* se spojuje s lat. *vīcus* ‘ves, osada, dědina’, řec. *οἶκος* ‘obydlí, domácnost, rodina, rod’ (obě ← ie. **ueik-*, **uik-*, **uoiko-* ‘dům, ves’) (Rejzek 2001: 707), ani Pultrová (2011: 99) slovo *vīcus* nepovažuje za deverbativní.

¹⁸³ Dále srov. *gromъ*, *morъ* ‘úmrtí, smrt, umření’, *běgъ*, *glagolъ* (Brugmann 1906: § 499f), více in Halla-aho 2006: 60nn a 277nn. Konkretizovaná např. *vozъ*, *morъ*, *brodъ*, *plotъ*, *cvětъ* (Erhart-Večerka 1981: 92).

¹⁸⁴ Tímto se vlastně tato NActi vrací ke struktuře kořenných jmen. Pultrová (2011: 87) dokonce tato slova jako kořenná jména označuje a považuje je za druhý (po -ní/-tí) nejproduktivnější způsob tvoření NActi v češtině.

Tento sufix (-Ø) je ve staré češtině „produktivní, kromě sloves s infinitivním kmenotvorným formantem Ø tvoří tak dějová jména slovesné n-kmeny (*nátisk*, *poplž* „uklouznutí“), i-kmeny (*porod*, *zápal*, *rozdiel*) a ojediněle a-kmeny (*ruh* „rouhání“).“ Ve střední době se tímto způsobem tvoří „především od sloves n-kmenových a hlavně i-kmenových (*vpád*, *znik*, *nález*; *způsob*, *ouřad*, *průchod*, *podvod*, *oddíl*...)“. Za národního obrození najdeme zvláště odvozeniny od předponových sloves (HMČ: 275n). V kořenovém vokálu základových slov dochází k ablautovému střídání, kořen je jako v latině v *o*-ovém stupni: *-nést* – *-nos*, *-vést* – *-vod*, *téci* – *tok*, *-přít* (< *-per-ti*) – *-por*, *brát* (< *-bær-a-ti*) – *-bor*, *-mlít* (< *-mel-ti*) – *-mol*, *mrznout* (< *mǣrz-nǫ-ti*) – *mráz* (< psl. **morzъ* atd.) (Dokulil 1967: 592).

Jelikož část těchto latinských substantiv Pultrová považuje za označení VD, jejich děj chápe jako celek. A „rozdíl mezi pojetím děje jako celku a pojetím děje v jeho průběhu je podstatou kategorie vidu.“ (Pultrová 2011: 87). I ve slovanštině u těchto NActi převládá ráz dokonavosti proti trvacímu rázu, často se jimi vyjadřuje okamžitost (Šmilauer 1971: 70), dokonavou platnost dokazuje také značná převaha útvarů s prefixem, od většiny sloves ani NActi bez předpony neexistují (*-bor*, *-mol*, *-nos*, *-vod*, *-por* atd.). Tato slova pak mají většinou pouze (konkretizovaný) význam VD (stsl. *zamyslъ*, *otъvētъ*, *obrazъ*, stč. *nápis*, *nános*, *úraz*).

2.2.1.4. Suffix -ā-

Tímto sufixem se tvoří primární abstrakta (srov. č. *bída*), snad původně ve smyslu kolektiva (tedy *bědstvo*), případně jména činností, obvykle s nulovým stupněm v kořeni, např. ie. **b^hugeh₂* ‘běh’, srov. řec. *φυγή*, lat. *fuga* (Bičovský 2008: 115). Dále srov. (často konkretizovaná) NActi v sti. (*janā-*, ← **ġenH-* ‘rodit se’), gót. (*giba* ‘dání, dar’, ← *giban* ‘dát’), lit. (*srava* ‘tok’, ← *sreu-* ‘téci, *rauda* ‘pláč’), stsl. (*slava*, ← *slujō*, *běda*, *kosa* ‘vlasy’ (srov. *česati*), *rōka* (srov. lit. *ranka* a *rinkti* ‘sbírat’)) (Erhart-Večerka 1981: 93, Erhart 1982: 117).

Pultrová (2011: 98n) o latinských jménech tohoto typu (*cūra* ‘péče’, *fuga* ‘útěk’, *mora* ‘prodlení, meškání, zdržení’)¹⁸⁵ pojednává společně s *o*-kmeny. Podobně postupuje také Brugmann (1906: § 89nn), jenž uvádí stsl. *laka* ‘klam, podvod’, *pavla* ‘střecha’, *opona* ‘pokrývka, záclona’, *raspona* ‘kříž’, *slava*, *črta* ‘čára’ (← psl. **čersti* ‘dělat rýhu, brázdu’,

¹⁸⁵ Leumann (1977: § 265) uvádí navíc pouze *mora*, ostatní (*toga*, *mala*, *rota*) Pultrová (2011: 75) považuje za nepersonální NAg.

← ie. **ker-t-* ‘řezat’),¹⁸⁶ *dira* (srov. -*dirati*), *rosa* (← ie. **ros-* ‘téci’).¹⁸⁷ Tento postup je výhodný pro srovnání NActi s oběma sufixy, např. stsl. *pochoda* ‘vycházka, procházka, pochod’ vedle *chodъ*, *tokъ* vedle strus. *patoka* ‘kapalina, tekutina’, stsl. *prilogъ* a č. *příloha* atd.

Ve staré češtině byl tento sufix produktivní většinou od *i*-kmenových verb (*příčina*, *úkora*, *osvěta*, *přípusta*, *uprava*, *výmluva*). Ve střední době měl méně živý rozvoj než -ъ, tvořilo se jím „výhradně od *i*-kmenů (*zhoubu*, *záloha*, *zásluha*, *proměna*, *ouhona*, *podpora*, *domluva*, *zámluva*...)“.¹⁸⁸ Produktivní byl i v době národního obrození a v nové češtině (HMČ: 275nn). Tvoří se jím především od prefigovaných sloves (např. *záliba*, *výroba*, *návnada*, *příhoda*, *ostuda*, *nástraha*, *útěcha*, *záruka*, *posila*, *záchrana*, *úklona*, *potopa*, *výměra*, *odplata*, *očista*, *úcta*, *náprava*, *výchova*, *přímluva*, *nákaza*, *střída*, *námaha*, *přísaha*, *zácpa*) s nepravidelnými alternacemi samohláskové kvantity (Dokulil 1967: 619, AMČ1: 293, PMČ: 151), převažuje však krácení (oslabený ablautový stupeň) kořenového vokálu. Jména označují jak NActi, tak VD.

Rozšířením *o*-kmenů a *a*-kmenů¹⁸⁸ vznikají *jo*-kmeny a *ja*-kmeny.

¹⁸⁶ Rejzek 2001: 119.

¹⁸⁷ Rejzek 2001: 545.

¹⁸⁸ „Pomocí sufixů -Ø (m.) a -a se samozřejmě nederivuje od sloves desubstantivních.“ Tuto tezi uvádí HMČ: 276 v souvislosti s tím, že sekundární imperfektiva bývají základem pouze tvoření substantiv verbálních (nč. -ní/-tí). Toto a abalautové změny v kořeni poukazují na starý (primární, od slovesného kořene) slovotvorný typ.

2.2.1.5. Suffix *-(i)io-*

Ve funkci NActi jsou jména s tímto formantem především neutra.¹⁸⁹ Suffix **-iom* je zděděný z indoevropštiny (Pultrová 2011: 88),¹⁹⁰ srov. stl. *devayaŷyam* ‘uctívání bohů’, *šušnahátyam* ‘boj s Šušnou’, lit. *bėgis* ‘běh’ atd. (Brugmann 1906: § 113; Erhart-Večerka 1981: 92).

V latině je typ na *-ium* produktivní, tvoří se jím především kompozita. Podle primárních kompozit, v nichž došlo k čistému přiřazení P+X+S k sobě (→ P-X-S),¹⁹¹ docházelo k analogickému tvoření „dekompozit“ (odvozenin už ze složených substantiv nebo verb), např. *artificium* ‘dovednost, zručnost’ (← *artifex* ‘řemeslník, odborník, umělec’).

I zde jde o čistá pojmenování děje i o konkretizovaná jména, např. NI: *nāvigium* ‘plavidlo, loď’, *remedium* ‘lék, léčivý prostředek’, NL: *comitium* ‘místo ke shromáždění, shromaždiště, sněmiště’, *refugium* ‘útočiště’, VD: *iūdicium* ‘soud, rozsudek, úsudek’, *compendium* ‘úspora při vážení, vývazek, výtěžek, výhoda, zisk’.

Tato jména v absolutní většině nemají svůj protějšek od stejného základu na *-tiō* nebo *-tus*. Vypadá to, jako by vyplnily mezeru v systému, kde nebyla NActi prvních dvou (produktivnějších) typů.¹⁹²

Jednoduché latinské útvary na *-ium* jsou NActi,¹⁹³ část z nich (jsou to sekundární odvozeniny *gaudium* ‘radost’, *odium* ‘nenávisť’, *studium* ‘snaha, úsilí’, *taedium* ‘hnus, odpor, nechut’, *nelibost*) však označuje spíše *nomina status* (jména stavu), neboť označují činnost popisovanou stavovým slovesem, tedy stav (Pultrová 2011: 88nn).¹⁹⁴

¹⁸⁹ Maskulina se objevují pouze ve slovanštině, např. stsl. *gnojь* (← *gniti*), *graždь* ‘žlab, koryto’ (← *graditi*), *krajь* (← **krojiti*), *kričь* ‘křik’ (← *kričati*), *plačь* (← *plakati*), *razbojь* ‘zabíjení’, *ubojь* ‘ubíjení’ (← *biti*), *stražь* ‘stráž’ (← *strěšti* (*strěg-*) ‘střežit’, *vъpljь* ‘křik, pláč’ (← *vъpiti*, *vъpljā* ‘křičet, plakat’), *znojь* ‘pot’ (← **zniti*) (Halla-aho 2006: 232n), č. *pláč*, *toč*, *taj* atd. (např. PMČ: 153). Latina z ie. převzala pouze nezávislý sufix *-ium*. Nemáme slova na *-ius* a *-ium* od stejného základu (Pultrová 2011: 88).

¹⁹⁰ V prajazyce se jím tvořila kvalitativní abstrakta od adjektiv se sufixem **-ios* (Pultrová 2011: 88).

¹⁹¹ Symbol P označuje prefix. Jde o prefixálně-sufixální (AMČ1)/prefixačně-sufixační (PMČ) odvozeniny. Jsou to např. *repudium*, *supercilium*, *manubrium*, *convicium*, *terripudium*, *tripudium*, *prodigium*, *prandium*, *praemium*, *cōnūbium*, *sacrilegium*, *compendium*, *principium*, *naufragium*. Tato jména nemají existující základové slovo ani nemohou být klasifikována jako vzniklá z kompozitních verb (Pultrová 2011: 88nn).

¹⁹² Srov. NActi na *-ia(e)* níže.

¹⁹³ Význam VD má *spolium* ‘stažená kůže’, NI/NL *solium* ‘sedadlo, trůn’.

¹⁹⁴ Latinská slova přejatá jako celek fungují i ve slovanštině, srov. v nč. *studium*, *kompendium* atd.

Ve slovanštině v tomto případě hovoříme o neutrálních (*b*)*jo*-kmenech: stsl. *(-b/-i)je*, stč. *-ě/-ie*, nč. *-e/-í*. Jako lat. *solium* (< **sod-i-o-*, ← **sed-*) je utvořeno stsl. *lože* (< **logh-i-o-*, ← *lešti*) (Halla-aho 2006: 74n).¹⁹⁵

Tento formant se objevuje také v č. sufixu *-ní/-tí*. Jde v podstatě o tvoření sufixem *-(i)io-* z ppp., tedy deverbativních adjektiv (participií, nikoli verb), tedy o NQual (srov. pozn. č. 190 a 195). Pultrová (2011: 83nn) je srovnává s latinským typem na *-tiō*. Význam obou typů je však natolik dějový, že se považují za NActi. Proto je uvádíme v této kapitole.

2.2.1.5.1. Sufix *-tiō (-siō)*¹⁹⁶

Jména se sufixem *-tiō* v latině znamenají zcela nejproduktivnější¹⁹⁷ způsob pojmenování děje. Pultrová (2011: 84) navrhuje teorie, které tento sufix dávají do souvislosti se sufixem **-ti-* a domnívá se, že tato verbální substantiva se tvoří na základě ppp. přidáním sufixu **-jen-*.¹⁹⁸ Proto tedy jde o sekundární formaci, utvořenou až v samotné latině, nikoli o formaci zděděnou. To se týká kombinace těchto sufixů (tohoto konglutinátu), ale samotné sufixy zděděné jsou. Jména na *-tiō* jsou tedy původně sekundární derivací přízvukovaným sufixem **-jén-* od verbálních adjektiv na **-tós*. Analogicky se pak tato NActi však tvoří celým sufixem *-tiō* přímo od verb.

Významově jde o „velmi základní, nejběžnější pojmenování dějů a stavů, v podstatě odpovídající infinitivům (ve srovnání s nimi mají tu výhodu, že mohou být snáze zahrnuty do vět, neboť mohou být přirozeněji doplněny přívlastkem atd.)“ (Pultrová 2011: 83nn).¹⁹⁹

¹⁹⁵ Sufix *-(i)io-m* je ve slovanštině mnohem produktivnější ve své primární funkci, tj. tvoření druhého typu abstrakt (NQual). Ve stsl. se NQual od primárních adj. odvozují jen zřídka (stsl. *ostrbje*, *sъdravbje*, *veselije*, *sytiye* ‘syťost’, č. *mládí*, *stáří*). Jejich hlavní funkcí je derivace z adjektiv odvozených, většinou desubstantivních, např. stsl. *milosrđdije*, *ugodije*, *dlъgotrъpělje*, *tbšteslavije*, č. *fialoví*, *růžoví*, ale i deverbativních: *lakomije* ‘lakota’, č. *(s)vědomí* atd. (Letz HD2: 94, Dokulil 1967: 405, Erhart-Večerka 1981: 97, HMČ: 278, AMČ1: 299). Srov. též lat. jména na *-tiō* a č. na *-ní/-tí*.

¹⁹⁶ Varianta *-siō* je od ppp. zakončených na *-sus*. Jako příklady obou podob uvedme *scrīptiō* ‘psaní’ a *mānsiō* ‘zůstání, setrvání’.

¹⁹⁷ Jen v PNS jich najdeme přibližně 850 (Pultrová 2011: 83).

¹⁹⁸ V latině existují substantiva s tímto sufixem také od přítomného kmene, např. *legiō*, *obliviō*, *regiō* atd. Tato jména doplňují systém NActi např. v případě, že verbum má více významů, např. *legiō* ‘legie’, pův. ‘vybírání, výběr, výbor’ (← *legere* ‘vybírat’) vs. *lectiō* ‘čtení, četba’ (← *legere* ‘číst’), *regiō* ‘směr, kraj’ (← *regere* ‘řídít, vést’) vs. *rectiō* ‘řízení’ (← *regere* ‘ovládat, spravovat’) (Pultrová 2011: 110n).

¹⁹⁹ Srov. též distribuci NActi na *-tiō* vs. *-ium* (Pultrová 2011: 88nn).

2.2.1.5.2. Sufix -ní/-tí

Alespoň co se produktivity týče, je tvoření latinských verbálních substantiv paralelní s českým -ní/-tí.²⁰⁰ „Teoreticky můžeme vytvořit substantivum na -ní/-tí z každého slovesa – bude srozumitelné a bude na první pohled „znít česky“.“ Česká verbální substantiva se také odvozují z „participií na -ný či -tý“.²⁰¹ Tomuto odpovídají i pojetí v české (a slovenské) literatuře (např. Letz NActi: 38, HMČ: 243, Dokulil 1967: 570). Kombinovanému latinskému sufixu -tiō tedy odpovídá stsl. -*nbje/tbje*, stč. -*nie/tie*, od střední doby č. -*ní/tí* (HMČ: 273).²⁰²

Tato substantiva se původně jako v latině²⁰³ tvořila pouze od sloves, která měla ppp. Časem se však analogicky vytvořila i k slovesům, která ppp. nemají (např. *spaní*, *bání* <*se*>), takže je dnes chápeme jako odvozeniny od slovesa vůbec,²⁰⁴ nikoli od jednoho slovesného tvaru (Dokulil 1967: 570, Šmilauer 1971: 66).

Zatímco latinská substantiva na -tiō jsou ženského rodu, v případě českého -ní a -tí jde o neutrum.²⁰⁵ Jak jsme již poznamenali, v tomto případě nejde hláskoslovně o týž sufix, jímž by se substantiva odvozovala (srov. i lat. rozšíření v gen. na -tiōnis), z hlediska celé struktury typu (odvozování „nejzákladnějších“ NActi z ppp.) však lze hovořit o paralelním tvoření.

Zatímco v latině se sufix -(i)io- uplatnil pouze v kategorii NActi a stal se zde velmi produktivní, ve slovanštině si jako samostatný (ne však už ve vydělených v konglutinátech s formanty (adjektivizovaných) ptcp./deverbativních adj.) zachoval pouze funkci původní (sc. tvoření NQual). Substantivum *lože* se totiž vykládá také jako původní *es*-kmen (Halla-aho 2006: 75) a stsl. *сѣнь* ‘sen’ (lat. *somnium*), jež se jako NActi někdy uvádí, je vlastně rozšířením substantiva *сѣнь* (lat. *somnus* ‘spánek’).

²⁰⁰ Tento mladší typ uspokojil derivační potřeby všech typů sloves, tedy i těch, od nichž se jiná NActi netvořila (*minqti*, *znáti*, *kupovati*) (HMČ: 274).

²⁰¹ Pultrová 2011: 83nn. V případě nč. -ný a -tý se jedná o participia adjektivizovaná (složený tvar adjektiva). Participia jako taková jsou zakončena na -n či -t.

²⁰² Srov. též funkční blízkost infinitivu: „deverbal nomina actionis, which, perhaps, should be considered as part of a verbal paradigm, suppletive forms of the infinitive, which only has the nom. and the acc., and the supine, which only has the acc.“ (Halla-aho 2006: 75n).

²⁰³ Pultrová 2011: 83nn.

²⁰⁴ Na rozdíl od ostatních NActi slovanská jména tohoto typu vyjadřují kategorii vidu, srov. *sekání* x *seknutí*.

²⁰⁵ Srov. zde přejímky z latiny. Většina slov jako *corruptiō* > *korupce* (lat. -tiō > č. -ce) či *confessiō* > *konfessí* > *konfese* (lat. -siō > stč. -sí, nč. -se) byla přejata jako celek a zachovala si ženský rod, některá slova přešla k n., např. nč. *procesí* < lat. *prōcessiō*.

2.2.1.6. Suffix *-iā-*

NActi s tímto sufixem najdeme v sti. (např. *vidyā-*, ← *vid-* ‘vidět’), řečtině (*μαυιά/-ίη* ‘šílenství, zuřivost’), lit. (*žinia* ‘zpráva’, ← *žinoti* ‘vědět’, *kančia* ‘utrpení’, ← *kentėti* ‘trpět’) atd. (Erhart-Večerka 1981: 94, Erhart 1982: 118).

Latinská jména na *-ia* (obvykle v pl. *-iae*) jsou často prefigovaná,²⁰⁶ některá jsou primární, utvořená prefixálně-sufixálním postupem (*dēliciae* ‘potěšení, radost, rozkoš, slast’, *inedia* ‘půst, hladovění, hladovka’, *īnfītia* ‘zapírání, popírání’, *manubiae* ‘výtěžek z kořisti’, *vindēmia* ‘vinobraní’), jiná jsou analogicky odvozena ze složeného verba (*excubiae* ‘ležení mimo tábor, hlídání, hlídka’, *vindiciae* ‘prozatímní držení’, *exuviae* ‘nepříteli svlečená zbroj atd.’, *exsequiae* ‘pohřební průvod’). Tyto odvozeniny ze složených verb nemají protějšky na *-tiō* (Pultrová 2011: 112).²⁰⁷

Příkladem slovanských *ja*-kmenů jsou stsl. *lbža*, *volja* (← *velěti*), *pъrja* ‘pře’ (← *pъrěti*), *straža*, *tblja* (← *tblěti*), *želja* (← *želěti*), *žęzda* ‘žízeň’ (psl. **žęd’a*,²⁰⁸ ← *žędati*) (Brugmann 1906: § 111, Erhart-Večerka 1981: 94, více viz Halla-aho 2006: 252n). I zde často docházelo ke konkretizaci, např. *staja* ‘stáj’, *šija*, *svěšta* (psl. **svět’a*)²⁰⁹.

V nové češtině nejsou NActi se sufixem *-e/-ě* produktivní (PMČ: 153), jde pouze o stará slova, u nichž je díky hláskovým změnám souvislost se slovesy lecky málo jasná (Šmilauer 1971: 71), např. *saze* vlastně ‘usazenina’ (← **sōd-*, od ie. **sed-*, srov. *sadit*),²¹⁰ *píce* (← **pitati* ‘krmit’), *tůně* (< stč. *tóně*, < psl. **to(p)n’a*, ← **topiti* (*sę*)),²¹¹ *hráz(e)*, *nůše*, *hrábě*,²¹² *svíce*, *příze*, *pomyje*, *krmě*, *chůze* (< **chodja*), *koupě* (< **kupja*), *záře*, *žíře* ‘žár’, *báj(e)*, *ráz(e)*, *pláce* ‘plat’, (z)*vůle*, *vůně*, *říje*, *stříž(e)*, *práce* (< **portja*, ← *portiti* ‘poslat’),²¹³ *péče* (< **pekja* ‘starost, trápení’, ← *péci*),²¹⁴ *naděje* (Dokulil 1967: 618n).

²⁰⁶ To je společný rys těchto substantiv s NActi na *-ium*.

²⁰⁷ Zde jde o společný rys s NActi na *-ium*. S NActi na *-ium* je dle Pultrové formálně (co se týče původu) spojuje také skutečnost, že většiny z nich se užívá jako pl. tant. (Pultrová 2011: 112).

²⁰⁸ Rejzek 2001: 750.

²⁰⁹ Rejzek 2001: 618.

²¹⁰ Rejzek 2001: 563.

²¹¹ Rejzek 2001: 683.

²¹² Plurálovou formu srov. s lat. pl. tant. a také s kolektivy (kap. 2.3.2.1.).

²¹³ Rejzek 2001: 494n.

²¹⁴ Rejzek 2001: 456.

Ve srovnání s *a*-kmeny (a také na rozdíl od latinských *ia*-kmenů) je „poměrně málo těchto kompozit“ (Letz NActi: 45), tato substantiva jsou tvořena od sloves většinou nedokonavých bez předpony, mají tedy ráz nedokonavosti (Šmilauer 1971: 71).²¹⁵

2.2.1.7. Suffix *-ro-*, *-rā-*

NActi s tímto sufixem jsou např. ai. *ágram* ‘začátek’, *ásira* ‘(vý)trysk, střela’, řec. *δῶρον* ‘dar’, kelt. (ir. a kymr. *galar* ‘truchlení, zármutek, žal, nářek’), germ. (sthn. *scobar* ‘kupka, stoh’, ← *scioban* ‘šoupat, tlačit’; *būr* ‘byt’, stisl. *būr* ‘komora, pokoj’, ← *būan* ‘stavět’), lit. *sautrs* ‘pokrm z kopřiv’ (← *šuntù*, *šùsti* ‘smažit, dusit, škvařit’) a *gaĩsras*, *gaisrà* ‘jasné světlo’ (Brugmann 1906: § 258, Erhart-Večerka 1981: 92). Velmi často mají význam VD.

Z latinských NActi lze uvést neutrum *stuprum* ‘zneuctění, zhanobení, znásilnění’ (← ie. **(s)teup-* ‘udeřit, tlouci’) (Pultrová 2011: 128).

Ze slovanských NActi se uvádí maskulina a feminina, např. stsl. *darъ* (← *dati*), *měra* (< **mērā*, srov. sti. *mimāti* ‘měří’, řec. *μέτρον* ‘míra’), *pirъ* ‘hostina, kvas’ (← *piti*), *pronyrъ* ‘špatnost, zkaženost, hříšnost’ (← **nyti*, srov. *unyti* ‘duševně upadnout’), *rarъ* ‘zvuk, hluk’ (Brugmann 1906: § 258, Erhart-Večerka 1981: 92 a 94, Halla-aho 2006: 67).²¹⁶ Mátl (1954: 139) se domnívá, že toto *-r-* je výsledkem heteroklize *r-/n-* kmenů,²¹⁷ srov. např. *darъ* – *danъ*, *měra* – *měnъ*, *mara* – *obmanъ*.²¹⁸

2.2.1.8. Suffix *-(s)mo-*, *-(s)mā-*

Primární NActi s tímto sufixem jsou v indoevropských jazycích četná, srov. sti. *bhāmas* ‘světlo’, řec. *θῦμός* ‘dým’, kelt. (ir. *glām* ‘klení, kletba’), germ. (sthn. *farm* ‘jízda, postup’) a balt. (lit. *dumai* ‘dým’, *užmas* ‘hučení, hukot’) (Brugmann 1906: § 174, Erhart 1982: 123).

²¹⁵ Srov. také přebírání cizích slov do češtiny jako celek, jejich sufix je potom *-ie* (např. i z řec. *dyslexie*).

²¹⁶ Slovo *žirъ* ‘pastvina’ (← *žiti*) je NL.

²¹⁷ Srov. také heteroklitická *nomina temporalia* (kap. 2.1.1.3.).

²¹⁸ Srov. také sufix *-ro-*, *-rā-* s předcházejícím vokálem: snad lat. *littera* (možná ← *linō*, od ppp. *litus*?) (Leumann 1977: § 286), stsl. *stežerъ* ‘založení, základ, podklad’ (srov. lat. *tegere* ‘krýt’), *govorъ* (← ie. onomatopoický kořen **gou-* (Rejzek 2001: 212)), snad *kotora* ‘hádky’ (Halla-aho 2006: 67 a 84).

Lat. slovo *numerus* ‘část, člen, rozčlenění, číslo, počet’ snad souvisí s řec. *véμω* ‘udělit, dát podíl, přičíst’, *vóμος* (OLD: 1203), Leumann (1977: § 286a) toto *-ero-* však považuje za výsledek rotacismu < *-eso-*.

Jako latinská maskulina na **-mus**²¹⁹ uvádí Pultrová (2011: 120nn) *animus* ‘duch’ (← **h₂enh₁*- ‘dýchat’) a *fūmus* ‘dým’ (← **dh_ueh₂*- ‘kouřit, čadit, supět, funět’).²²⁰

Slovanská maskulina mají sufix **-mъ**, jsou to např. stsl. *dymъ*, *glumъ* ‘vtip, žert, šprým’, *chramъ*, *kosmъ* ‘vlasy’, *šumъ*, *umъ* ‘rozum’, *krъmъ* ‘jídlo, strava’,²²¹ dále snad *sramъ* ‘ostuda, hanba, potupa’ (Brugmann 1906: § 173n).

Latinská feminina na **-ma** mají především význam VD (*fāma* ‘mluvení, vypravování, báje’ (srov. *fārī* ‘mluvit’), *forma* ‘podoba, tvar’, *lāma* ‘louže, kaluž’, *rīma* ‘štěrbina, skulina’, snad *spūma* ‘pěna’,²²² *turma* ‘četa’), nositeli neaktivního děje jsou *anima* ‘duše’, *flamma* ‘plamen, plápol’ a *palma* ‘dlaň’, slovo *līma* ‘pilník’ je NI (Pultrová 2011: 120nn).²²³

Stsl. feminina jsou *gluma* ‘necudnost, neřest’, *kosma* ‘vlasy’ a *krъma* (Brugmann 1906: § 173n, Halla-aho 2006: 85).

2.2.1.9. Suffix **-(s)no-**, **-(s)nā-**

Tímto sufixem se tvořila NActi v sti. (např. *svapnas*), řec. (ὕπνος), stsev. (*svefn*), lit. (*sapnas*) (Erhart-Večerka 1981: 93), vše < ie. **supno-* ‘spánek’ (Halla-aho 2006: 44).

Latinská neutra se sufixem **-num** mají pasivní, často rezultativní význam (*dōnum* ‘dar’, *frēnum* ‘udidlo, uzda’, *grānum* (odpovídá gót. *kaúrn* a č. *zrno*), *lignum* ‘dříví, dřevo’), někdy je jejich význam instrumentální (*scamnum* ‘lavice, podnož, stolička’), jindy význam není zcela jasný (*signum* ‘znamení’ (NI či VD)). Jediným skutečným NActi je *rēgnum* ‘vláda’, je však pravděpodobně denominativní (← kořenné jméno *rēx* ‘král’) (Pultrová 2011: 122nn).²²⁴

Slovanská neutra na **-no** mají většinou význam předmětu nebo výsledku děje, srov. *vrěteno*, *věno*, *sukno*, *luno*, *runo* ‘rouno, vlna’ (Brugmann 1906: §178nn), *poleno* a *česno*.

Latinská maskulina na **-nus** řadí Pultrová (2011: 120nn) stejně jako m. na **-mus** do kategorie *nepersonálních účastníků děje*. Jediným skutečným NActi je *somnus* ‘spánek’. Jeho

²¹⁹ U některých těchto slov Pultrová soudí, že jejich původní význam pravděpodobně nebyl vždy NActi (popř. VD), neboť význam VD není spjat s významem pojmenování děje samého/jako takového, ale spíše jde už o neaktivní proces, tedy o konkrétního *nositele děje*, a vytváří kategorii *nepersonální účastníci děje* (Pultrová 2011: 120nn).

²²⁰ Slovo *rēmus* ‘veslo’ (← **h₁reh₁*- ‘veslovat’) má sufix **-smo-** (< **retsmos*), jeho význam je NI. Další slova, jež uvádí Brugmann (1906: § 173nn) a Leumann (1977: § 289), nemají jasnou etymologii.

²²¹ U slov *kosmъ* a *krъmъ* srov. také ženské varianty *kosma* a *krъma*. Podobně srov. lat. m. *animus* a f. *anima*.

²²² Slovo *spūma* snad mělo pův. formant **-mn-**, srov. slov. *pěna* (Brugmann 1906: § 174).

²²³ Další slova, jež uvádí Brugmann (1906: § 173nn) a Leumann (1977: § 289), nemají jasnou etymologii.

²²⁴ Další slova, jež uvádí Brugmann (1906: § 178nn) a Leumann (1977: § 290), nemají jasnou etymologii.

slovanským ekvivalentem je *сънъ* ‘spánek’.²²⁵ Dalšími uváděnými slovanskými příklady NActi na *-nъ* jsou stsl. *blaznъ* ‘mýlka, blud’, *zvonъ* pův. ‘hlahol, zvuk, zvonění’ a konkretizované *trъnъ*,²²⁶ *plěnъ*²²⁷ ‘kořist, lup’, *člъnъ*²²⁸ ‘člun’, *stanъ*²²⁹ ‘postavení, rozestavení, sestava, stanoviště, ležení’ (Brugmann 1906: § 179nn, Halla-aho 2006: 65).

Latinská feminina na *-(s)na*, jež můžeme považovat za NActi, jsou *lūna* ‘měsíc’, pův. ‘záře, světlo’ (přesně odpovídá slov. *luna*) a *cēna* ‘jídlo, oběd, hostina’ (Pultrová 2011: 122nn).²³⁰

Slovanská feminina s tímto sufixem jsou stsl. *cěna*, *měna*, *vina*, *stěna*,²³¹ *strana* (← *-strěti*) (Brugmann 1906: § 179nn, Halla-aho 2006: 82).

Ze synchronního hlediska nejsou sufixy *-mo-*, *-mā-* a *-no-*, *-nā-* produktivní. Nacházíme mezi nimi pouze stará slova. Latinské výrazy jimi odvozené tvoří formálně i sémanticky nejednotnou skupinu. Významově zde můžeme hovořit o jistém zasažení dějem (spíše než o pasivním významu), což dobře koresponduje s významem adj. na *-nus* (*bonus*, *dignus*, *plānus*, *plēnus*). Sufix *-nus* (ie. **-no-*) nese takový význam, že je docela logické, že slovanské jazyky jej využily k tvoření ppp. (Pultrová 2011: 39 a 124). Jak jsme viděli, řada slovanských slov také význam (zpodstatnělého, konkretizovaného) ppp., tedy VD, skutečně nese.²³²

²²⁵ Obě slova stejně jako výčet výše pocházejí > ie. **supno-*. Halla-aho (2006: 44) mluví o slovanském *сънъ* a řec. *ὑπνος* ve spojitosti s ie. **sup-r* > řec. *ὑπαρ* ‘denní sen, vidina’, lat. *sopor* ‘(tvrdý) spánek’ (srov. *somnus*). Jde tedy o příklady heteroklize, srov. také lat. *dōnum* a slov. *darъ* – *danъ* atd., viz též kap. 2.1.1.3. a 2.2.1.7.).

²²⁶ Možná ← ie. **(s)ter-* ‘být tvrdý’ (Rejzek 2001: 675).

²²⁷ ← ie. **pel-* ‘vysloužit si, prodat’ (Rejzek 2001: 474), tedy jde o VD.

²²⁸ ← ie. **kel-* ‘zvedat se’ (Rejzek 2001: 118), snad též VD.

²²⁹ Ppp. od *stati* (Rejzek 2001: 598, Halla-aho 2006: 65), pod sufixem *-no-* jej uvádí i Erhart-Večerka 1981: 93 a Erhart 1982: 123, deklinačně se však jedná o *u*-kmen, Brugmann (1906: § 204) jej také uvádí u formantu *-nu-*. Slovanské *u*-kmeny však již v psl. období splývaly s mnohem početnějšími *o*-kmeny (ZS: 44). Srov. podkap. o VD (2.2.1.1.). Srov. též lat. substantivizovaná ppp. s významem VD jako *o*-kmeny (*vōtum*, *prōmissum*, gen. *-ī*, n.) a NActi na *-tu-* tvořená analogicky z ppp. (*vīsus*, *habitus*, gen. *-ūs*, m.) (kap. 2.2.1.14.).

²³⁰ Slova *cūnae* ‘kolébka’, *lāna* ‘vlna’ a *penna* ‘pero, peří’ význam NActi nemají.

²³¹ ← ie. **stei-*, **stī-* ‘stávat se kompaktním, trdnout’, mohlo tedy znamenat ‘co je ztvrdlé’ (Rejzek 2001: 601).

²³² Srov. podkap. o VD (2.2.1.1.).

2.2.1.10. Suffix *-men-*

Suffix *-men-* se dává do souvislosti se sti. *-ma* (*bháarma* ‘břímě’, *dhāma* ‘ustanovení, zákon, sídlo’), řec. *-μα* (*φέρμα* ‘břímě’, *ῥεῖμα* ‘proudění, proud, tok, řeka’),²³³ armén. *erdumn* ‘přísaha’, *barjumn* ‘vzetí, odnětí’, ir. *sruaim* ‘proudění, proud, tok, řeka’, *deilm* ‘hluk’, germ. (sthn. *nāmo*, stisl. *nafn*, gót. *namō* ‘jméno’), balt. (lit. *augmũ* ‘růst, výrůstek, nádor’, *sėmens* (pl.), prus. *semen* ‘semeno, setí, setba’) jako sufix tvořící NActi, jež mohou nabývat konkrétního významu a označovat tak věci. V této funkci jsou to především neutra.²³⁴ Suffix *-men-* tvoří také maskulina, a to NAg, především v řec. (*ποιμήν* ‘pastýř’, *ἡγεμών* ‘vůdce, velitel, vládce’) a balt. (*piemuō*, gen. *-ens* ‘pastýř’), a opět NActi (např. sti. *vidmán* ‘vědění, moudrost’, řec. *τελαμών* ‘řemen (držadlo)’, ir. *menme* ‘mysl’, gót. *hliuma* ‘vyslyšení, sluch’, lit. *tešmũ* ‘vemenó’) (Brugmann 1906: § 164nn).

„Vznik suffixu *-men-* vykládá se již dlouho připojením suffixu *-en-* k rozšiřovacímu elementu *-m-*.“ Benveniste pak tento výklad precisoval v tom smyslu, že jeho východiskem je původní heteroklitický sufix *-mer/men-*. Po eliminované podobě *-mer-* zůstaly jen slabé stopy v chetitštině a v řečtině (např. *λῆμαρ* a homér. *λῆμα*, *-ατος*) (Mátl 1954: 139n, srov. tam i zdroje).²³⁵

Co se týče významové stránky, objevují se i názory, že původní význam těchto substantiv není NActi, ale že sloužila primárně k tvoření specifických významů (Pultrová 2011: 120), že jejich věcný význam je rozhodně starší (Isačenko 1954: 115, dle Porziga).²³⁶

Proto Pultrová (2011: 115 a 120) latinská neutra na *-men* (gen. *-minis*) řadí do široké kategorie *nepersonálních účastníků děje* (*nepersonálních nositelů děje*).²³⁷ Přesto však tato jména se zřetelem k NActi rozebírá. Ze seznamu primárních odvozenin: např. *agmen* ‘hnaní, tažení, tah, proud, pochod, voj’ (← *agere* ‘hnát’), *carmen* ‘zpěv, píseň’ (< **canmen*, ← *canere* ‘zpívat, pět’), *crīmen* ‘obvinění, nařčení, žaloba, zločin’ (srov. *cernere* ‘rozlišovat, rozhodovat, stanovit’), *flūmen* ‘tok, proud, řeka’ (← *fluere* ‘plynout, téct’), *fulmen* ‘blesk’ (<

²³³ „V řečtině je ovšem *men* rozšířeno o element *t*: **mpt* > *-mat-*“, např. *ὄνομα*, gen. *ὀνόματος* (Erhart 1982: 112).

²³⁴ V některých jazycích (sthn., lit.) neutra přešla v maskulina (více viz in Brugmann 1906: § 164nn), srov. také řec. n. *ῥεῖμα* vs. slov. m. **strumy* (*-t*- epenteze) ‘tečení’ a psl. n. **stremę* vs. č. m. *třmen*.

²³⁵ Jako *-(m)en-* tento sufix rozebírá i Halla-aho 2006: 31.

²³⁶ Dále srov. „Znakem jisté dějovosti mohl být podle potřeby pojmenován stejně předmět, na němž se znak jevil, jako abstrahovaný děj sám; původně byla jistě větší potřeba prvé, tedy starší vrstva těchto substantiv měla bezpochyby od počátku význam většinou konkrétní“ (Mátl 1954: 141). Bičovský (2008: 114) útvary na *-men-* popisuje jako „jména výsledků činností nebo jejich nástrojů“.

²³⁷ Nositelem děje se nemyslí aktivní činitel, ale např. lat. *flūmen* = „co teče“ (Pultrová 2011: 165).

**fulgmen*, ← *fulgēre* ‘blýskat se, třpytit se’), *lūmen* ‘světlo, lesk, třpyt’ (< **louksmen*, srov. *lūcēre* ‘svítit, zářit’), *nūmen* ‘pokyn, rozkaz, vůle’ (← *nuere* ‘dávat, znamení hlavou, kývat, kynout’), *sēmen* ‘símě, rod, pokolení’ (← *serere* ‘sít, sázet, plodit’), *volūmen* ‘závit, vinutí, točení, svitek’ (← *volvere* ‘valit, válet, točit, vinout’) atd. vyplývá, že ve srovnání s jinými NActi od týchž sloves tyto odvozeniny odrážejí intransitivní význam verba, resp. nesou náznak mediální charakteristiky (zasahují samy sebe),²³⁸ a proto se Pultrová domnívá, že mohou být v přímém vztahu k sufixu mediálního ptcp. *-*mno*- (Pultrová 2011: 120 a 165). Jsou-li neutra se sufixem -*men*- skutečně substativizovanými neutrálními tvary mediálního ptcp.,²³⁹ jak Pultrová (2011: 83) navrhuje, pak zde máme další příklad vzniku substantiv s významem NActi (popř. předmětu děje) ustrnutím participia.²⁴⁰

Slovanská jména s tímto sufixem, sc. psl. a stsl. -*mę* (gen. -*mene*), č. -*mě* (gen. -*mene*) nebo -*meno*,²⁴¹ jsou ve velké většině pokračováním ie. slov na -*men*-, např. stsl. *brēmę* ‘břímě, břemeno’ (< psl. **bermę*, < ie. **bhermen*, srov. *b̆rati*),²⁴² *sēmę* ‘sémě, símě, semeno’ (< ie. **sēmen*), psl. **znamę* ‘znamení, znak’ (< ie. **gnōmen*-, srov. *znát*),²⁴³ dále **vrēmę* ‘čas’ (< ie. **uert-men*, ← *vertere*),²⁴⁴ **tēmę*,²⁴⁵ psl. **vymę* ‘vemenó’ (< ie. **ūd̥h-men*, ← **eudh*- ‘otékat, nadouvat se’),²⁴⁶ stsl. *imę* (< psl. **j̆mę*),²⁴⁷ psl. **slēmę* ‘slemenó, vrchní krokev ve střeše, hřeben střechy, horského hřbetu’ (< psl. *selmę*²⁴⁸).²⁴⁹

²³⁸ Některá substantiva mediální charakteristice neodpovídají, např. *crīmen*, *regimen*, *sēmen*.

²³⁹ Suffixem *-*mno*- se kromě mediálních ptcp. tvořila také ptcp. pasivní, srov. řec. -*μενος*, ír. -*manas* (Bičovský 2008: 114). Substantivizovaná ptcp. s tímto sufixem pak mohou být buď předmětem děje, jímž zasahují sama sebe (mediální ptcp.), jímž jsou zasahována (pasivní ptcp.), nebo i VD, pokud je děj ukončen, vždy záleží na čase/aspektu.

²⁴⁰ Na sufix -*mno*- poukazuje také to, že v sti. stojí suffixy -*men*- a -*mo*- (kap. 2.2.1.8.) často vedle sebe (Brugmann 1906: § 174). Srov. také tabulku korespondencí mezi ie. adjektivními (participiálními) a substantivními suffixy, již uvádí Pultrová (2011: 145), kde s ie. -*mno*- souvisí i lat. a slov. adj. (ptcp.) na -*no*-. Proto všechny tyto suffixy probíráme za sebou v této kategorii.

²⁴¹ „V češtině se obvykle prosadil tvar kmene slabých pádů *-*menos* – sr. *símě* ~ *semeno*, *břímě* ~ *břemeno* atd.“ (Bičovský 2008: 114).

²⁴² Mátl (1954: 140) tvrdí, že toto slovo dokazuje původní význam základu *bher*- ‘nést’, pak se význam změnil na ‘brát’.

²⁴³ Rejzek 2001: 740.

²⁴⁴ Isačenko 1954: 120.

²⁴⁵ Snad ← ie. **tem*- ‘řezat’, původně tedy ‘předěl, řez’ (Rejzek 2001: 655).

²⁴⁶ Rejzek 2001: 705.

²⁴⁷ Izolované slovo (Erhart-Večerka 1981: 96), Isačenko (1954: 128n) je dává do souvislosti s verbem **jm̥*, *j̆ti* (lat. *em̃*, *emere*) → **j̆m-mēn* či **j̆m-m̃nt*. Obvykle se dává do souvislosti s *nōmen*, např. Rejzek 2001: 253.

²⁴⁸ Srov. lit. *šelmū* ‘štit (domu), lomenice’, pravděpodobně k anglosas. *helma* ‘kormidlo’ (Brugmann 1906: § 165).

²⁴⁹ Stsl. *ramę* ‘rámě, ramo’ je < psl. **ormę*, **ormo* (Rejzek 2001: 526), místo *ramo* (Brugmann 1906: § 166).

Bez doloženého indoevropského příbuzenstva je pouze stsl. *plemę* ‘plémě, plemeno’ (< psl. **plemę*, < **pledmen-*, tedy ‘to, co se plodí’),²⁵⁰ které se však svým vokalizmem hlásí k prastaré vrstvě. Z toho Mátl vyvozuje, že ve slovanštině už sufix *-men-* nebyl produktivní (Mátl 1954: 148). Podle Isačenka (1954: 120) však slova jako *pismę* ‘písmo’ (← **pisati*) a *čismę* (< **čitsmę*, je tvořeno pomocí rozšířeného sufixu **-smę*, jako řec. *γράφμα*), jež jsou pouze slovanská, produktivnost tohoto sufixu na slovanské půdě dokazují.

K těmto dvěma slovům však Mátl (1954: 147n) uvádí: „Je těžko pochopit, že by suffix tak dlouho neplodný najednou obnovil svou produktivitu ve dvou případech, a to ještě v pozmeněné podobě *-smen-*.“ Navrhuje řešení, „že nebyla vytvořena produktivní silou suffixu, nýbrž na základě významové analogie, podle vzoru nebo předlohy *znamę*, a to v době pozdní, bezpochyby až v staroslověnské.“ Nejprv bylo k *znamę* přitvořeno *pismę*, a to snad ani ne z verba, ale přetvořením staršího substantiva *pisъmo*, podle *pismę* pak vzniklo *čismę*, a to patrně z infinitivu, který už tehdy zněl *čisti* (se *-s-*) nebo přetvořením starého synonyma *čislo*, *-s-* tedy nemá původ v hláskovém vývoji, ale v kontaminaci *pismę* + *čislo* → *čismę*.²⁵¹

Po sémantické stránce zkoumá Mátl (1954: 142nn) tato slova především z toho hlediska, místo jakých řeckých a latinských slov stála ve staroslověnských překladech. Např. slovo *plemę* stálo za řec. *γέννημα*, lat. *generātiō* nebo řec. *σπέρμα*, lat. *sēmen*, ale i místo dalších. Na rozdíl od dílčích výnamů slov na *-men-* v jiných jazycích podle něj „slovanská jména tohoto typu nemají sice význam dějový, ale přece jen značně abstraktní ve smyslu logického zobecnění.“

Isačenko na základě zkoumání významových okruhů slov na *-men-* (1. vznik života (klíčení, rození, těhotenství, plození) (*sěmę*)²⁵², 2. vrchol, špička, krajní konec něčeho, 3. znak, znamení) shledává jejich původní význam jako ‘znak, znamení’, který se přenášel na místo, kde se znak umísťuje, vrch, vrchol něčeho (**slěmę*, **těmę*, srov. také m. *pramen* ‘vrch toku’), znak plodnosti (**vymę*), příznak těhotenství (*brěmę*), rodový znak (*plemę*, **znamę*, *imę*), písemný znak (*pismę*, *čismę*), znak návratu (**vrěmę* ‘čas’) atd. (Isačenko 1954: 129).

²⁵⁰ Rejzek 2001: 474. Souvislost s kauzativem *ploditi* uvádí také Isačenko (1954: 123), e-ový ablautový stupeň zdůvodňuje předpokladem intransitivního **pled-ti* s významem ‘rodit se’, jež se však nedochovalo, neboť po změně *-dt-*, *-tt-* > *-st-* splynulo s **plet-ti* ‘plést’.

²⁵¹ V neprospěch slovanské produktivity Mátl (1954: 148) také připomíná na základě odvozenin od nich i slova, jež musela existovat, ale nejsou doložena (zanikla) nebo přešla k jiným kmenům, např. **stamę* – *stāmen*, řec. *σήμων* (m.), **prěsmę* ‘přestávka, přerušení’ = *prěstanъ*, **chormę*.

²⁵² „Rozhodne pri slove **sěmę* nemôže byť reči o „dejovom význame“, (...) **sěmę* znamená niečo iné než „satie““ (Isačenko 1954: 117).

Vedle neuter na *-men-* stojí také maskulina. V latině je tento sufix více méně latentní (Pultrová 2011: 118), objevuje se na rozdíl např. od řečtiny pouze ve variantě *-mōn-*, tedy *-mō* (gen. *-mōnis*). Jediným NActi je substantivum *sermō* ‘rozmluva, hovor, řeč’ (← *serere* ‘pojit, plést’, či ← ie. **suer-* ‘šeptat’ (Pultrová 2011: 118, dle Pokorny)).²⁵³

„Ablautová varianta *-mōn* odpovídá maskulinům typu č. *řemen* označujícím nástroje“ (Bičovský 2008: 114), stsl. sufix měl podobu *-my* (gen. *-mene*), č. *-men*. Patří sem č. *plamen* (< psl. **polmy*, ← **polti* ‘plát’ (Rejzek 2001: 471)), *pramen* (< psl. **pormy*, ← **porti* ‘trhat, párat’, pův. ‘něco odtrženého, proužek (vlasů, vody atd.)’ (Rejzek 2001: 495n)), *ječmen* (< psl. **ęk-*, kt. vychází z ie. **ank-* ‘ohýbat’, při dozrávání se jeho klasy ohýbají k zemi (Rejzek 2001: 246)), *křemen* (< psl. **kremy*, bud’ ← **ker-*, **kre-* ‘hořet’, nebo **(s)ker-*, **(s)kre-* ‘řezat, sekat’ (Rejzek 2001: 316n)), *řemen* (< psl. **remy*, < ie. **re-men-*, asi ← **(a)re-* ‘spojovat, přiléhat’ (Rejzek 2001: 554n)), *třmen* (< psl. **stremę* (tedy původně n.), snad ← ie. **strebh-* ‘vinout, kroutit’ (Rejzek 2001: 681)), *kmen* (< psl. **kъmenъ*, asi < **kъn-men-* (Rejzek 2001: 280)) a psl. **strumy* (srov. řec. n. *ῥέμμα*, *-t-* je epentetické (Isačenko 1954: 117)).²⁵⁴ Tato maskulina mají mediální nebo pasivní význam (jež někdy nelze rozlišit), tedy význam předmětu, popř. výsledku děje.

2.2.1.11. Suffix *-(e)s-*, *-(o)s-*

Suffix *-es/os-* „tvořil primární substantiva neutra s vokalizmem *-o-* v kořenné slabice. Významem to byla jednak abstrakta, jednak (podle Porziga většinou) pojmenování konkrétních věcí“ (Mátl 1954: 149nn). Tímto sufixem se tvoří *(e)s*-kmenová neutra s významem NActi v sti. (např. *śravas-* ‘slovo, hlas, pověst, zpráva, řeč, sláva, věhlas’, ← *śru-* ‘slyšet’, *jānas* ‘rod’), řec. (*γένος* ‘rod’, *ῥπος* ‘slovo, řeč’, *κλέος* ‘slovo, hlas, pověst, zpráva, řeč, sláva, věhlas’, ← **kleu* ‘slyšet’)²⁵⁵, ir. (*clū* ‘sláva’), gót. (*sigis*),²⁵⁶ stisl. (*sigr*, *-rs* ‘vítězství’), lit. (*menas* ‘umění’), chet. *nepiš* ‘nebe’ (Brugmann 1906: § 398n, Erhart-Večerka 1981: 96, Erhart 1982: 110).

²⁵³ Ostatní slova, jež uvádí Brugmann (1906: § 168), sc. *termō*, *salmō*, *alimō* (srov. *alimōnia*) a *Sēmō* ‘bůh setby’, význam NActi nemají, patrně ani nejsou deverbativní.

²⁵⁴ Halla-aho (2006: 31) uvádí jako příklad maskulin na *-men-* pouze dvě stsl. slova: *kamy* (není deverbativní) a *plamy*. Ostatní mužské *en*-kmeny přešly k *i*-kmenům, srov. *korenъ*, *prъstenъ*, *remenъ*, *jelenъ*, *stepenъ*. Srov. též Brugmann 1906: § 164.

²⁵⁵ Pův. asi ‘co se (o někom) slyší’ (Mátl 1954: 149nn).

²⁵⁶ Gótská slova, např. také *agis* ‘strach’ přešla k *o*-kmenům (Halla-aho 2006: 37), také lit. *menas* (Brugmann 1906: § 398).

Latinská neutra na **-us** existují ve dvou ablautových typech. První z nich má genitiv na **-eris**,²⁵⁷ např. *foedus* ‘smlouva, úmluva’, *genus* ‘rod, původ’, *opus* ‘dílo, práce, činnost’, *pondus* ‘tíže, váha, závaží’, *vellus* ‘vlna, rouno’, *venus* ‘půvab, krása, vděk’, *vulnus* ‘rána, zranění’. Kvůli pasivní diatezi a perfektivnímu významu těchto slov vyslovuje Pultrová hypotézu, že sufix **-es-**, **-os-** by mohl souviset se perfektním **-ues-/uos-**,²⁵⁸ jež nese význam stavu (Pultrová 2011: 105nn a 145).

Druhý typ NActi, v gen. zakončený na **-oris**, je sekundární, hyperkorektní formací stejného původu jako typ *genus*. Jsou to např. *decus* ‘ozdoba, okrasa’, *fēnus/faenus* ‘výnos, výtěžek, úrok’, *pignus* ‘základ, zástava, záruka, záloha’, *tempus* ‘čas, doba’. Etymologie slov této skupiny je méně jasná než u slov s genitivem na **-eris**. Vztah k ději zde není tak přímočarý, ale také převládá pasivní význam (Pultrová 2011: 107).²⁵⁹

„Ve slovanštině se zachovalo jen několik osamocených příkladů, ovšem se stanoviska slovanského, aspoň jak se to jeví v nejstarších památkách, nepředstavují již tato substantiva zvláštní typ slovotvorný, nýbrž pouze zvláštní typ flexe,²⁶⁰ který se již ostatně silně mísí s typem thematických neuter“ (Mátl 1954: 149nn), totiž splývá s *o*-kmeny.²⁶¹ Protože „nominativ singuláru končil na *-o* (< *-os*) jako u *o*-kmenů, ustoupila původní deklinace velmi rychle“ (HMČ: 170). Původními *s*-kmeny jsou *slovo*, gen. *slovese* ‘slovo, řeč’ (srov. řec. *κλέος*), *čudo* ‘div, zázrak’ (srov. řec. *κῦδος* ‘sláva’, ← **keu-*, kt. je i v *čujō*, *čuti*). Substantivum *divъ* se podle *čudo* přetvořilo na *divo*, gen. *-ese*, k této flexi se přiklonilo také

²⁵⁷ Rozdílný konsonant (nom. *-s-* a gen. *-r-*) je způsoben rotacismem, změnou intervokálního *-s-* > *-r-*. Srov. Bičovský 2008: 112: „V latině pravidelně přechází sufix *s* v *r* – *honos* – *honōris* v důsledku rotacismu (*VsV* > **VzV* > *VrV*)“, srov. maskulina níže.

²⁵⁸ Ve slovanštině se tímto sufixem tvoří minulé činná ptcp. (Halla-aho 2006: 38n) (přechodník minulý), a to pouze od dokonavých sloves, vyjadřuje se jím též děj (jako celek) ukončený (popř. z něj plynoucí stav, což je původní význam perfekta).

²⁵⁹ Tímto sufixem se v latině tvoří také přítomný aktivní infinitiv na *-re* (u atematických verb, kde nebyly podmínky k provedení rotacismu, zůstalo *-se*), např. *vehere*, *dare* (vs. *esse*). Infinitiv je loc. (*e*)*s*-kmenových jmen (např. **leg-es-i* > *legere*), tento tvar se později gramatikalizoval a přidával se k prez. kmeni primárních i sekundárních verb (Pultrová 2011: 81). Srov. také Bičovský 2008: 112 a Brugmann 1906: § 400, kde viz ještě tvoření infinitivu tímto sufixem v árijských jazycích, např. sti. *bhārasē* ‘nést’ – *bhāras-* ‘nesení’.

²⁶⁰ Stejně jako latinský typ *foedus* vykazují slovanská slova při flexi kvalitativní ablaut (*-o-* v nom., *-e-* v ostatních pádech) (Erhart 1982: 110).

²⁶¹ Např. k původnímu psl.n. *nebъ* se rozšířila typická neutrální koncovka *-o-*: stsl. *nebo*. Č. forma *nebe* však z *es*-kmenového formantu dokazuje původní vokál *-e-* (Halla-aho 2006: 35 a 139nn).

dělo (Mátl 1954: 149nn). Dále se uvádí také stsl. *nebo* a *kolo* (Erhart-Večerka 1981: 96).²⁶² Do staré češtiny se z původních tvarů zachovaly nepatrné zbytky.²⁶³ „V nové češtině pouze substantivum *nebe* navazuje v plurálovém sklonění na tyto historické tvary. Ostatní substantiva přešla zcela k o-kmenům, slovo *nebe* v sg. k jo-kmenům“. „Novočeský odborný termín *koleso* je singulár vytvořený v nové době ke starému plurálu *kolesa* (= dvoukolý vůz).“ „Substantivum *sloveso*, *těleso* (...) jsou novodobá přejetí z ruštiny“ (HMČ: 170n), jsou to také terminologické výrazy, čímž se liší od substantiv *slovo* a *tělo*. Oba typy (sc. neutra zakončená v nom. sg. na *-eso* a na *-o*) se deklinují pravidelně podle středních *o*-kmenů (vzor *město*).

Mužská NActi s tímto sufixem najdeme v sti. (např. *havás*- ‘volání, výzva’) a v řeč. (např. *γέλως* ‘smích, výsměch’)²⁶⁴ (Brugmann 1906: § 403n).

Latinská maskulina jsou zakončena na **-or**,²⁶⁵ gen. *-ōris*. V některých případech maskulina alternují s n. typem na *-us*, *-oris* (např. *decus* – *decor*).²⁶⁶ Vedle verb na *-ēre*, ale bez existujícího adjektiva na *-idus* stojí substantiva *decor* ‘důstojnost, ozdoba’, *dolor* ‘bolest’, *favor* ‘náklonnost, přízeň’, *foetor* ‘smrad, zápach’, *maeror* ‘zármutek, truchlení, nářek’, *pudor* ‘stud’, *tenor* ‘udržování, (nepřetržitý) pohyb, běh, proud’, *terror* ‘strach, hrůza, děs’, *vigor* ‘živost, svěžest, jarost’. Stejně jako neutra i tato substantiva vyjadřují stavy, především duševní.

Maskulina, jež jsou utvořena z verb jiné než druhé konjugace (*amor* ‘láska’, *angor* ‘škrčení, dušení, úzkost’, *canor* ‘zpěv, zvuk’, *clāmor* ‘křik’, *clangor* ‘zvuk, křik’, *error* ‘toulání se, bloudění, blud, omyl’, *fragor* ‘lámání, praskot, třeskot, hřmot’, *fremor* ‘hlučení’, *fulgor* ‘blesk’, *furor* ‘řádění, zuření, šílenost’, *plangor* ‘tepání, tlukot’, *pluor* ‘déšť’, *sapor*

²⁶² Dalšími *s*-kmeny jsou také stsl. *drěvo*, *lice*, *ucho* (v sg.), *tělo*, *ljuto* ‘vzteky, zuřivost’, *isto* ‘střevo’, stč. *oko*, gen. *očese* (v sg.). Jejich etymologie je však často nejasná. Srov. také názvy částí těla (kap. 2.1.1.2.).

²⁶³ Tzn. „pouze nominativy a akuzativy singuláru (*slovo*, *kolo* ...), z plurálových tvarů nominativ a akuzativ *nebesa*, genitiv *nebes* a další tvary s *o*-kmenovými nebo jinými koncovkami: dat. *nebesóm*, lok. *nebesiech*//*nebesách*, instr. *nebesy*. Od substantiva *kolo* pak nominativ-akuzativ plurálu *kolesa* a nominativ-akuzativ duálu *kolesě*. Ostatní jména mají i plurál nepůvodní: *slova*, *těla*...“ (HMČ: 170).

²⁶⁴ V řeč. existují i feminina (např. *αἰδώς* ‘stud, ostýchavost, hanba, potupa’, *ἡώς* ‘svítání, úsvit’) (Brugmann 1906: § 403n).

²⁶⁵ Archaická podoba nom. sg. je *-ōs*, např. *honōs* > *honor*. Nominativ se však analogicky vyrovnal ostatním tvarům paradigmatu.

²⁶⁶ Největší skupina těchto slov stojí vedle verb na *-ēre*/*-ēscere* a adj. na *-idus*: *angor*, *ardor*, *calor*, *candor*, *horror*, *languor*, *liquor*, *livor*, *lūror*, *macor*, *mador*, *nitor*, *pallor*, *pavor*, *pūtor*, *rigor*, *rubor*, *splendor*, *squālor*, *stupor*, *timor*, *tepor*, *torpor*, *tumor*, *ūmor*, *ūvor*. Většina z nich však nevyjadřuje děj, ale vlastnost. Slovesa typu *calēre* totiž Pultrová hodnotí spíše jako denominativa než jako primární verba. Tato slova vyjadřují barvy, teplotu, suchost atd. (Pultrová 2011: 108nn). Viz v kap. NQual (2.2.2.2.).

‘chut’, *stringor* ‘svírání, stisk’, *tremor* ‘třesení, chvění, záchvěv’) jsou čistými NActi. Značná část z nich označuje různé zvuky. Zajímavý a důležitý je fakt, že kromě několika výjimek (*canor*, *error*, *fremor*, *plangor*) se v latině od stejného slovesného základu jiná NActi netvoří. Většinou tato substantiva stojí vedle verb, která netvoří ppp. na *-tus*.²⁶⁷ Stejně jako neutra i maskulina s tímto sufixem dává Pultrová do souvislosti s perfektním sufixem *-uēs/-uos-* (Pultrová 2011: 108nn).

Formant *-s-* s *o*-ovým rozšířením, jež jsme viděli i u neuter, se objevuje i ve slovanských²⁶⁸ mužských NActi zakončených většinou na *-chъ* (*duchъ*, *dech*, *spěchъ*, *směchъ*, *grěchъ*, *čich*, *ostych*),²⁶⁹ ale i *-sъ* (*běsъ*, *vlasъ*, *glasъ*, *klasъ*, *kpsъ* ‘kus’) (Halla-aho 2006: 64). Ze synchronního hlediska mnohdy není jasné, zda jsou tato NActi odvozena od verb, vedle nichž stojí, nebo jsou naopak tato verba odvozena od NActi (např. *sluchъ*). Část těchto NActi má stavový význam (např. *pach*),²⁷⁰ jiná jsou konkretizována v pasivním významu, mají tedy význam VD (*klasъ*, *kpsъ*).

2.2.1.12. Suffix *-ti-* (f.)

Suffixem *-ti-* se tvoří primární NActi v sti. (např. *mṛti-* ‘smrt’, *mati-* ‘myšlenka’ (srov. *manyate* ‘myslí’)), řec. (*βάσις* ‘krok, chůze, stopa’, ← *βαίνω* ‘kráčet’), lit. (*mirtis* ‘smrt’, *atmintis*), gót. (*gamunds* ‘myšlenka’, *mahts*), sthn. (*maht*), stisl. (*máttr* ‘moc’) atd. (Brugmann 1906: § 318nn, Erhart-Večerka 1981: 94, Erhart 1982: 115, Bičovský 2008: 113).

Brugmann (1906: § 318nn) tento latinský sufix dává do souvislosti se sufixem *-tiō*, což se vyvrací Pultrová (2011: 83nn) (srov. sufix *-tiō*, kap. 2.2.1.5.1.). Na rozdíl od *-tiō* je tento sufix v latině neproduktivní. Tvoří se jím feminina²⁷¹ s různým zakončením v nom. sg., gen. sg. je zakončen *-tis*. Jejich význam je NActi, potažmo pasivní či mediální, a proto mohou vyjadřovat i předmět a výsledek děje. Jsou to substantiva *classis* ‘svolání, výzva, třída’ (srov. *calāre* ‘volat, svolávat’), *cohors* ‘ohrazené místo, ohrada’, *fors* ‘náhoda, osud’, tj. ‘co je/bylo

²⁶⁷ To podporuje teorii, že NActi na *-tiō* se z ppp. tvoří (srov. kap. 2.2.1.5.1.).

²⁶⁸ Tematizovaným *es*-kmenovým maskulinem v latině by mohlo být substantivum *numerus*, u něž Leumann (1977: § 286a) předpokládá rotacismus *-ero-* < *-eso-*, a tedy původní *-s-*.

²⁶⁹ „Slovanské *-ch-* vzniklo z ie. *-s-*, pokud předcházely hlásky *i*, *u*, *r*, *k* a nenásledovala souhláska.“ (Rejzek 2001: 25).

²⁷⁰ Význam stavu (ačkoli je to význam vyjadřovaný slovesem) má blízko k významu vlastnosti (vyjadřované jménem). Slovo *strach*, pochází-li ← ie. **ster-* ‘tuhý, tvrdý’ (Rejzek 2001: 605), by stejně jako lat. *angor*, *ardor*, *calor*, *candor* atd. (viz pozn. č. 266) tedy zapadalo spíše do této kategorie.

²⁷¹ Maskulina s tímto sufixem nemají význam NActi, ale NAg (srov. kap. 1.2.5.6.).

přineseno‘ (← *ferre* ‘nést‘), *mēns* ‘mysl‘ (< **mén-ti-s*, ← **men-* ‘myslet‘), *messis* ‘žeň, sklizeň‘ (← *metere* ‘žít, požínat‘), *mors* (< **mér-ti-s*, ← *morī* ‘mřít, umírat‘), *restis* ‘provaz, lano‘), *sors* ‘los, osud‘ (← *serere* ‘pojit, vázat, splétat‘), *tussis* ‘kašel‘ (← *tundere* ‘tlouci, bít‘), *vestis* ‘oděv, oblek, šaty‘. Formálně problematická jsou *ars* ‘zručnost, dovednost, řemeslo, umění‘, *dōs* ‘věno‘ (← *dare* ‘dát‘), *gēns* ‘rod, národ, pokolení‘ (← *gignere* ‘rodit, plodit‘), *quiēs* ‘klid, pokoj, odpočinek‘ a *pars* ‘díl, část, kus, složka‘ (Pultrová 2011: 94n).

Ze slovanských NActi, z nichž se některá konkretizovala, se uvádějí stsl. *blagodětb* ‘dobrodiní‘, *čbstb* ‘čest‘, *mastb*, *mošt* ‘moc‘, *pamęt*, *pavitb* ‘úponkovitá rostlina‘, *pěšt* ‘pec‘, *pobytb*, *postatb* ‘část, způsob‘, *pověstb*, *poznatb* ‘poznání‘, *řokovęt*, *řokojęt* ‘hrst, svazek, otep‘, *smr̥tb*, *strastb*, *věstb* pův. ‘věda‘, *vlastb* pův. ‘vláda‘, *vr̥stb* ‘rod, věk‘, *vbzvitb* ‘zisk, výtěžek‘, *zabytb* ‘zapomnění‘, *zavistb*, *žitb* ‘žití‘ (Brugmann 1906: § 318nn, Letz NActi: 49, Erhart-Večerka 1981: 94n).²⁷²

Staroslověnský sufix *-tb* se pojil „převážně se starobylými typy sloves s infinitivním kmenotvorným formantem *-Ø-*, *-i-* a *-ě-*. Protože se však slovotvorné prostředky připojovaly přímo ke kořenům sloves,²⁷³ nemohla dějová jména takto vzniklá obrážet různé způsoby děje vyjadřované podobou infinitivního kmene. (O dávném původu těchto typů svědčí hláskové alternace v základech).“ (HMC: 273n).

Dále už tento sufix nebyl produktivní, u těchto slov došlo ve staré češtině pouze k hláskovým změnám. Se sufixem *-t’* najdeme slova *vlast’*, *smrt’*, *mašt’*, u nichž později došlo ke ztvrdnutí koncového konsonantu (*-t*: *vlast*, *smrt*, *mast*, *strast*, *slast*, *past*, ale *odúmrt’*, *výduť*, *úbyť*) (Dokulil 1967: 617, PMC: 153), zřídka najdeme zakončení *-c* (*moc*, *pec*).²⁷⁴

Na rozdíl od latiny ve slovanštině najdeme hojný počet kompozit.

²⁷² Skupina *dt* se mění v *st*, *kt* a *gt* > *ht* v *-c-* (psl. **pekti* – *pec*), *dt* a *tt* v *st* (**met-ti* > psl. **mesti*) (Šmilauer 1971: 73).

²⁷³ „Ze základních zavřených kmenů prvotních sloves.“ (Šmilauer 1971: 73).

²⁷⁴ Z dat. sg. „abstrakt na **-tei* pocházejí slovanské infinitivy na *-ti*.“ (Bičovský 2008: 113). „Od původu je to ustrnulý tvar verbálního substantiva na *-tb*. Slovanský infinitiv má koncovku *-ti*.“ Infinitiv se zakončením *-t*, jenž vznikl vlivem supina, se v stč. objevuje od pol. 14. stol. Koncovka *-ci* vznikla z *-g-ti*, *-k-ti*. „V hovorovém jazyce a v lidových nářečích se dále projevují tendence k vyrovnání forem infinitivu na *-ci* s infinitivy ostatními. Výsledkem této tendence jsou hovorové tvary *péct*, *mocť*, nářeční *péct’*, *mocť’*“ (HMC: 240).

2.2.1.13. Suffix *-(s)ni-*

Sufixem *-(s)ni-* se tvoří primární substantiva (f.) s významem NActi ve velkém počtu ie. jazyků, např. sti. *gīrñi* ‘polknutí’ (srov. *gyrati* ‘polyká’), armén. *ban* (gen. *bani*) ‘slovo, řeč, rozum, mínění’, ir. *āin* ‘hnání, honění, shon’, anglosas. *bén*, stisl. *bón*, *bón*, stgerm. **bōniz* ‘prosba’, gót. *sōkns* ‘zkoumání, pátrání’, lit. *duonis* ‘daň’ (← *duoti*), *kepsnis* ‘pečeně’ (← *kepti*) apod. (Brugmann 1906: § 199, Erhart-Večerka 1981: 97). Maskulina s tímto sufiksem nemají příliš jasnou etymologii, není zřejmé, zda jsou deverbativní, třebaže jejich význam je pravděpodobně NActi (např. sti. *agniš*, lit. *ugniš* ‘oheň’).

Z latinských jmen na *-ni-* lze za NActi považovat pouze maskulina (některá z nich však byla původně feminina), často konkretizovaná: *collis* ‘chlum, pahorek, návrší’ (< **colnis*, srov. lit. *kálnas* ‘vyvýšenina, hora’, srov. *cellere* ‘čnít’ (PNS: 246)), *pānis* ‘chléb’, pův. ‘potrava’ (< **pastnis*, ← *pāscī* ‘živit se, pást se’ (PNS: 932)) a snad (nejsou-li denominativní) *amnis* (m., arch. f.) ‘proud, tok, řeka’ (srov. snad ir. *abann*, kymr. *afon* ‘řeka’, srov. snad sti. *āpah* ‘voda’ (OLD: 119)) a *ignis* ‘oheň’.

Ze jmen na *-sni-* připadají v úvahu substantiva *vōmis* ‘rádlo, radlice’ (< **voksmis*) (NI) a *fīnis* (< **fīksni-*, srov. *fīgere* ‘přípevňovat, přibíjet’) (Brugmann 1906: § 199n).²⁷⁵

Slovanská NActi na *-ni-* (stsl. **-nb**) jsou převážně feminina, např. stsl. *branb* ‘boj, bitva, zápas’ (< **bor-ni-*, ← *borjō* (**bortī*)), *danb* ‘daň’ (← *dati*), *kaznb* ‘trest, pokárání’ (← *kazati*), *pojasnb* ‘pás’, *sěnb* ‘stín’ (← ie. **skāi-*, **skī-* ‘tlumeně prosvítat’ (Rejzek 2001: 602n)), *stanb* ‘stání’, *stbgnb* ‘cesta’, snad také m. *ognb* ‘oheň’ (Brugmann 1906: § 199, Halla-aho 2006: 50).

Sufix *-sni-* mají stsl. substantiva *basnb* ‘báseň’ (← *bajati*), *pěsnb* ‘píseň’ (← *pěti*), *žiznb* ‘život’ (← *žiti* (*živ-*) ‘žít’) (Brugmann 1906: § 200, Halla-aho 2006: 50). Mátl (1954: 139) o tomto sufihu hovoří v souvislosti s heteroklitickými *r/n*-kmeny (srov. např. *darb* – *danb*, *měra* – *měnb*, *mara* – *obmanb*): „výsledkem likvidace původních kmenů heteroklitických jsou sufiky *-snb*, *-sna*, a j.“ Kromě sufihu *-snb* ve staroslověně existuje ještě *-znb*. Počáteční *-z-* se patrně abstrahovalo z pravidelných útvarů typu *kaznb*. Takto vznikla např. slova *bojaznb* ‘bázeň’ (← *bojati se* ‘bát se’), *bolěznb* ‘nemoc’ (← *bolěti* ‘být nemocen’), *kajaznb* ‘káni se’

²⁷⁵ Ostatní slova, jež Brugmann (1906: § 199n) uvádí, patrně nejsou deverbativa, popř. jejich etymologie není vůbec jasná, např. *pellis* (f.) ‘kůže’ (< **pelnis*), *callis* (m. i f.) ‘stezka, pěšina’ (< **calnis*, srov. srb. *klánac* ‘soutěska’, psl. **kolnъcb*), *pēnis* (m. i f.) ‘penis, pyj’ (< **pesnis*, srov. sti. *pásas*, řec. *πέ[σ]ος* (n.)), *crīnis* (m. i f.) ‘vlas’ (< **crisnis*, srov. *crista* ‘hřeben, chochol(ka)’), *fūnis* (m., arch. f.) ‘provaz, lano’.

(← *kajati se* ‘kát se’), *kъznъ*, *kъznъ* ‘zápletká, intrika’ (← *kovati* ‘kout’), *(ne)prijaznъ* ‘(ne)přízeň’ (← *prijati*, psl. i **prъjati* ‘přát’) (Halla-aho 2006: 50).

Slova tohoto typu (*žeň*, *tíseň*, *kázeň*, *vášeň* atd.) se v novočeských příručkách uvádějí buď pod sufixem *-eň* s variantami *-seň*, *-zeň* (AMČ1: 291), nebo společně s jinými typy pod synchronním nulovým zakončením (vzor *píseň*, *kost*) (např. PMČ: 152).

2.2.1.14. Suffix *-tu-* (m.)

Suffix *-tu-* se pro tvoření primárních substantiv s významem NActi objevuje v sti. *dhātu-* ‘součást’ (srov. *dadhāti* ‘klade’), řec. *κλίτύς* ‘sklon, svah, sráz’ (← *κλίνειν* ‘klonit (se)’), *ῥυστακτύς* ‘cloumání, smýkání, týrání’ (← *ῥυστάζω* ‘smýkat, vláčet’), *ῥρακτύς* ‘loupež, krádež’ (← *ῥπάζω* ‘uchvátit, rvát, plenit’) atd., stsev. *fjǫrdr*, sthn. *furt* (obojí ← *perH-* ‘předvádět’), gót. *ibnassus* ‘rovnost, spravedlnost’ (← **ibnatjan* = anglosas. *emnettan* ‘vyrovnávat (se)’), *lēkinassus* ‘hojení, léčení’, **knussus* ‘klečení’ (← **knutjan* ‘klečet’, srov. *knussjan* ‘padnout na kolena’), stir. *mess* ‘soud, rozsudek’ (<**medtu-*, ← *midithir* ‘soudit’) (Brugmann 1906: § 332, Erhart-Večerka 1981: 95, Erhart 1982: 116, Halla-aho 2006: 78).

V latině je sufix *-tus* (m.) druhým nejproduktivnějším (po f. na *-tiō*) sufixem tvořícím NActi. Jedná se o zděděný sufix z ie. **-téu-/tu-*. Tímto sufixem se zprvu tvořila primární substantiva (např. *fētus* ‘plození, rození, porod’, *gustus* ‘chutnání, ochutnání, chuť’ atd.),²⁷⁶ ale protože tato substantiva byla formálně podobná pasivním perfektním participiím, začala se sekundárně analogicky tvořit také z ppp., např. *status*²⁷⁷ ‘stání, postoj, postavení, stav’, *cultus* ‘pěstění, pěstování, vzdělávání’, *gemitus* ‘lkání, sténání, nářek’, *gressus* ‘krok, chod, chůze’, *raptus* ‘rvání, utržení, uchvácení, únos’, *audītus* ‘slyšení, sluch, poslouchání’, *vīsus* ‘vidění, pohled, zrak’ atd.²⁷⁸ Na rozdíl od NActi na *-tiō* se tato substantiva pojí pouze s genitivem subjektivním (*hominum vīsus* ‘lidský pohled’),²⁷⁹ z toho plyne, že substantiva na *-tus* odpovídají významu intransitivních verb, tj. že vyjadřují obecnou schopnost něco dělat (*vidím něco* x *vidím* ‘jsem schopen vidět’), a neoznačují tedy konkrétní, uskutečněný děj. Tato NActi se tvoří od verb, od nichž se netvoří jména na *-tiō*. Z hlediska toho, jak se na daný děj díváme

²⁷⁶ Tato slova na rozdíl od NActi na *-tiō* nemají existující základové verbum, což jejich primárnost dokládá (Pultrová 2011: 86).

²⁷⁷ Ppp. *status*, *stata*, *statum* (o-kmenová a a-kmenová deklinace) x *status*, *-ūs* (u-kmenová deklinace).

²⁷⁸ Podobně srov. pův. primární tvoření f. na *-tā-* a analogické z forem ppp. (f.) (srov. kap. o VD, 2.2.1.1.).

²⁷⁹ Nikoli objektovým, srov. obojí možné užití u NActi na *-tiō*: *eius vīsio* ‘jeho pohled, představa atd.’ x *vīsio verī* ‘vidění pravdy’ (Pultrová 2011: 86).

(aspekt), buď jako na proces, nebo jako na ukončený děj, vyjadřují jména na *-tus* děj ukončený (*cinctus* ‘opásání, pás, opasek’ x ***cinctiō*), jsou tedy perfektivním protějškem čistých NActi (na *-tiō*) (Pultrová 2011: 85nn).²⁸⁰

„Od sufixu **-tu* pochází (...) české *život*, stir. *bíth* t. v.“ (Bičovský 2008: 113), Brugmann (1906: § 499h) však slovo *život* uvádí jako příklad NActi se sufixem *-to-*, a to spolu s *trepet* ‘třepot’ a *klopot*. Tuto nejednotnost můžeme vysvětlit tím, že slovanské *u*-kmeny již v psl. období splývaly s mnohem početnějšími *o*-kmeny (ZS: 44).²⁸¹

„V latině, baltštině²⁸² a slovanštině byla slovesná abstrakta na *tu* paradigmaticizována ve funkci supina“ (Erhart-Večerka 1981: 95).²⁸³ Supina jsou vlastně gramatikalizovaná NActi, ustrnulé pádové formy různých NActi. Z hlediska tvoření slov vlastně nejde o derivaci, ale o konverzi (Pultrová 2011: 80). Supinum vzniklo pravděpodobně z akuzativu NActi na *-tu-*, který byl zakončen na **-tum* (HMČ: 241). Latinské supinum je tedy zakončeno na **-tum** (*datum*, *statum*, *nōtum*, *itum*, *conditum*, *laudātum*, *dictum*), psl. sufix je **-tb* (srov. stsl. *datb*, *statb*, *znatb*, *itb*, *pitb*, *dětb*, *byt*, *žitb*, *vitb*, *lqkatb* ‘klamat, šálit’, *razumětb*, *gostitb*, *vestb*, *spatb*) a český **-t** (Brugmann 1906: § 329nn).²⁸⁴ Tohoto supina se v latině i slovanštině užívalo po slovesech pohybu a posílání, označoval se jím cíl a účel pohybu. Cíl a účel se často vyjadřuje akuzativem, toto supinum je tedy vlastně ustáleným akuzativem směrovým (ZLM: 201). Na rozdíl od futura supinum (jako obyčejná NActi na *-tus*) nahlíží na děj jako na celek, srov. *jdu spát* (děj jako celek) x *budu spát* (děj jako proces),²⁸⁵ z hlediska aspektu má tedy perfektivní význam (Pultrová 2011: 87n).²⁸⁶

²⁸⁰ Perfektivní význam těchto jmen podporuje supinum, jež vyjadřuje děj také jako celek (Pultrová 2011: 87n).

²⁸¹ Srov. podobně slovo *stanb* (kap. 2.2.1.9. a pozn. č. 174).

²⁸² Lit. supina jsou např. *būtų* ‘být’, *eitų* ‘jít’, *gytų* ‘oživit, léčit’, *jotų* ‘jet’, *vītų* ‘vít’ atd. (Brugmann 1906: § 329nn).

²⁸³ Srov. také sti. infinitiv *dhātum* ‘dát’, *pātum* ‘pít’, *sthātum* ‘stát’ (Brugmann 1906: § 329nn).

²⁸⁴ Supinový sufix ve stč. splynul se sufixem infinitivním (*-ti*) do výsledné podoby *-t* (HMČ: 240nn).

²⁸⁵ Srov. *půjdu si lehnout* x *budu ležet*, kde je odlišný aspekt zřetelný i v (ne)dokonavé formě nč. infinitivu.

²⁸⁶ V latině se kromě tohoto supina (tzv. supinum I.) objevuje ještě tzv. supinum II. To je zakončeno na *-ū* a interpretuje se jako dat. nebo abl. NActi na *-tus*. Supinum II. stává po adjektivech a označuje se jím, kterého děje se toto adj. určení týká, na děj nahlíží také jako na celek, např. *difficile dictū* ‘obtížné k řízení, obtížné říci’. Supinum II. se nevyskytuje zdaleka tak často jako supinum I. (ZLM: 202n).

2.2.2. JMÉNA VLASTNOSTI (NOMINA QUALITATIS)²⁸⁷

Druhou skupinu abstrakt tvoří jména vlastnosti. Ta pojmenovávají vlastnost (nedělový, statický příznak) vyjádřenou fundujícím adjektivem jako jev sám o sobě formou substantiv. (HMČ: 277, AMČ1 295, PMČ: 138). Abstraktní názvy vlastností se někdy mohou přenášet na jejich konkrétní nositele (věci i osoby), např. lat. *planitiēs* ‘rovnost’ → ‘rovina, pláň, planina, rovná plocha’, č. *sirota*, *hluchota*, *měkkota*, *dobrota*, *osobnost*, *sladkost*, *blbost* atd. V některých případech se NQual prolínají také s kolektivy (např. lat. *iuventa* ‘mládí mládež’, č. *holota*). NQual se tvoří primárně z adjektiv²⁸⁸ a výsledné útvary jsou především feminina.²⁸⁹

Důležitým sufixem pro oba jazyky je *-tā-* a substantivizace adjektiv (typ *právo*). Latinská NActi jsou kromě substantiv na *-tūt(i)-* (např. *senectūs* ‘stáří, staroba’) a *-ē-, -(i)jē-* (např. *rabiēs* ‘zuřivost, vzteklost’) také *es-*kmeny (viz kap. 2.2.2.2.), ve slovanštině se ojediněle tvoří také sufixem *-ina* (*glōbina*, *tišina*, *čistina*, *tajina*, *istina*), zde velmi často dochází k přenosu na konkrétního nositele (HMČ: 278, více in Halla-aho 2006: 250n). Sufix *-(i)jo-* srov. v kap. 2.2.1.5.

2.2.2.1. Sufix *-tā-, -tiā-, -tāt(i)-*

Sufix *-tā-* pro značení NQual se objevuje v gót. *junda* ‘mladost’ (< ie. **juun̥tā*), *diupiþa* ‘hloubka’, po *o*-kmenových adjektivech se objevuje ve variantách *-otā-* a *-etā*, např. sti. *pūrnatā*, sthn. *fullida*, stsas. *fullitha* ‘plnost’, kymr. *duhet* ‘černost, černota’, *dahet* ‘dobrota’, lit. *nūgata* ‘nahota’, *sveikata* ‘zdraví’ atd. (Brugmann 1906: § 300 a 309).²⁹⁰

Slovanská NQual jsou zakončena ve stsl. na *-ota* nebo *-eta* a tvoří se jím téměř výhradně od primárních adjektiv, např. *plъnota*, *črъnota*, *dlъgota*, *velikota*, *lěpota*, *ništěta* ‘chudoba’, *pravota*, *pustota*, *slěpota*, *tvъšteta* ‘újma, úhona, ztráta’ atd. (Erhart-Večerka 1981: 99, více viz in Halla-aho 2006: 251n), od staré češtiny se objevuje již pouze *-ota* (*nahota*, *hluchota*, *dobrota*, *drzota*). V nové češtině je tento sufix periferní, „nově se objevují jen

²⁸⁷ Mališ 1999: 36.

²⁸⁸ Srov. ale také tvoření od zájmen, např. lat. *qualitās* ‘jakost’, č. *nicota*, *samota*; od číslovek: lat. *unitās* ‘jednota’, č. *jednota*, srov. AMČ1: 298, PMČ: 139.

²⁸⁹ S přenosem významu NQual na konkrétního nositele může dojít i ke změně rodu, např. *hluchota*, f. (NQual) vs. *hluchota* m. (NAttr). Tímto přenosem dochází také ke změně onomaziologické kategorie. Označuje-li daný výraz nositele vlastnosti, jedná se již o mutaci.

²⁹⁰ S tímto sufixem se spojuje také řec. *κεράτης* ‘rohatý, paroháč’, *ἀγρότης* ‘obyvatel, venkovan, rolník’ (Brugmann 1906: § 300 a 309).

ojedinělé formace, především takové, jejichž adjektivní základ končí na skupinu konsonantů (*prázdnota, tesknota, prostota...*).“ (HMČ: 278nn, více srov. in Letz HD2: 93).

V italských jazycích se objevují pouze formy na **-(i)tiā**, např. lat. *angustia* ‘úzkost, úžina, tíseň’, *dūritia* ‘tvrdość, tuhość’, *lautitia* ‘nádhera, skvělost, přepych’, *miseria* ‘bída, neštěstí, utrpení’, *nigritia* ‘černost, černota’, *saevitia* ‘zuřivost, ukrutnost, krutost’, *stultitia* ‘hloupost’ atd. Brugmann (1906: § 118) tato substantiva na **-etiā-* považuje za pokračování (rozšíření podle abstrakt jako *mīlitia* ‘vojenská služba, vojna’ (← *mīles*)) ie. abstrakt na **-e-tā-*, **-o-tā-* (jako slov. *pl̨nota, čistota*, srov. srb. *-oća*).

Dalším typickým sufixem pro tvoření NQual v latině je sufix **-tās**, gen. **-tātis**.²⁹¹ Jsou to např. substantiva *acerbitās* ‘hořkost, trpkost’, *anxietās* ‘úzkostlivost, tesknost’, *libertās* ‘svoboda’, *novitās* ‘novost, novota’, *paupertās* ‘chudoba’, *qualitās* ‘jakost’, *vetustās* ‘stáří, staroba’ atd. (Leumann 1977: § 328). Brugmann (1906: § 300n) tato substantiva staví vedle slovanských jmen na *-ota*, srov. také Halla-aho 2006: 83: „It seems possible that *-ota* is the regular outcome of a PIE consonantal stem suffix **-/o-tāt-/*, which due to the loss of final consonants was reanalyzed as the **/ā/-*stem nom. sg. ending. Cp. *rabota* ‘slavery’ and Lat. *orbitās*, *-tātis* ‘bereavement, orphanage’, both from PIE **/orbh-o-tāt-/*.“ Srov. už lat. zpětné tvoření *-tās > -ta* (Leumann 1977: § 301), jež způsobilo varianty *iuventa* vedle *iuventās*, *Maiesta* i *maiestās*, *tempesta* vedle *tempestās*, *senectūs* i *senecta*. V některých případech tuto různost (ztrátu slabiky při deklinaci) můžeme vysvětlit metrickými důvody (srov. PNS: 742 a 1193).²⁹²

2.2.2.2. Suffix *-es-*, *-os-*

Latinské *es-/os-*kmeny typu *calor*, *angor* ‘úzkost, sklíčenost, trampota’ (← *angere* ‘úžit, svírat, soužit’), *ardor* ‘žár, vedro’ (← *ārere* ‘být, vyschlý, vyprahlý’ (PNS: 104) nebo ← *ārdere* ‘hořet, planout’ (OLD: 164)), *candor*, *horror*, *languor*, *liquor*, *līvor*, *lūror*, *macor*, *mador*, *nitor*, *pallor*, *pavor*, *pūtor*, *rigor*, *rubor*, *splendor*, *squālor*, *stupor*, *timor*, *tepor*,

²⁹¹ Sufix *-tāt(i)-* společně s *-tūt(i)-* je kromě latiny nejvíce zastoupen v keltštině (Bičovský 2008: 113).

²⁹² Přehodnocování na *a*-kmeny můžeme dále sledovat např. v italštině (lat. *crūdēlitās* ‘surovost, krutost’ > it. *crudeltà*, lat. *tempestās* > it. *tempesta* atd.), také v č. (lat. *qualitās* ‘jakost’ vs. č. *kvalita*). Srov. též sufix *-ita* pro tvoření NQual, v češtině dosti rozšířený a v literatuře (např. AMČ1: 300) uváděný jako prostředek odvozování od cizích adj. (např. *banalita*, *genialita*, *produktivita* atd.), ale i bez vztahu k nim (*mortalita*, *natalita*). K jeho rozšíření jistě přispěla angličtina.

torpor, tumor, ūmor, ūvor, frīgus, lepōs atd. (Pultrová 2011: 100) (srov. 2.2.1.11.) funkčně odpovídají substantivům se sufixem *-iēs*, jež Pultrová považuje za kvalitativní abstrakta, ačkoli v sobě mají slovesný kořen (Halla-aho 2006: 38, Pultrová 2011: 108nn).²⁹³

Ze slovanských jmen s formantem *-s-* se jako NQual nabízí jediné deadjektivní *strach* (← ie. **ster-* ‘tuhý, tvrdý’ (Rejzek 2001: 605)). Srov. ale nejasnost původu některých slov (*ardor, sluch* atd.).

2.2.2.3. SUBSTANTIVIZACE ADJEKTIV

K podobnému procesu jako při substantivizaci slovesných tvarů (ppp.) a vzniku NActi (popř. VD) dochází v případě substantivizace (primárně kvalitativních) adjektiv.²⁹⁴ Tato adjektiva ustrnují ve formě neutra a někdy označují konkrétní věc (nositele).

V latině i slovanštině se jedná o *o*-kmenová neutra trojvýchodných adjektiv, např. lat. *iūstum* ‘právo, spravedlnost’ (← *iūstus* ‘spravedlivý’), *malum* ‘zlo’ (← *malus* ‘zlý’), *vērum* ‘pravda, skutečnost’ (← *vērus* ‘pravý, pravdivý, opravdový, skutečný’).

Ve slovanštině to jsou jmenné tvary adjektiv, např. *právo* (← *pravъ* ‘pravý’). Ve staré češtině se tato NQual tvořila od primárních základů (např. *cělo, jasno, mokro*). Ve střední době „periferní formant *-o* má speciální funkci: odvozuje jen pojmenování meteorologických jevů (*chladno, pošmourno*)“. V nové češtině se dále tvoří názvy meteorologických jevů, částečně se toto tvoření uplatňuje v terminologii (*vzduchoprázdno*), „a to i v rozšířených variantách (*psychično, komično*)“ (HMČ: 279n). Tento sufix označuje především vnější stavy, zvláště tepelné, ale také duševní stavy, a tvoří se jím i jiná abstrakta. Časté je jeho užití v jazyce básnickém (*oblačno, hvězdno* atd.) (Šmilauer 1971: 63n). Dále srov. *dobro, blaho, černo, drsno, dusno, horko, krásno, lehko, líbezno, marno, mělko, nekonečno, parno, pevno, pilno, ponuro, prázdno, příjemno, pusto, studeno, sucho, šero, temno, teplo, těsno, těžko, ticho, tragično, úzko, vlhko, vznešeno, zlo* atd. (Dokulil 1967: 405, AMČ1: 279 a 299n, PMČ: 140).

²⁹³ Jsou to *aciēs* ‘ostří, hrot, bystrost, voj’ (srov. *acer, acuere, acus, acerbus*), *cariēs* ‘zetlelost, zpuchřelost’, *maciēs* ‘hubenost’ (← *macer* ‘hubený’), *rabiēs* ‘zuřivost, vzteklost’ (← *rabiere* ‘zuřit, vztekat se, běsnit’), *scabiēs* ‘drsnost, svrab, svědění’ (← *scabere* ‘škrábat, drbat’) atd. Tuto skutečnost můžeme přirovnat k tvoření českých NActi z deverbativních adjektiv (např. *zetlelý* → *zetlelost*) (Pultrová 2011: 100), ačkoli v latině s tímto adjektivním mezikrokem nemůžeme počítat u všech formací, popř. není jasné, zda bezprostřední základové slovo je adj., nebo verbum.

²⁹⁴ Je však možno tvořit je i z adjektiv dějových (např. *neviditelno*) (Dokulil 1967: 405).

V obou jazycích se tyto výrazy hojně užívají jako součásti spojení s předložkou typu lat. *ad absurdum* a č. *do nekonečna*, *na lehko* atd., v češtině se některá vyskytují pouze v podobných užitích, často psána dohromady, např. *do()měkka*, *na()měkko*, *na()lačno*, *na()ostro*, *na sladko*, *na slano*, *ponenáhlu*, *pomalu*, *od()mal(ičk)a*, *za()mlada*, *za()živa* atd.

2.3. NOMINA CONCRETA – MODIFIKAČNÍ KATEGORIE

2.3.1. FEMININA

Jak se zdá, kategorie feminina v indoevropštině neexistovala od počátku, nejprve se začal vymezovat rozdíl životnost vs. neživotnost. Kategorie životných jmen se později diferencovala na maskulinum a femininum, neživotná jména pak zastupovala neutra (Bičovský 2008: 106).²⁹⁵ Pro tvoření feminin bylo v indoevropštině typické, že se k maskulinu „něco přidalo“, zřídka mají sufix navíc maskulina: *ovъnъ* ‘skopec, beran’, lit. *āvinas* (← *avis*), č. např. *vdova* → *vdovec*. Feminina mohou být izolované útvary nebo z větší části protějšky k maskulinům, tzv. **nomina mota**, jména přechýlená²⁹⁶ (např. lat. *puer* → *puella* (< stlat. *puera*), *dator* → *datrix*, rus. *volk* → *volčica*).

2.3.1.1. Suffix -ā-

Nejtypičtějším indoevropským ženským sufixem bylo -ā-, sloužilo k tvoření názvů ženských bytostí. Z menší části jsou to izolované útvary, z větší části ženské protějšky k mužským o-kmenům. Izolované jsou např. sti. *gnā-*, řec. *γυνή*, slov. *žena*. Přechylovací k o-kmenům jsou např. sti. *aśvā-*, lat. *equa*, lit. *ašva* (vše < **ekūā*) ‘klisna’, lupa ‘vlčice’, stsl. *raba* ‘otrokyně’. Tato funkce sufixu -ā- zřejmě nebyla původní, o čemž svědčí existence a-kmenových maskulin (např. řec. *veāvíās* ‘mladík’, lat. *scriba* ‘písař, pisatel’, lit. *gyra* ‘vychloubač’, stsl. *sluga*). Jako znak tvoření feminin se -ā- patrně uplatnilo nejprve u adjektiv (Erhart-Večerka 1981: 93n, Erhart 1982: 118), tomu napovídají ustrnulá (substantivizovaná) adjektiva, srov. např. stsl. *věra* a lat. *vērus*, -a, -um (více viz in Halla-aho 2006: 80n).

Tento sufix byl v indoevropštině a také v latině a slovanštině velmi produktivní, srov. lat. *puer* → *puella* (< stlat. *puera*), *anculus* → *ancilla*, v češtině je produktivní dodnes, srov. křestní jména (např. *Václava*, *Vladimíra* atd.) (Šmilauer 1971: 77).

²⁹⁵ Více srov. Erhart 1982: 128nn, Halla-aho 2006: 25.

²⁹⁶ Jména přechýlená jsou „jména odvozená, která vznikají jako protějšek jmen mužského rodu speciální slootovornou příponou.“ (Dokulil 1967: 536). Dokulil (1967: 551) mluví v souvislosti s přechylováním o konverzní onomaziologické kategorii.

Se sufixem *-ā-* souvisí jeho rozšíření na **-(i)īā-**, např. řec. *μαυιά* (*-īη*) ‘šílenost, zuřivost’, lat. *invidia* ‘závist, nenávisť’, lit. *žinia* ‘zpráva’, stsl. *volja*, *duša*, *gospožda* (Erhart-Večerka 1981: 94, Halla-aho 2006: 253).

2.3.1.2. Suffix *-ī-*, *-ij-*

je druhým nejtypičtějším indoevropským sufixem pro tvoření feminin.²⁹⁷ Erhart-Večerka (1981: 95) a Brugmann (1906: § 474 a 141nn) jako příklady uvádějí ie. **u_lq^uī-*, sti. *vrkī* (Brugmann *vrkī*), stgerm. **uulzuī*, lit. *vilke* ‘vlčice’ (*-i-* ve slovanském slově je právě tento sufix, ač samotné *-ica* je již konglutinát, viz níže), sti. *rājñī-* ‘královna’, lit. *piemenė* ‘pastýřka’, lit. *patī* ‘manželka’, řec. *πότνια*.²⁹⁸ Toto *-i-* je též v lat. *marītus* (← **marī* ‘mladá paní, nevěsta’, ← sti. *māryas* ‘mladý muž, ženich’ a lit. *martī* ‘mladá paní, nevěsta’).

Jak vidíme v případě slovanského **vlčica*, tento sufix bývá často součástí pozdějších kumulací jednotlivých sufixů. Kromě *-īk(ā)-* (lat. *-īx* a slov. *-ica*) to jsou ještě lat. *-īna* a slov. *-ynji*.

2.3.1.3.

Ženské sufixy bývají často rozšiřovány jiným formantem, a stávají se tak součástí konglutinátů, složených sufixů. Kromě již zmíněného **-(i)īā-** uvádíme následující:

S indoevropským **-n(i)īā-**, **-nī-** úzce souvisí stsl. **-ynji** (*bogynji*). Erhart-Večerka (1981: 99) jej považují za konglutinát obsahující dva typické ie. sufixy feminin (*ū*²⁹⁹ a *ī/īā*): *ū-n-ī/īā*. Brugmann (1906: § 129) sufix *-ynji* spojuje s *iv*-kmeny, např. *pastorьky* → *pastorьkynji*, srov. *pecūnia* (← *pecu*) a hovoří o něm také jako o rozšíření feminin na *-ū-* a *-ā-* sufixem *-nī*, přičemž *-j-* bylo do *-ynji* převzato z genitivu (Brugmann 1906: § 136).³⁰⁰ Tímto sufixem se tvořila jak abstrakta (např. *blagynji*, *blagostynji* ‘dobrota’, *milostynji* ‘milost’), tak převážně

²⁹⁷ „Vedle *a*-kmenů jsou *i*-kmeny (*-ih₂*)-kmeny nejčastěji užívány pro ženský rod, např. při odvozování participií.“ (Bičovský 2008: 114).

²⁹⁸ Řec. *πότνια* se někdy srovnává s č. *paní* **potnyeh₂* (např. Bičovský 2008: 115), ale tato interpretace není jistá (srov. např. Rejzek 2001: 444).

²⁹⁹ Suffix *-ū-*, *-uū-* je obsažen ve stsl. *iv*-kmenech, např. *svekry*, gen. *-ve*, v sti. *švašrū* ‘tchyně’ (Erhart-Večerka 1981: 95), nemá však lat. paralelu, srov. snad jedině stsl. *loky* ‘rybník’ a lat. *lacus* ‘jezero’ (Halla-aho 2006: 56), slov. slovo je však pouhou přejímkou lat. maskulina.

³⁰⁰ Srov. též Halla-aho 2006: 55: „The palatalization of *-h-* probably spread from oblique forms, where it is regular, e.g. acc. sg. *-ńq* < **-/nyām/* (Birnbaum & Schaeken 1997:24).“.

jména ženských osob (přechylovací sufix), např. *gospodynji*, *egýptěnyji*, *elinyji*, *kr̥stijanynji* (← *kr̥stijanin̥*), *mag̥dalynji* ‘Magdalena’, *poganynji*, *rabyynji* ‘otrokyně’ (toto a více viz in Halla-aho 2006: 226). Srov. snad i sti. jména bohyň: např. *Mudgalānī* ‘manželka boha *Múgdalas*’ (Brugmann 1906: § 136).

Ve staré češtině měl tento přechylovací sufix podobu **-yni/ě** a odvozovací základ substantiv končil na nepalatální konsonant (např. *mistryni/ě*, *lotryni/ě*, *běsyně*, *robyně*), zvlášť často se tato feminina tvořila od základů na *-k-* (*jebákyni*) a *-c-* s alternací (*cuzozemnkyni*, *Němkyni*). „Perintegrací v posledních případech se vydělila varianta *-kyni/ě* (*přietelkyně*).“ V nové době se ustálilo přechylování osob sufixem *-(k)yně* u jmen na *-ec* a *-ce* a u neodvozených jmen končících na *-k*, *-g* a *-r* (např. *žákyně*, *kolegyně*, *obryně*, *ministryně*) (HMČ: 286n).³⁰¹

V latinském složeném sufixu **-īna** najdeme typický indoevropský ženský sufix *-ī-*.³⁰² Slovo *rēgīna* ‘královna’ je pravděpodobně z formy **rēgī* (← *rēx*) (srov. sti. *rājñī* (Brugmann 1906: § 134)), podle toho je utvořeno *gallīna* ‘slepice’ (Brugmann 1906: § 142). Leumann (1977: § 296,II) tyto formace srovnává s řeč. *ἡρωίῃη*, *ἡρώωνη* a řadí sem snad také *concupīna*, *Agrippīna*, u zvířecích jmen ještě pozdní *cervīna*, (*h*)*aedīna*.

Zde je nutno podotknout, že minimálně v posledních třech příkladech se jedná o substantivizovaná adjektiva s příslušenským sufixem *-īnus*, *-īna*, *-īnum*.³⁰³ Tohoto původu jsou také česká jména *vojvodina*, *gazdina* a ženské protějšky mužských křestních jmen (*Josefina*, *Karolína*, *Pavčina* atd.) (Šmilauer 1971: 77).

2.3.1.4.

K indoevropskému složenému sufixu **-īk(ā)-** patří latinská feminina na **-īx**. Ženská přechýlená jména na *-īc-* jsou italským rozšířením ie. přechýlených feminin na *-ī-*. Jsou to vesměs slova na *-tr-īc-*, ženské protějšky NAg na *-tor* (Leumann 1977: § 329,3). Obecně se uvádí (srov. též Brugmann 1906: § 137) např. *genetrīx* ‘rodička, matka’ (← *genitor*, srov. sti.

³⁰¹ Více příkladů viz u Dokulila (1967: 548nn).

³⁰² Srov. také jména s pouhým příslušenským sufixem *-na* a rozšířeními *-ovna*, *-evna*, *-ična*: např. stč. *panna*, *strýna*, *kněžna*, *kmetična*, *dědična*, *královna*, *císařovna*, *chlapovna* (HMČ: 287). (Srov. s NL s tímto sufixem (v kap. 2.1.7.).

³⁰³ O něm viz v kapitole o NAttr (2.1.3.3.). Jde především o názvy mas (např. *ferīna* – *zvěřina*). Srov. také lit. sufix *-ėnė* pro tvoření názvů ženských jmen a pojmenování samic: *Naujokėnė* ‘žena muže jménem *Naujōks*’, *kupczuvėnė* ‘žena obchodníka, kupce’, *asilėnė* ‘oslice’ (Brugmann 1906: § 190).

jánitrī (← *janitar*), také řec. *γενέτειρα*), *datrīx* ‘dárkyně’ (← *dator*, srov. sti. *dātrī*), *victrīx* ‘vítězkyně, vítězitelka’ (← *victor*), *iūnīx* ‘mladá kráva, jalovice’ atd.

Toto *-ī-k-* najdeme také ve slovanském **vlčica*. „Přechylující *-ica* lze chápat jako spojení starobylého femininního sufíxu *ī* se sufíxem *kā* (podobně v latině: *ī + k* ve *victrīx* aj.“) (Erhart-Večerka 1981: 100).³⁰⁴ Ve slovanštině „Reconstructable PIE **ī/-*stems have been transferred to the **ā/-*declension, mostly by the addition of **/-k-ā/-*, cp. *mъšica* ‘fly’ ≈ Gk. *μωῖα* ‘id.’, both from PIE **/mus-ī/*. (...) This would be comparable to the treatment of **ī/-*stems in Lat., cp. *genitrīx* ‘mother’ vs. Skt. *jánitrī*, Gk. *γενέτειρα*, all from **/génə-tr-ī/*.“ (Halla-aho 2006: 55). Letz (HD1: 16n) hovoří o přechylovacím sufíxu k osobám na *-īk* (*hříšník – hříšnice*), *-ec* (*světec – světice*).³⁰⁵ Srov. naproti tomu Halla-aho (2006: 86, více příkladů 253nn), jenž sufíx *-ica* v případech, jako je stsl. *grěšnica*, nepovažuje za přechylovací z maskulinních forem, ale hovoří o tvoření feminin přímo z adjektiv: „They often denote animates and are usually deadjectival, e.g. *grěšnica* ‘sinner woman’ ← *grěšnъ* ‘sinful’ (corresponding to the masculine *grěšnikъ*)“.

O přechylovacím sufíxu jistě můžeme hovořit v případech jako stsl. *proročica*, *vladyčica*, *česarica*, *vratarica* a u zvířat v stč. slovech *holubice*, *vlčice*, *medvědicě*, *lvice*. Sufix je stále produktivní, jak můžeme vidět na novočeských jménech samic: *jezevčice*, *velbloudice*, *slonice*, *tygřice*, *kamzice* (HMČ: 286nn), ale i žen, nejčastěji povolání: *poručice* atp.³⁰⁶

Součástí sufíxu *-īk(ā)-* je *-k-*, tento element je zvlášť typický pro tvoření feminin ve slovanštině (Erhart-Večerka 1981: 100). Netýká se to pouze přechylování, ale tvoří se jím feminina různých významů.³⁰⁷

³⁰⁴ Jak už bylo řečeno, slovanské *-c-* (oproti ie. *-k-*) je výsledkem třetí slovanské palatalizace, která probíhala po *e*, *i*, *o* především v příponách (Rejzek 2001: 26).

³⁰⁵ Týká se to kategorie nositel(ka) vlastnosti, např. stsl. *grěšnica*, *pijavica*, *mъžatica*. Uvádí i jména věcí, kde ovšem již nejde o přechylování, ale o tvoření přímo z adjektiv: č. *zimnice*, *bradavice*, *levice*, *borovice*, *hruškovice*, *makovice*, *slivovice*, *lavice*, *pravice*, *tlačénice*. Viz NAttr (kap. 2.1.3.2.2.).

³⁰⁶ K otázce základů feminin a (ne)odsouvání mužského sufíxu při odvozování (*vlčice* = *vlk* + *-ice* vs. *mladice*) viz Dokulil 1967: 537n. Toto vlastně souvisí s původem feminin (přechylování x nositel(ka) vlastnosti). Srov. Halla-aho 2006: 86, jak už bylo uvedeno.

³⁰⁷ V češtině (od stč., v stsl. ještě nebyl (HMČ: 286n)) je pro tvoření feminin nejproduktivnější sufíx *-ka*. „*-ka* je nejčastější přechylovací sufíx“, přidává se k českým i přejatým slovům (Dokulil 1967: 541nn). Na druhém místě je *-ic(e)/-nic(e)*, týká se především slov domácího původu, je charakteristický pro přechylování jmen zvířat (Dokulil 197: 546nn).

2.3.2. KOLEKTIVA (NÁZVY HROMADNÉ, NOMINA COLLECTIVA)³⁰⁸

Kolektiva jsou jména, jimiž se označuje „skupina či shluk nějakých předmětů, případně osob či zvířat, pojímaná jako celek“ (Bičovský 2008: 105). „Jména hromadná představují modifikační kategorii, v níž se lexikální význam fundujícího slova nemění, pouze se k němu přidává význam množství.“ (HMČ: 283), např. lat. *famulus* ‘člen domácnosti, služebník, otrok’ → *familia* ‘domácnost, rodina’, č. *list* → *listí*, *bratr* → stsl. *bratrija* // *bratija* nebo č. *bratrstvo*. „Hromadná jména označují jednotným číslem jednotně pojatou skupinu jedinců téhož druhu, neoznačují však zároveň i každého jedince v této skupině“ (Šmilauer 1971: 81). „Názvy jsou zpravidla singularia tantum, plurálové tvary netvoří buď vůbec, nebo jen s významem plurálu jednotlivých kolektivů (*včelstva*, *mužstva*), nebo s expresivním významem velkého množství (*vodstva*).“ (AMČ1: 309).

Indoevropské kolektivum se podobně jako v češtině váže se singulárem, srov. řec. *πάντα* *peĩ* ‘vše plyne’ či lat. *pecūnia nōn olet* ‘peníze nesmrdí’. Neutra (či lépe inanimata, jména neživotná) zřejmě neměla vlastní plurálové koncovky pro základní syntaktické pády (nom. a acc.), a používala právě odpovídající formy kolektiva. Tomu odpovídají české plurály neuter, např. nom. pl. n. *zrna* (Bičovský 2008: 105). Srov. také pojmenování částí těla, jež se vyskytují v souborech, např. *membra* jako ‘soubor údů’ → ‘tělo’, dále *labra*, *bedra*, *ňadra*, *játra*, *viscera*, *istesa*, *střeva*, *udesa*, *terga* (srov. č. *záda*), *rodidla*, *chodidla* atd. (viz 2.1.1.2.).

Kolektivní význam mohou mít některá prvotní jména (např. č. maskulina *lid*, *dav*, *brav*, *skot*, *hmyz*) (Šmilauer 1971: 82), srov. lat. *grex* ‘stádo, hejno, houf, dav’, *genus* ‘rod, potomstvo, národ, kmen’, *pecus* ‘brav’, *populus* ‘lid, lidé, obyvatelstvo, lidstvo’, *turba* ‘dav’ atd. Někdy může dojít k přenosu významu kolektivnosti i na jiné slovotvorné typy, např. na NQual, popř. nositele této vlastnosti (lat. *iuvēnta* ‘mládí’ → ‘mládež’, slov. *junota* ‘mládí’ → ‘mládež’, *pěchota*, *holota*, *drobota*,³⁰⁹ *družina*, *chudina*), na místa (*lupānar* ‘nevěstinec, nevěstky dohromady’, *smrčina*, *dubina*³¹⁰), na NActi, popř. VD (lat. *custōdia*, srov. *paucī dē*

³⁰⁸ Mališ 1999: 29.

³⁰⁹ U sufixu *-tā-* srov. kolektivní význam rus. *kinnota* ‘jízda, kavalérie’, *temnota* ‘nevědomí lidé’, *žonota* ‘ženstvo’, f. na *-tāt(i)-*, např. lat. *cīvitās* ‘občanství’ → ‘občanstvo, občané, obec’, *posteritās* ‘budoucnost’ → ‘potomstvo’, sti. *dēvātāt(i)-* ‘souhrn všech bohů’, řec. *νεότης* ‘mládež’ (Brugmann 1906: § 513) a také deverb. *žebrota* (AMČ1: 311).

³¹⁰ Sufix *-ina* se v češtině v kolektivním významu objevuje převážně pro označení porostů (*smrčina*, *bučina*, *olšina*, *jetelina*) (Dokulil 1967: 487n, AMČ1: 311). V tomto užití je blízký významu NL, tedy místu, kde se daný porost nachází. Srov. podobně u lit. sufixu *-ýnas* a *-jñė* (např. *nendrýnas*, *nendrjñė* ‘rákosí, rybník s rákosím’, *aužulýnas* ‘dubový hájek, dubina’, *krūmīnas* ‘velké, husté křoví, křovina, houští, houština’ (← *krūmas* ‘keř’), *alkmenýnas* ‘(hromada) kamení’, *snėgýnas* ‘hromada sněhu’ atd.). Formy na *-ýnas* byly původně se vši

custōdiā ‘někteří z hlídky’, *congeriēs* ‘snůška, hromada’, *prōgeniēs* ‘potomstvo, pokolení’,³¹¹ č. *stráž*, *hlídka*, *sbor*, *soubor*, *pletení*, *šití*), popř. může dojít k metonymickému přenesení na obvyčejné názvy předmětů (*celý stůl se smál*, *kroužek (lidí) se bavil*) (Brugmann 1906: § 510n, AMČ1: 309).³¹² V tomto případě nejde o slovotvorná kolektiva,³¹³ ale pouze o kolektiva kontextová (příležitostná, sémantická (Dokulil 1967: 477)). Nejtypičtějsími slovotvornými sufixy pro tvoření kolektiv jsou *-(ij)ā-* a *-(ij)o-*.

2.3.2.1. Suffix *-(ij)ā-*

V indoevropštině byl nejtypičtějším sufixem pro tvoření kolektiv sufix *-ā-* (*a*-kmeny). Je formálně totožný se sufixem nom. pl. n. *o*-kmenů (Erhart 1982: 118). Zda nějak souvisí s ženskými *a*-kmeny, není jasné. Sémanticky je to těžko představitelné, ale je zajímavé, že kolektiva tohoto typu se původně asi skloňovala jako singulár, tedy podobně právě jako feminina, Např. v latině v mnoha případech přechází původně plurál neutra k femininu, srov. *opus* (n. *es*-kmen) ‘dílo’, pl. *opera* ‘díla’ → f. sg. ‘dílo’ (Bičovský 2008: 105 a 115). Uvádí se také sti. *tārā* ‘souhvězdí’ (← *tāras* ‘hvězdy’) a řec. *φρᾱτῖρᾱ* ‘bratrstvo, frátrie’ (← *φρᾱτήρ* ‘bratr’) (Brugmann 1906: § 513).

Suffix *-ā-* najdeme i jako součást složitějších formantů, např. sti. *janátā* ‘společenství, obec’, *tānā* ‘potomstvo’ (← *tān-* ‘prodloužení, rozmnožení’), sthn. *gimeinida* ‘obec’, lit.

pravděpodobností neutra, srov. i lat. n. *tab(u)līnum* ‘obrazová galerie’, *sterquilīnum* ‘hromada hnoje’ (Brugmann 1906: § 190 a 514).

Kromě toho nese sufix *-īno-*, *-īnā-* v baltštině a slovanštině také periferní význam **singulativnosti**, tzn. označuje jednotliviny proti celku, např. lit. *kaimynas* ‘soused’ (← *kaimas* ‘obec’), stsl. *vojīnъ* (← *vojъ*), č. *potravīna* ‘jedna složka potravy’, *křovīna* (← *křoví*), *bylīna* (← *býlí*) atd. (Šmilauer 1971: 83 a 87, Erhart 1982: 123). „Je to sufixální tvoření od substantiv, která mají význam hromadný. Má asi praslovanské kořeny, jak naznačuje staroslověnské *ustьna* ve významu „ret“, ale ve staré češtině je doloženo jen několik takových jmen: *zelīna*, *bylīna*, *tr̥sīna*, *ledvīna*, *křovīna*“. V stč. se singulativa tvořila také sufixem *-icě*. „Paralelní odvozování sufixy *-īna* a *-ice* je pravidelně významově odlišeno: *tkanīna* x *tkanice* (tj. látka x jednotlivina). Jen u odvozenin s kořenem verbálním jde někdy o synonyma: *škrābanīna* // *škrābanice*.“ (HMČ: 271n a 285).

³¹¹ Dále *colluviēs* ‘sběr, sebranka’, *illuviēs* ‘špina, nečistota, bahno’, snad *seriēs* ‘řetěz, řada’, také *prōlēš* ‘dorost, mládež, potomstvo, pokolení’, *subolēs* ‘dorost, potomstvo, mládež’, *struēs* ‘hromada’, možná *indolēs* ‘vlohy’, pravděpodobně také sufix *-ment-* (Pultrová 2011: 101, 104, 119n).

³¹² Význam hromadnosti má v češtině také sufix *-ivo*. Kolektivní význam je s ním spjat, neboť se jím odvozují pojmenování látek. Plurál se od nich tvoří pouze omezeně, a to s významem různých druhů. Jsou to např. *barvivo*, *krmivo*, *kuřivo*, *léčivo*, *osivo*, *palivo*, *stěivo*, *střelivo*, *topivo* atd. (AMČ1: 247, 255 a 311).

³¹³ Slovotvorná kolektiva jsou (v češtině) velmi omezeně produktivní, většina jich je buď frekvenčně, nebo stylisticky omezená. V současné češtině hovoříme o ústupu (ne-li o úpadku) slovotvorných kolektiv (Dokulil 1967: 477).

sargyba ‘hlídka, stráž’, stsl. *družьba* ‘družstvo’, *сьлѣба* ‘poselstvo’. Většinou však jde o sekundární přenesený význam (Brugmann 1906: § 513).

Typickým sufixem pro tvoření kolektivů je rozšířené *-(i)jā-*. Latinský sufix *-ia* najdeme v substantivech *familia* ‘domácnost, rodina’ (← *famulus* ‘člen domácnosti, služebník, otrok’), *vīcīnia* ‘sousedství, sousedstvo’ (← substantivizované adj. *vīcīnus* ‘soused(ní)’), *frātria* zde ‘bratrstvo’ (srov. řec. *φρατρία* ‘bratrstvo’) a *pecūnia* ‘peníze’.

Slovanský sufix má ve stsl. podobu *-bja (-ija)*, v stč. *-ie*, v nč. *-í*, např. stsl. *bratrъja*, *bratъja* i *bratija*, stč. *bratřie*, nč. *bratří* ‘bratrstvo’.³¹⁴ Tvoření kolektivů životných je ve staroslověnině ojedinělé (HMC: 283), srov. *-(i)o-* níže. Kromě *bratrija* i *bratija* např. *rabija* i *rabъja*, *svatija*.

Ve staré češtině tyto útvary (*bratřie*, *kněžie* ‘kněží, kněžstvo’)³¹⁵ patřily k ženskému typu *ъja*-kmenové deklinace (*laní*, *paní* atd.), pojil se s nimi přívlastek v singuláru ženského rodu, např. *vyšehrazská kněžie*, *milá bratřie*, „měly však význam kolektivní, tzn. zastupovaly tvary plurálové. Plurálové číselné pojetí však záhy dalo zaniknout původní deklinaci; historické formy *bratří*, *kněží* se začaly chápat jako tvary plurálové nebo duálové. To se projevilo jednak ve formě přívlastku – místo *milá bratřie* se objevuje později podoba *milí bratří*, *náši kněží* – jednak na vlastním sklonění: začíná se užívat tvarů plurálové deklinace – dativ *milým bratřím*, lokál *o milých bratřích* atd. U jmen *bratr* a *kněz* se této deklinace užívá v plurálu v jistých případech dodnes.“ (HMC: 160n).

Srov. zde také č. substantiva *ledví*, *lidé* a *rodiče* (srov. sloven. *ľud'ia*, *rodičia*) (Bičovský 2008: 105).³¹⁶

2.3.2.2. Suffix *-(i)o-*

Suffixem *-o-* jsou utvořena neutra s kolektivním významem v sti., např. *tánam* ‘potomstvo’, *kṣatrám* ‘panstvo’, *māsám* ‘maso’ (← *māś-* ‘maso’), v řeč., např. *ἀστρον* ‘souhvězdí’ (← *ἀστήρ* ‘hvězda’), *θέατρον* ‘publikum, obecnost’, gót., např. *mimz* ‘maso’, sthn. *huon*, nhn. *huhn* ‘kur’, střhn. *buost* ‘spletené lýčené pruty, lýčí’ (← *bast* ‘lýko’).

³¹⁴ Psl. **bratrъja* souvisí s řec. *φρατρία*, srov. sloven. *bratia* se zachovaným *-ia*, ale bez *-r-* (Bičovský 2008: 105).

³¹⁵ Srov. rus. *knjažъja*.

³¹⁶ Srov. také do č. přejatá slova jako *policie*, *aristokracie* atd., jež nesou kolektivní význam.

V latině lze hovořit o kompozitech typu *trīdium* ‘tři dny, doba tří dní’ a ve slovanštině jako v jiných indoevropských jazycích o stsl. *męso* ‘maso’ (Brugmann 1906: § 514).

Mnohem produktivnějším slovotvorným typem jsou neutra s rozšířeným sufixem *-(i)io-m*. Srov. sti. *ápatyam* ‘potomstvo’, *sahasrāṇṇyám* ‘celek, souhrn, soubor’, řec. *ἀκροατήριον* ‘publikum, obecnost, posluchačstvo’, stisl. *fiðre* ‘peří’, *ungmenne* ‘mládež’, *stórmenne* ‘velcí lidé’, skupiny stromů jako *birke*, *espe*, *eike* atd. (Brugmann 1906: § 514, kde viz i další rozšíření).

Latinským sufixem *-ium* jsou utvořena kompozita *collēgium* ‘sbor, soubor, společenstvo, spolek’, *convīvium* ‘hostina’ → ‘hodovní společnost’, *quinguennium* ‘pětiletí’, ale i jednoduchá substantiva *audītōrium* ‘obecnost’, *famulitium* ‘služebnictvo’, *servitium* ‘otroci, otroctvo’, *avitium* ‘ptactvo’ atd. (Brugmann 1906: § 514).

Slovanská kolektiva jsou ve staroslověnštině zakončena na *-bje/-ije*, dle Halla-aho (2006: 75) je tvoření kolektiv jeho primární funkcí, např. *kamenъje*, *listъje*, *qglъje*, *dqbije*, *orěšije*, *větvъje* ‘větvoří’, *drqžъje* ‘trámoví, trámy’ (← *drag* ‘trám’) (Brugmann 1906: § 514, Letz Kol.: 6n, Erhart-Večerka 1981: 97, více Halla-aho 2006: 242). Ve staroslověnštině však najdeme také delší variantu *-ovije*, např. *hroznovije*. Ta vznikla působením a vydělením adjektivního sufixu *-ový*.³¹⁷ Tvoření kolektiv sufixem *-bje/-ije* je typ zděděný z praslovanštiny, ve staroslověnštině se omezuje většinou na tvoření od názvů rostlin, popř. jejich částí (např. *vrъbije*, *dqbije*, *bylije*, *smokъvinije*, *trъnije*, *prq̃tije*, *větvije*, *lozije*, jen výjimečně od jiných substancí (např. *brъnije*, *žbzlije*, *trupije*).

Derivace staročeskými sufixy *-ě* (např. *jedlé*, *jmelé*, *kolé*, *skalé*, *stěblé*), *-ie* (např. *bodlácie*, *búcie*, *chebdie*, *jilmie*, *javořie*, *břězie*, *hložie*, *bodličie*, *chvojie*, *šciepie*, *lístie*, *větvie*, *nárocie*, *hrudie*, *kamenie*), *-ovie/-ěvie* (např. *křovie/křěvie*) je pokročilejší, tvoří se jím i od jiných substancí, ojediněle také od osob (např. *holomečstvie*).

V nové češtině je sufix *-í* na ústupu, převládá zde tvoření sufixem *-oví*, jenž začal být zvláště produktivní za národního obrození (např. *vrboví*, *višňoví*, *jedloví*, *révoví*, *trámoví*, *lanoví*) (HMČ: 283n). Tvoří se jím především od jednoslabičných základů (Dokulil 1967: 485), např. *stromoví*, *mřížoví*, *křoví*, *laťoví*, *plachtoví*, *sloupoví*, *větvoví*, srov. i dublety

³¹⁷ Dokulil (1967: 406) mluví o druhotné motivaci adjektivem, např. *boroví* (← *bor* i *borový*), *cukroví* (← *cukr* i *cukrový*). Srov. také AMČ1: 310: „Rozšířená příponová varianta *-ov(i)*, formálně poukazující k adj. na *-ov(y)*, je u některých názvů zastoupena výlučně: *stromoví*, *mřížoví*, *křoví*“.

malinovi/maliní (AMČ1: 310). Toto však neznámá, že by slova s pouhým sufixem *-í*³¹⁸ v nové češtině neexistovala, sufix sice není produktivní, ale je v jazyce velmi silně zastoupen útvary přejatými ze starších vrstev jazyka. Jedná se o kolektiva odvozená od substantiv všech tří rodů, od maskulin např. *koření, listí, proutí, paroží, trní, bodláčí*, od feminin např. *borůvčí, maliní, haraburdí* (← *haraburda*), *kapradí*, od neuter např. *mlíčí, zrní, peří* (Letz Kol.: 7).³¹⁹

Sufixem *-í* se jako v latině tvoří také kompozita, např. *souhvězdí, pápěří, pačesí, paroží, pařeží, středohoří, velehoří, ústrojí, obnoží, pahorčí, pahrbí* atd.

³¹⁸ Některá literatura formant *-í* ze synchronního hlediska nepovažuje za sufix, z hlediska „tvoření“ slov v tomto případě mluví o konverzi (např. Dokulil 1967: 485).

³¹⁹ Bez jasného základového slova je substantivum *obilí* (< psl. **obilje*, nejspíš ← adj. **ob(v)ilь* ‘vydatný, silný’ (Rejzek 2001: 419). Srov. také kolektivum *ovoce* (< stsl. *ovoštъ, ovoštije*) (Rejzek 2001: 437).

2.3.3. KVANTIFIKACE

Kvantifikací zde rozumíme obměnu významu základového slova přidáním rysu, jenž modifikuje jeho velikost, rozměr (kvantitu), která se buď zmenšuje, nebo zvětšuje. Z tohoto hlediska spolu souvisejí jména zdrobnělá (*deminutiva*)³²⁰ a jména zveličelá, popř. zhrubělá (*augmentativa*)³²¹. V některých případech tato slova nevyjadřují pouze menší nebo větší kvantitu, ale také vztah k dané entitě a její kvalitativní (pozitivní nebo negativní) hodnocení.³²² Proto se slovy této kategorie souvisí kategorie emocionality a expresivity.³²³ Deminutiva expresivní být nemusí, augmentativa jsou expresivní vždy (Mališ 1999: 30).³²⁴

2.3.3.1. NOMINA DEMINUTIVA

„Po stránce sémantické je deminutivum vzhledem k základovému slovu modifikováno tzv. deminutivním znakem; tento znak vyjadřuje jednak kvantitativní modifikaci (‘malý jev, předmět‘), jednak modifikaci kvalitativní, emocionální (kladné, řidč. záporné³²⁵ citové hodnocení), anebo konečně obojí modifikaci zároveň (kvantitativní i emocionální).“ (Dokulil 1967: 496). Při odvozování tyto útvary zachovávají slovní druh i rod základového slova.

Ve slovanštině mají pro tvoření deminutiv „výrazně dominantní postavení sufixy s příznakem *-K-*“ (Dokulil 1967: 494), obvykle v konglutinátech s jinými formanty, srov. stsl. *-bkb*, *-bka*, *-bkb*, *-bka*, *-bcb*, *-ikb* (Erhart-Večerka 1981: 100), č. *-ek*, *-ík*, *-ka*, *-ko* i složené (sekundární a terciární, vlastně iterované) sufixy *-eček*, *-íček*, *-ěčka*, *-ička* atp. (Dokulil 1967: 495, AMČ1: 301).

Formant *-k-* (i v různých konglutinátech) se pro tvoření deminutiv objevuje i v jiných indoevropských jazycích, např. sti. *ašvakás* ‘koník’, *avikā-* ‘ovečka’ (← *avi-* ‘ovce’), řec.

³²⁰ Mališ 1999: 29.

³²¹ Mališ 1999: 29.

³²² Srov. Mališ 1999: 29: „Zdá se, že ve slovanských jazycích původní význam deminutiv byl „něco něčemu podobné“. Deminutiva označovala něco menšího, nedospělého, citový vztah vznikl až později: *chlapec* je to, co se podobá „*chlapovi*“, a to, co je menší než „chlap“, a protože je to menší a nedospělé, ne tak dokonale vyvinuté jako nedeminutivum, zaujímáme k tomu citový vztah.“

³²³ Někdy se kromě jmen zdrobnělých (*deminutiv*) a zveličelých (*augmentativ*) uvádí zvláště jména lichotná (*laudativa*, *meliorativa/eufemismy*) a hanlivá a znevažující (*pejorativa/dysemismy*, *depreciativa*) atd. (Šmilauer 1971: 82nn, ESČ: 131n). Brugmann (1906: § 681) užívá termínu *deteriorativa* pro znevažující význam jak u deminutiv, tak u augmentativ.

³²⁴ Srov. též Dokulil 1967: 531: na rozdíl od deminutiv však „augmentativa nemají nikdy charakter ryze (nacionálně) kvantitativní“, také Šmilauer 1971: 83.

³²⁵ Deminutiva se záporným hodnocením jsou např. č. *Čecháček*, *doktůrek*, *učitýlek* atd. (Mališ 1999: 30).

βωμαζ ‘oltářík’, stisl. *yrmlingr* ‘malý had’, lit. *kankalikai* ‘zvonky’ (květiny), lit. *arkliukas* ‘koník’ (← *arklys* ‘kůň’), *mergikė* ‘dívenka’ (← *merga* ‘dívenka’) (Brugmann 1906: § 541, Erhart-Večerka 1981: 100, Erhart 1982: 122).

V latině se *-k-* pro tvoření deminutiv objevuje především v konglutinátu *-culus*, např. *asserculus* ‘tyčka’ (← *asser* ‘tyč, kůl’), *corculum* ‘srdéčko, srdíčko’ (← *cor* ‘srdce’), *corpusculum* ‘tělisko, tělíčko’ (← *corpus* ‘tělo’), *homunculus* ‘človíček’ (← *homō* ‘člověk’), *mātercula* ‘matička’ (← *māter* ‘matka’) atd. (Brugmann 1906: § 372nn a 544) a také ve slově *iuvencus* ‘mladý býček, mladík’ (Erhart 1982: 122) (← km. **iuven-* v adj. *iuvenis* ‘mladý’, jako subst. ‘mladík’ (PNS: 742)).

Dvěma formanty, jež se v latině a slovanštině stýkají, jsou *-īko-*, *-īka-* a *-iko-*, *-ika-*. Uvádíme je zde, přestože se v latině vyskytují pouze v konglutinátech se sufixy s formantem *-l-*, tedy *-īculus*, *-īcula*: *clāvīcula* ‘klíček’ (← *clāvis* ‘klíč’), *crātīcula* ‘železná mřížka, rošt’ (← *crātis* ‘pletivo, proutí’), *vītīcula* ‘révka’ (← *vītis* ‘réva’)³²⁶ (Brugmann 1906: § 379) a *-iculus*: *ēnsiculus* ‘mečík’ (← *ēnsis* ‘meč’), *-icula*: *aedicula* ‘světnička, pokojík’ (← *aedēs/aedis* ‘příbytek, světnice, místnost’), *auricula* ‘ouško’ (← *auris* ‘ucho’), *nāvicula* ‘lod’ka’ (← *nāvis* ‘lod’), *ovicula* ‘ovečka’ (← *ovis* ‘ovce’) (Leumann 1977: § 282,C1).

Původně jde o tvoření sufixem *-culus* od *i*-kmenových substantiv, sufixy se však (s perintegrováním *-i-*) rozšířily i k jiným kmenům. Od konsonantických kmenů jsou odvozena slova *pediculus* ‘nožka’ (← *pēs* ‘noha’), *ventriculus* ‘bříško, žal(o)udek’ (← *venter* ‘břicho, žaludek’), od *u*-kmenů např. *articulus* ‘ohbí, kolínko, článek’ (← *artus* ‘ohyb, kloub, část’), *versiculus* ‘řádka, řádek, veršík’ (← *versus* ‘řada, řádka, verš’), *anicula* ‘stařenka, babička’ (← *anus* ‘stařena’) (Brugmann 1906: § 376, Leumann 1977: § 282,C1).

Takto vydělené sufixy potom fungují i ve slovanštině.

Slovanský deminutivní sufix *-ikъ* (< *-īko-*) najdeme např. v stsl. *nožikъ* (← *nožbъ*), č. *vožík* (i *vozíček*), *větrík*, *koník*, *oslík*, *Volík* (← *Vol*), *Vladík* (← *Vlad*), rus. *dómik* ‘domek’, *brátik* ‘bratříček’, pol. *bacik* ‘lod’ka’, *bucik* ‘botička’ atd. (Brugmann 1906: § 379, Erhart-Večerka 1981: 100).

³²⁶ Brugmann (1906: § 379) ale uvádí též varianty *vītīcula* a *vītēcula*. Leumann (1977: § 282,C1) tuto nejednotnost vysvětluje metrickými důvody, v hexametru se někdy objevuje *-īcula* místo *-icula*, např. *canīcula* (Horatius), *cutīcula* (Persius).

Ve staroslověně se sufixem *-ikъ* deminutiva tvořila až po provedené 3. palatalizaci (jinak by došlo ke změně *-k- > -c-*), a to od základů zakončených na měkký konsonant, srov. stč. *-ík* (např. *bičik, krajik, čepelik, konik, mlynařík, kmetik, mužik*). V důsledku zániku a vokalizace jerů se objevuje také u základů zakončených na C + C (např. *drozdík, hoblík, hrozník, lotřík, veršík, drobtík, hynštík, lvík, črvík*), „protože konkurující sufixy *-ec* a *-ek*, jejichž *-e-* jerového původu se v deklinačních tvarech střídá s Ø, by zde vytvářely složité skupiny konsonantů. Produktivita sufixu *-ik* se tedy zvýšila po X. století. Kromě toho se často připojuje k základům na *-l*: *kbelík, kostelík, dolík*...“ V nové češtině se sufixem *-ik* tvoří od základů na C + C³²⁷ a kořenová slabika je většinou krátká, např. *parčík, kufřík, kapřík, veršík, žertík, větrík, nožík* (HMČ: 289nn).

Sufixem *-ьсѣ* (< *-iko-*), v němž je konsonant *-c-* rovněž způsoben slovanskou 3. palatalizací, jsou utvořena stsl. maskulina *cvěťсѣ, gradъсѣ, kamenъсѣ* ‘kamínek’, *korabicъ, kovčeъсѣ, měšъсѣ* (← *měchъ*), *otъсѣ, ob(v)lačъсѣ* ‘obláček’ (← *ob(v)lakъ* ‘oblak’), *rožъсѣ* ‘růžek’ (← *rogъ* ‘roh’), *sqčъсѣ, vlčъсѣ* (Erhart-Večerka 1981: 100, HMČ: 289, více Halla-aho 2006: 239).

Tímto sufixem se odvozuje od všech základů kromě těch, jež jsou zakončeny na měkký konsonant.³²⁸ Od staročeského období je sufix *-ec* v deminutivním významu na ústupu. Ve střední době je už zcela neproduktivní, za národního obrození bylo tvoření deminutiv s *-ec* na čas oživeno, ale pouze pro terminologické potřeby a básnický styl. Odvozeniny s tímto sufixem postupně ztrácejí deminutivní význam a nabývají významu specifikačního (např. *lučec* (hudební nástroj), *nehtec* ‘onyx’, *božec* ‘pohanský bůh’, *rámec, válec, sloupec, stolec, dílec, obrazec, vlasec*, popř. dochází k jejich deetymologizaci (*krahujec, jězvec*), některá žijí ve vlastních jménech (*Korábec, Hvozdec, Kostelec*).³²⁹ (HMČ: 289nn, Šmilauer 1971: 87, AMČ1: 302). Pokud jim deminutivní příznak zůstal, mají tato slova ráz knižní až archaický (*kahanec, kabátec, mlýnec*) (AMČ1: 302).

³²⁷ Sufix *-ik* je v komplementární distribuci se sufixem *-ek*, jímž se tvoří od všech ostatních slov (HMČ: 291).

³²⁸ Od nich se tvoří sufixem *-ikъ*.

³²⁹ Ztráta deminutivního významu je u zdvojnásobných jmen častým jevem obecně, „je možné i stírání deminutivního zabarvení až k jeho úplné ztrátě. Deminutivní význam se také prolíná s významem specifikačním, který má zčásti povahu terminologickou (srovnej *ručička* „malá a milá ruka“ – *ručička* „součást měřicího přístroje“).“ (HMČ: 288n).

Týmž sufixem (stsl. **-bce**) jsou utvořena také slovanská neutra, např. stsl. *ajъce* ‘vejce’, *brašъnъce* ‘jídlo’ (← *brašъno* ‘jídlo’), *čędъce* ‘dítě’ (← *čędo* ‘dítě’), *dvъrъce* ‘dvířka’ (← *dvъri*), *iměňъjъce* ‘jmění’ (← *iměňъje* ‘jmění’), *mladęťъce* ‘dítě’, *slъnъce*, *srъdъce* (Halla-aho 2006: 243n). Staročeský sufix **-ce** mají *břeměnce*, *ličce*, *tělce*, *trníce*, *viečce*. Za národního obrození vznikla pouze slova se specifickým (terminologickým) významem (např. *příslovce*) (HMČ: 293nn). V nové češtině tato deminutiva fungují jen jako archaismy (např. *hrdělce*, *okénce*, *stádce*) (AMČ1: 302), popř. deminutivní význam již nemají (např. *slunce*, *srdce*, *vejce*).

S latinským femininem *ovicula* můžeme srovnat slovanské *ovъca* (č. *ovce*), jež bylo původně také deminutivem, a s lat. *mūsculus* ‘sval’ slov. *myšъca* ‘ruka, rameno, sval’ (← *myšъ*). Ženský stsl. sufix **-bca** (< *-ika-*) (např. *dvъrъbca*), stč. **-cě** (*dveřcě*, *myslcě*, *siencě*, *smrtcě*, *zedcě*) a nč. **-ce** (*čtvrťce*)³³⁰ se stejně jako původně v latině pojil pouze s *i*-kmenovými základy. Naproti tomu stsl. **-ica** (< *-ika-*) (např. *děvica*, *dobřtica*, *rybica*), stč. **-icě** (např. *cellicě*, *děvicě*, *dšćicě*, *dušicě*, *křivdicě*, *lodice*, *metlicě*) se připojoval k různým typům základů. Jen ojediněle se ve staroslověně objevuje sufix **-bka** (např. *tetъbka*), jenž je produktivní až po zániku jerů a slučitelný se základy zakončenými na V + C.³³¹ Ve staré češtině se objevují i paralelní derivace sufixy *-icě* a *-ka*, někdy je význam odvozenin stejný (*kačicě* – *kačka*), jindy má *-icě* význam specifikace (*kobylicě* x *kobylka* (hmyz)). Od střední doby sufix *-icě* postupně ztrácí produktivitu a v této funkci mizí, odvozená slova ztratila deminutivní význam, mají knižní až archaický nebo specializovaný nedeminutivní ráz (*hlavice*, *holčice*, *hvězdice*, *konvice*, *lodice*, *metlice*, *růžice*). Suffix *-ka*, jenž se za národního obrození objevuje i u jiných zakončení základů (*harfka*, *hvězdka*), je stále produktivní. Spojením sufixu *-ice* a *-ka* vzniká konglutinát *-ička*, jenž se postupně vyděluje jako samostatný prostředek (HMČ: 291nn, AMČ1: 302).³³²

Kromě augmentativního a depreciativního charakteru (viz kap. 2.3.3.2.) může mít také význam deminutivní sufix **-āko-**. Srov. vedlejší deminutivní a k tomu depreciativní význam u lit. *tėvókas* (← *tėvas* ‘otec’), *berniokas* (← *bėrnas* ‘chlapec’), *žakiokas* (← *žakas* ‘pytel’). Ze

³³⁰ Srov. toponymum *Vesce* (Šmilauer 1971: 87).

³³¹ Jelikož by tento sufix nemohl přechkat 3. palatalizaci, vzniklo např. slovo *klětka* resufixací staršího **klet-cě* (HMČ: 292). Srov. Halla-aho (2006: 86), jenž soudí, že u stsl. *klětъka* 3. palatalizace neproběhla.

³³² Srov. zde sufix *-ica* v kap. Feminina (2.3.1.4.).

slovanských slov lze uvést č. *panák* ‘malý pán’ (Brugmann 1906: § 381)³³³ a snad *synůček*, kde je tento sufix součástí konglutinátu.

2.3.3.2. NOMINA AUGMENTATIVA, INTENZIFIKACE³³⁴

Jako jména zdrobnělá jsou i nomina augmentativa pouze modifikační onomaziologickou kategorií. Oproti deminutivům jména zhrubělá, méně přesně zveličelá „k významu základového podstatného jména přidávají doplňující odstín augmentativnosti, zhrubělosti“ (Dokulil 1967: 531).

Suffix -āk(o)-

Sem můžeme zařadit sufix *-āk(o)-*, jehož uplatnění v latině jsme popisovali již v rámci kategorie NAttr (2.1.3.1.) a NAg (2.1.5.3.). V jeho užitích, jež pojí význam nesení nějaké vlastnosti (popř. činnosti) nebo význam podobnosti, můžeme kromě toho vysledovat jako přídatný rys určitou míru intenzifikace, ať už jde o adjektiva na *-āx*: *edāx* ‘žravý’, *fugāx* ‘utíkávací, plachý, prchavý’, *loquāx* ‘povídavý, hovorný, mnohomluvný, žvastavý, tlachavý, klábosivý, prostorekavý’ atd., *-āceus/-ācius*: *gallīnāceus* ‘kuří, slepičí’ (← *gallīna* ‘slepice’), *hordeāceus* ‘ječný’ (← *hordeum* ‘ječmen’), *pāvōnāceus* ‘barevný jako páv, připomínající paví ocas, pestrobarevný, strakatý’ (← *pāvō* ‘páv’) a *surculāceus* ‘dřevěný, mající tvar jako větev, větrovitý’ nebo *-ācus*: *merācus* ‘dosti čistý’ (← *merus* ‘čistý’) a *apiācus* ‘podobný celeru, celerovitý’ (← *apium* ‘celer’). Srov. také (patrně) substantivizovaná adj. *lingulāca* (m. i f.) ‘mluvka, žvanil’ a *verbēnāca* ‘sporýš’ (název rostliny, ← *verbēna* ‘prut, travina’, spec. ‘sporýš’).

S lat. typem *merācus* se často spojuje lit. *mažokas* ‘pomenší’ (← *mažas* ‘malý’) (Erhart-Večerka 1981: 100), *labókas* ‘značně dobrý’ (← *lābas* ‘dobrý’), *silpnókas* (← *silpnas* ‘slabý’), *didókas* (← *didis* ‘velký’), *šlapókas* (← *šlāpias* ‘mokrý’), *saldókas* (← *saldūs* ‘sladký’) (Brugmann 1906: § 381).³³⁵ Sem by patřila také lat. slova *ēbriācus* ‘intoxicated’ (← *ēbrius* ‘intoxicated, drunk’ (OLD: 583), ‘napilý, opilý, opojený’, obvykle v mírnějším významu ‘podnapilý’ (PNS: 451n). Z těchto příkladů vyplývá, že forma s *-ācus* je tedy oproti

³³³ Jako č. deminutivum uvádí Brugmann také slovo *vlčák*. Doklad užití tohoto slova v deminutivním významu jsme však nenašli.

³³⁴ Brugmann 1906: § 668 užívá termínu *amplifikativa* pro slova s větší intenzitou vlastnosti.

³³⁵ Srov. také lotyšský komparativní sufix *-āks* (např. *labāks* ‘lepší’, *saldāks* ‘sladší’) (Brugmann 1906: § 381).

základovému slovu skutečně pouze intenzifikovaná, ač to latinské slovníky explicitně neuvádějí. Srov. zde též *ēbriōsus*³³⁶ ‘addicted to drink’ (OLD: 583), ‘opilství oddaný’, jako subst. m. ‘piják, pijan’ (PNS: 451). Zde opět vidíme, že vysoká intenzita a frekvence činnosti může přejít až ve stálou vlastnost. Proto není divu, že se ve slovanštině sufixu *-ák* užívá jak pro tvoření NAg (*kuřák, tulák, zabiják*), tak pro tvoření NAttr (*hlupák, chytrák, křivák*).

A nejen to, význam intenzifikace se ve slovanštině objevuje také při tvoření augmentativ. Jsou to např. rus. *tvarjaka* (← *tvař* ‘tvor, zjevení, podoba, tvář’), *konjaka* ‘špatný kůň’ (srov. slovin. *kozáča* (← *kóza* ‘koza’), *děkláča* ‘děvka’ (← *děkla* ‘dívka’)) (Brugmann 1906: § 381) a česká slova jako *Čechák, Rusák, chlapák, lumpák, židák, zeťák, furiák, kosák, vrabčák, hřibák, litrák, šutrák, vředák, hrnčák* (Dokulil 1967: 532). Z uvedených příkladů je vidět, že se s tímto zveličujícím významem ve slovanštině pojí i význam depreciativní (Brugmann 1906: § 381). Příznak zhrubělosti je nerozlučně spjat s citovým příznakem pejorativnosti.

V češtině má v této funkci dominantní postavení sufix *-ák* (Dokulil 1967: 531). „Charakteristické je jeho využití jako expresivního formantu většinou jen obměňujícího základní pojmenování“ (Dokulil 1967: 72). Tato depreciativní expresivita se objevuje ve všech užitích tohoto sufixu, tedy i u deverbativních výrazů (*zabiják*, i lat. *edāx*).

V češtině se pejorativní nádech a nespisovný charakter projevuje i u dalších významových skupin, např. u obyvatelských jmen (*Pražák x Pražan, Rusák x Rus*), často se užívá v obecné češtině a různých slanzích (*študák, auták, biják, foťák, přírodák, tělák, zemák*), velmi typický je také při univerbizaci víceslovných pojmenování (*spacák* ← *spací pytel, tenisák* ← *tenisový míč, uherák* ← *uherský salám, Karlák* ← *Karlovo náměstí* atd.).

V nové češtině se některá slova odvozená sufixem *-ec* (< *-iko-*, v latině i slovanštině typickým pro tvoření deminutiv, kap. 2.3.3.1.) chápou jako augmentativa, např. *dvorec, zubec*. Jediným, kdo tento sufix vyloženě jako augmentativní uvádí, je Dokulil (1967: 532n).

Z uvedených příkladů vidíme, že těchto sufixů je možno užít jak pro vyjádření diminuace, tak pro augmentizaci. Jejich společným rysem je tedy modifikace kvantity, ať už jakýmkoli směrem.

³³⁶ Sufix *-ōsus* je v latině typický pro tvoření denominativních adjektiv s významem nápadné vlastnosti vyjádřené základovým slovem, např. *formōsus* ‘kdo má pěknou podobu, pěkný, úhledný, sličný, spanilý, krásný, půvabný’ (← *forma* ‘(určitý) vnější tvar, útvar, obrysy, vnějšek, vzezření, vzhled, zjev; podoba, tvář, tvářnost, forma’) (PNS: 569 a 571).

ZÁVĚR

Tato práce se zabývala paralelami v tvoření slov derivačním postupem v latině a slovanštině (češtině). Ačkoli mezi slovanštinou a latinou nenajdeme v ostatních jazykových rovinách takové styčné plochy, jaké má slovanština např. s baltskými, popř. i germánskými jazyky, v otázce sufixů (slovotvorby) však tyto jazyky vykazují nápadnou podobnost. Nabízí se otázka, proč tomu tak je. Jedním z možných vysvětlení je, že oba jazyky si zachovaly původní (indoevropskou) strukturu slova.

Úkolem této práce bylo shromáždit latinské a slovanské jmenné derivační sufixy, jež si vzájemně odpovídají po hláskoslovné stránce. Podnětem k jejímu vzniku bylo nápadné množství latinsko-slovanských paralel jak v otázce samotných sufixů, tak v rámci celých slovotvorných typů. Hlavním těžištěm práce pak bylo o těchto paralelách pojednat z hlediska významových okruhů (sémantických tříd) a konkrétních slovotvorných typů s důrazem na původní funkci jednotlivých sufixů a nástin případných změn v poli jejich působnosti.

Z důvodů uvedených v Úvodu jsme skupinu všech jmen zúžili na jména podstatná (substantiva). Toto kritérium jsme uplatnili ze slovanského hlediska, neboť značná část sufixů, jež ve slovanštině fungují k tvoření substantiv, byla v latině adjektivní.

Jako takové měly tyto sufixy velmi vágní, široce vztahový (příslušenský) význam (obsah), a proto také velice široké uplatnění (rozsah), např. denominativní *-(ī/i)cus*, *-(ī/ā)nus* atd. Už v samotné latině však u těchto sufixů docházelo k substantivizaci a specifikaci významu podle toho, s jakým substantivem se pojila a jaký význam ve vztahu k němu vyjadřovala. Např. příslušnost k městu vyjadřuje adjektivum *urbānus* 'městský' (← *urbs* 'město'), jež mohlo stát vedle substantiva *cīvis* 'občan'. Z tohoto spojení se mohlo vymanit a mohlo začít fungovat samostatně jako substantivizované *urbānus* (sc. *cīvis*) 'městský (sc. občan)', tedy 'měšťan'. V tomto smyslu se sufix *-ānus* už v latině ustálil pro tvoření obyvatelských jmen. Ve slovanštině pak tento přejatý typ splynul se staroslověnským tvořením na *-jan(in)*. Podobně je tomu u jmen odvozených sufixy *-icus*, např. *vīlicus* 'týkající se statku' (← *vīlla* '(venkovský) statek') → jako subst. 'správce statku, statkář', nebo *-ārius*, např. *argentārius* 'stříbrnický' (← *argentum* 'stříbro') → 'stříbrník, peněžník, směnárník'. Ta se ve spojitosti s osobou, jež se stará o věc vyjádřenou základovým adjektivem, ustálila ve významu jmen konatelských.

Slovanština sufixy přebírala nejprve v rámci celého slova, teprve později se sufixy mohly vydělit a začít fungovat samostatně připojováním k domácím základům, srov. např. lat. *vīnārius* > č. *vinař*, ale také *houbař* (← *houba*). V češtině tato slova už od počátku fungovala jako substantiva a jejich význam byl takový, jaký měla latinská jména už po substantivizaci, čili specifikovanější (v případě sufixu *-ārius* > *-ář/-ař* je to význam konatelský).

Specifičtější významy sufixy získávaly také vzájemným kupením. Základní *o*-kmeny a *a*-kmeny se často rozšiřovaly o jiné formanty a vznikaly tak tzv. sufixové konglutináty, např. *-jo-*, *-āsio-* atd. Tato rozšíření byla často způsobena vydělením části základového slova (někdy kmenu, jindy už jiného slovotvorného sufixu) a přehodnocením na součást slovotvorného sufixu, tzv. perintegrací. Tímto sufixem se pak analogicky mohlo odvozovat i od slov, jež původní část základu vůbec neobsahovala, často se však existence takových slov dala předpokládat (resp. nic by nebránilo tomu, aby existovala), např. sufixy pro tvoření jmen míst: lat. *-tōrium* (*-tor* + *-ium*) v *cremātōrium* (ale **cremātor*), č. *-árna* (původně *-ář* + *-na*), např. *kovárna* (ale srov. *kavárna* – **kávař*, **kavář*).

Jelikož tyto adjektivní sufixy byly ve slovanštině chápány jako substantivní, mohlo v některých případech docházet ke kumulaci sufixů s týmž významem. Sufix *-īcus*, jež má latinské adjektivum, u nějž došlo k substantivizaci ve spojení s osobou a jež tím nabylo funkce označení osob (např. konatelských jmen), se ve slovanštině již jako substantivní sufix může použít k tvoření názvů nositelů vlastnosti. Protože se názvy nositelů vlastnosti odvozují z adjektiv, jeden adjektivní (slovanský) sufix už předtím měla. Např. spojením slovanského adjektivního sufixu *-ní* a latinského *-īcus* vznikají česká slova na *-ník*.

Z funkcí, jež slovanština z latinských substantivizovaných sufixů přebrala, se pak kvůli podobnosti významu mohly jednotlivé sufixy rozšířit i k jiným kategoriím. Např. lat. sufix *-ārius*, jímž se ve slovanštině tvořila původně desubstantivní konatelská jména (*rybář*), přešel i do deverbativních jmen činitelských (např. *kovář*), podobně se ve více kategoriích (NAttr, NActo a NAg) objevuje sufix *-(n)ík* nebo se činitelským sufixem *-tor* analogicky odvozuje i od substantiv, např. *viātor* (← *via*).

Přechody (překrývání) významů jsou po substantivizaci další příčinou šíření sufixů do dalších slovotvorných tříd. My jsme se ve své práci snažili jednotlivé sufixy rozdělit na základě onomaziologických kategorií a v rámci nich jsme sledovali i rozšiřování jejich uplatnění. Ke splývání (a polyfunkčnosti sufixů) na základě motivace slovesem dochází také

mezi kategoriemi činitelských, prostředkových (spolu s názvy míst: „instrumental / local suffixes“) a dějových jmen.

U dějových jmen (abstrakt) často dochází ke konkretizaci jejich významu a přenesením označení na určitý předmět. Přestože se tato tendence u sufixů tvořících abstrakta (dějová jména) obecně uznává, existují i názory, že některými sufixy se původně abstrakta netvořila (např. *-men-*). Hlavní oblast konkretizovaných abstrakt vychází ze skupiny jmen, jež měla původně význam pasivního, popř. mediálního participia, jde tedy o konkretizovaná substantivizovaná deverbativní adjektiva s významem předmětu nebo výsledku děje. Tento jev se týká velké skupiny jmen se sufixy *-to-*, *-tā-*, *-men-*, *-mo-*, *-mā-*, *-no-*, *-nā-*. Výsledek děje předpokládá, že bude děj ukončen. I z tohoto hlediska lze už v latinských slootovorných typech hledat význam pojetí děje v jeho průběhu (*-tiō*) nebo pojetí děje jako celku (*-us*, *-tus*), jež jsou někdy dokonce v komplementární distribuci (*-tiō* vs. *-tus*). Přestože i ve slovanštině můžeme tuto tendenci částečně sledovat (např. dějová jména na *-ъ* > *-Ø*, supinum), pro vyjadřování aspektu se zde ustálil především princip prefixace.

Jinou oblastí jsou jména s významem stavu (*-es-*, *-os-*, *-(u)lus*, *-(ī)vus*), jež souvisejí se sufixem, jímž se v indoevropštině tvořilo perfektnum (které mělo původně stavový význam). Stav má blízko k významu vlastnosti, z toho důvodu např. sufix *-ium* (původně tvořící názvy vlastností) v latině pronikl i do této kategorie i do kategorie obecných dějových jmen.

Proces substantivizace adjektiv tedy můžeme sledovat jak u adjektiv denominativních, tak deverbativních. Spojitost mezi deverbativními adjektivy a substantivy na základě významové platnosti dokazuje Pultrová (2011: 145).

K významové stránce také patří její pragmatická složka. Z tohoto pohledu je pro nás nejdůležitější sufix *-āk(o)-*, v jehož užitích lze sledovat odstín expresivity a pejorativnosti. V latině se v tomto významu objevuje především u činitelských jmen (*-āx*), v češtině (*-ák*) pronikl téměř do všech slootovorných tříd, všude má navíc nespisovný charakter.

Za hlavní přínos této práce kromě hláskoslovného usouvztažnění jednotlivých sufixů, jež bylo prvotním záměrem, tedy považujeme také analýzu jejich významové (funkční) stránky.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

Monografie a příručky

BRUGMANN, Karl. *Vergleichende Laut-, Stammbildungs- und Flexionslehre nebst Lehre vom Gebrauch der Wortformen der indogermanischen Sprachen*, Strassburg : Karl J. Trübner, 1906.

ČECHOVÁ, Marie a kol. *Čeština – řeč a jazyk*, Praha : ISV nakladatelství, 2000. (**ČŘJ**)

DOKULIL, Miloš. *Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov*, Praha : Nakladatelství Československé akademie věd, 1962.

DOKULIL, Miloš. *Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen*, Praha : Academia, 1967.

ERHART, Adolf. *Indoevropské jazyky*, Praha : Academia, 1982.

ERHART, Adolf; VEČERKA, Radoslav. *Úvod do etymologie*, Praha: SPN, 1981.

FIDLEROVÁ, Alena; KUČERA, Karel; REJZEK, Jiří. *Základy staroslověnštiny*, Praha : FFUK, 2005. (**ZS**)

FILIPEC, Josef; DANĚŠ, František; MACHAČ, Jaroslav; MEJSTŘÍK, Vladimír. *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, Praha : Academia, 2004. (**SSČ**)

GLARE, P. G. W. (ed.). *Oxford Latin Dictionary*, Oxford : Oxford University Press, 1968. (**OLD**)

KARLÍK, Petr; NEKULA, Marek; PLESKALOVÁ, Jana. (eds.). *Encyklopedický slovník češtiny*, Praha : NLN, 2002. (**ESČ**)

KARLÍK, Petr; NEKULA, Marek; RUSÍNOVÁ, Zdenka. (eds.). *Příruční mluvnice češtiny*, Brno : NLN, 2003. (**PMČ**)

LAMPRECHT, Arnošt; ŠLOSAR, Dušan; BAUER, Jaroslav. *Historická mluvnice češtiny*, Praha : SPN, 1986. (**HMČ**)

LEUMANN, Manu. (ed.); HOFMANN, Johann Baptist; SZANTYR, Anton. *Lateinische Grammatik. Erster Band. Lateinische Laut- und Formenlehre*, München : C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1977.

MALIŠ, Otakar; MACHOVÁ, Svatava; SUK, Jaroslav. *Současný český jazyk. Lexikologie*. Praha : Karolinum, 1999. Kap. Nauka o tvoření slov.

NOVOTNÝ, František a kol. *Základní latinská mluvnice*. Praha : H&H, 1992. (**ZLM**)

PETR, Jan a kol. *Mluvnice češtiny (1). Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvoření slov*, Praha, Academia, 1986. (AMČ1)

PETR, Jan a kol. *Mluvnice češtiny (2). Tvarosloví*, Praha, Academia, 1986. (AMČ2)

PRACH, Václav. *Řecko-český slovník*, Praha : Vyšehrad, 2005.

PRAŽÁK, Josef M.; NOVOTNÝ, František; SEDLÁČEK, Josef. *Latinsko-český slovník*, Praha : Česká grafická unie, 1948. (PNS)

PROFOUS, Antonín. *Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny. Díl I, A-H*, Praha : ČSAV, 1947.

PULTROVÁ, Lucie. *The Latin Deverbative Nouns and Adjectives*, Praha : Karolinum, 2011.

REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*, Voznice : Leda, 2001.

ŠMILAUER, Vladimír. *Novočeské tvoření slov*, Praha : SPN, 1971.

VAVROUŠEK, Petr. *Glosář praindoevropštiny*, Praha : FF UK, 2007.

ZBAVITEL, Dušan; STRNAD, Jaroslav. *Učebnice sanskrtu*, Praha : Karolinum, 2006.

Články a studie v časopisech a sbornících

DOSTÁL, Antonín. K otázce slootovorných typů, zvláště slovanských. In BĚLIČ, J., DOKULIL, M., HORÁLEK, K., JEDLIČKA, A. (eds.). *Studie a práce lingvistické I*, Praha : Nakladatelství Československé Akademie věd, 1954. s. 99-113.

ISACENKO, A. V. Príspevok k štúdiu najstarších vrstiev základného slovného fondu slovanských jazykov (Slovanské neutrá na -men). In BĚLIČ, J., DOKULIL, M., HORÁLEK, K., JEDLIČKA, A. (eds.). *Studie a práce lingvistické I*, Praha : Nakladatelství Československé Akademie věd, 1954. s. 114-130.

MÁTL, Antonín. Abstraktní význam u nejstarších vrstev slovanských substantiv (kmenů souhláskových). In BĚLIČ, J., DOKULIL, M., HORÁLEK, K., JEDLIČKA, A. (eds.). *Studie a práce lingvistické I*, Praha : Nakladatelství Československé Akademie věd, 1954. s. 131-151.

Internetové databáze a literatura online

Internetový vyhledávač *Google*. Dostupný z <<http://google.com>>.

Český národní korpus – *DIAKORP*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2005. Dostupný z <<http://www.korpus.cz>>.

Český národní korpus – *SYN2005*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2005. Dostupný z <<http://www.korpus.cz>>.

BIČOVSKÝ, Jan. *Indoeuropeistika a historická jazykověda pro filology* [online]. 2008. Dostupný z <<http://enlil.ff.cuni.cz/studium/indoprofil.pdf>> [PDF].

HALLA-AHO, Jussi. *Problems of Proto-Slavic Historical Nominal Morphology. On the Basis of Old Church Slavic* [online]. Helsinki : Department of Slavonic and Baltic Languages and Literatures, University of Helsinki, 2006. Dostupný z <<http://ethesis.helsinki.fi/julkaisut/hum/slavi/vk/halla-aho/problems.pdf>> [PDF].

POKORNY, Julius. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* [online]. Francke, 1959. [cit. 2012-05-18]. Dostupný z <<http://www.win.tue.nl/~aeb/natlang/ie/pokorny.html>>.

Články a studie online

DOKULIL, Miloš. Některé typy názvů osob podle činnosti v českém jazyce, *Naše řeč*, 1956, roč. 39, č. 3 – 4. [online]. [cit. 2012-01-18]. Dostupný z <<http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4471>>. **(1956a)**

DOKULIL, Miloš. Některé typy názvů osob podle činnosti v českém jazyce, II., *Naše řeč*, 1956, roč. 39, č. 5 – 6. [online]. [cit. 2012-01-22]. Dostupný z <<http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4486>>. **(1956b)**

DOKULIL, Miloš. Některé typy názvů osob podle činnosti v českém jazyce, III., *Naše řeč*, 1956, roč. 39, č. 5 – 6. [online]. [cit. 2012-01-18]. Dostupný z <<http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4487>>. **(1956c)**

LETZ, Belo. Hlavné deadjektíva. *Slovenská reč*, 1936–37, roč. 5, č. 1, str. 13–18. Dostupný z <<http://www.juls.savba.sk/ediela/sr/1936-37/1/5-1-lq.pdf>> [PDF]. **(Letz HD1)**

LETZ, Belo. Hlavné deadjektíva (Dokončenie). *Slovenská reč*, 1936–37, roč. 5, č. 2–3, str. 89–95. Dostupný z <<http://www.juls.savba.sk/ediela/sr/1936-37/2-3/sr1936-37-2-3-lq.pdf>> [PDF]. **(Letz HD2)**

LETZ, Belo. Kolektíva. *Slovenská reč*, 1938–39, roč. 7, č. 1, str. 5–11. Dostupný z <<http://www.juls.savba.sk/ediela/sr/1938-39/1/7-1-lq.pdf>> [PDF]. **(Letz Kol.)**

LETZ, Belo. Mená zamestnania. *Slovenská reč*, 1937–38, roč. 6, č. 4–5, str. 125–132. Dostupný z <<http://www.juls.savba.sk/ediela/sr/1937-38/4-5/sr1937-38-4-5-lq.pdf>> [PDF]. **(Letz MZ)**

LETZ, Belo. Nomina actionis. *Slovenská reč*, 1936–37, roč. 5, č. 2–3, str. 37–50. Dostupný z <<http://www.juls.savba.sk/ediela/sr/1936-37/2-3/sr1936-37-2-3-lq.pdf>> [PDF]. (**Letz NActi**)

LETZ, Belo. Nomina instrumenti. *Slovenská reč*, 1936–37, roč. 5, č. 9–10, str. 261–267. Dostupný z <<http://www.juls.savba.sk/ediela/sr/1936-37/9-10/sr1936-37-9-10-lq.pdf>> [PDF]. (**Letz NI**)

LETZ, Belo. Nomina loci. *Slovenská reč*, 1935–36, roč. 4, č. 9, str. 254–259. Dostupný z <<http://www.juls.savba.sk/ediela/sr/1935-36/9/sr1935-36-9-lq.pdf>> [PDF]. (**Letz NL**)

As LETZ, Belo (pod označením B. L.). Ťažkosti s príponou -ár (iar). *Slovenská reč*, 1933–34, roč. 2, č. 2–3, str. 73–76. Dostupný z <<http://www.juls.savba.sk/ediela/sr/1933-34/2-3/sr1933-34-2-3-lq.pdf>> [PDF]. (**B. L.**)

ŠMILAUER, Vladimír. Obyvatelská jména v -ec, -an, -án, -ák. *Naše řeč*, 1939, roč. 23, č. 1. [online]. [cit. 2012-05-06] Dostupný z <<http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=3346>>.